HÜSEYİN BAYSA

Kureyş Kervanları

Hukuk Sosyolojisi Açısından
Vahiy döneminde Ticarî Hayat

İZ YAYINCILIK

HÜSEYİN BAYSA

KUREYŞ KERVANLARI

Hukuk Sosyolojisi Açısından
Vahiy Döneminde Ticarî Hayat

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2015
Sertifika no: 17313

İZ YAYINCILIK: 850
inceleme-araştırma dizisi: 331
ISBN: 978-975-326-064-6
İstanbul, 2015

Çatalçeşme Sokağı No: 27/2 Cağaloğlu 34110 İstanbul
telefon: (212) 5207210
faks: (212) 5115791
web: www.iz.com.tr
facebook:facebook.com/izyayincilik
twitter:twitter.com/izyayincilik
e-posta: bilgi@iz.com.tr

kapak: Necla Tunçman

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık (sertifika no: 22953)
Davutpaşa Caddesi Besler İş Merkezi No: 20/29
Topkapı/Zeytinburnu İstanbul

HÜSEYİN BAYSA

KUREYŞ KERVANLARI

Hukuk Sosyolojisi Açısından
Vahiy Döneminde Ticarî Hayat

İZ YAYINCILIK

Hüseyin BAYSA; 1978 yılında Şanlıurfa'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini burada yaptı. 2001 yılında Selçuk Ünv. İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Adıyaman ili Sincik ilçesinde imam-hatip olarak göreve başladı. 2003-2006 yılları arasında DİB Trabzon Eğitim Merkezi'nde ihtisas kursunu gördü. Harran Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "İslâm Hukukunda Ribanın İlleti" adlı teziyle 2004 yılında yüksek lisansını, OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticari Hayat" başlıklı teziyle de 2011 yılında doktorasını tamamladı. 2006-2010 yılları arasında Samsun ili Alaçam ilçesinde, 2010-2012 yılları arasında ise Ordu Fatsa ilçesinde vaizlik görevini yaptı. 2012 yılında Kilis 7 Aralık Ünv. İlahiyat Fakültesi'de öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Halen aynı fakültede görev yapan Baysa, evli ve iki çocuk babası olup, Arapça ve İngilizce bilmektedir.

e-mail: baysahuseyin@hotmail.com

İçindekiler

Önsöz 13
Giriş 17
I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı 17
a. Hukuk Sosyolojisi 18
b. Hicaz Bölgesinin Coğrafî Yapısı 20
II. Araştırmanın Amacı ve Önemi 28
III Araştırmanın Metodu ve Kaynakları 29

BÖLÜM I

VAHYİ KARŞILAYAN SOSYOKÜLTÜREL VE SOSYOEKONOMİK ORTAM

I. Sosyokültürel Ortam 35
a. Siyasî Örgütlenme 36
b. Sosyal Sınıflar 38
c. Hukuk ve Yargı 40
d. Kadın ve Aile 43
e. Eğitim ve Öğretim 47
f. İnanç ve İbadet 50
g. Ahlâk 57
II. Sosyoekonomik Ortam 60

a. İktisadî Yönü Olan Kurum ve Kuruluşlar 61
1. Dârunnedve 61
2. Harem 62
3. Hilfü'l-Fudûl ve Hilfu's-Salâh 64
4. El-Eşhüru'l-Hurum ve Besl 67
5. Nesî 69
6. Îlâf 70
7. Vergi 74
8. Ganimet 75
9. Miras 76
B. Alışveriş Alanları 76
1. Mekke ve Çevresindeki Alışveriş Alanları 78
a. Mekke'deki Çarşı ve Pazarlar 78
b. Mekke Çevresinde Kurulan Panayırlar 79
Ukâz Panayırı 79
Mecenne Panayırı 82
Zülmecâz Panayırı 83
Hubâş Panayırı 84
2. Yesrib ve Çevresindeki Alışveriş Alanları 84
a. Yesrib'deki Çarşı ve Pazarlar 85
b. Yesrib Çevresinde Kurulan Panayırlar 86
3. Şam Bölgesinde Kurulan Panayırlar 87
4. Necid ve Irak'ta Kurulan Panayırlar 89
5. Bahreyn ve Uman Bölgelerinde Kurulan Panayırlar 91
6. Yemen Bölgesinde Kurulan Panayırlar 93
C. Alışveriş Alanları ile Ticarî Seyahatlerin Sosyal Etkileşimdeki Yeri 96
D. Alışveriş Alanlarının Denetimi ve Fiyat Tahdidi 97
E. Ticaret Malları 98
1. Yerli Mallar 99
2. İthal Mallar 101

F. Mübadele Araçları ve Ölçü Birimleri ... 103
1. Mübadele Araçları ... 103
2. Ölçü Birimleri ... 106
G. Alışveriş Çeşitleri ve Fer'î Muameleler ... 109
1. Alışveriş Çeşitleri ... 109
a. Nâciz, Nesîe ve Selem ... 110
b. Sarf ... 111
c. İcâre ... 112
d. Habelü'l-Habele ... 123
e. Muhâkale, Muhâdara, Müzâbene ve Arâyâ ... 113
f. Mu'âveme ... 115
g. Mükâtebe ... 116
h. Muvâsafe ... 116
ı. Müzâyede ve Tekâvî ... 117
i. Mülâmese ve Münâbeze ... 117
j. Bey'u'l-Hasât ve İlkâü'l-Hicâra ... 118
2. Alışveriş ile İlgili Fer'î Muameleler ... 119
a. Haksız Kazanç Amaçlı Fer'î Muameleler ... 120
Neceş ... 120
Başkasının Pazarlığı Üzerine Pazarlık Yapmak ve Sirâr ... 121
Telakkı'r-Rükbân ve Şehirlinin Köylü Adına Satışı ... 122
Musarrât ... 123
İhtikâr ... 124
b. Çoğunlukla Mağduriyete Yol Açan Fer'î Muameleler ... 124
c. Güvence Amaçlı Fer'î Muameleler ... 125
Rehin ve Kapora Almak ... 126
Kefâlet ... 126
Muhayyerlik Hakkı Kullanmak ... 127
Yazılı Belge Düzenlemek ve Şahit Tutmak ... 127
H. İktisadî Ortaklık Çeşitleri ... 127
1. Ticarî Ortaklık ... 128

2. Ziraî Ortaklık 129
İ. Ticarî Kredi Çeşitleri 131
1. Karz 131
2. Süftece 131
3. Ribâ 132
J. Ticarî Hukuk Kuralları 135

BÖLÜM II

VAHYİN GÖZETİMİNDE OLUŞAN SOSYOKÜLTÜREL VE SOSYOEKONOMİK HAYAT

I. Sosyokültürel Hayat 141
a. Siyasî Örgütlenme 141
b. Sosyal Sınıflar 147
c. Hukuk ve Yargı 150
d. Kadın ve Aile 154
e. Eğitim ve Öğretim 160
f. İnanç ve İbadet 165
g. Ahlâk 170
II. Sosyoekonomik Hayat 176
A. İktisadî Yönü Olan Kurum ve Kuruluşlar 176
1. Dârunnedve 177
2. Harem 178
3. Hilfü'l-Fudûl ve Hilfu's- Salâh 181
4. El-Eşhüru'l-Hurum ve Besl 182
5. Îlâf 184
6. Vergi 187
a. Müslümanlardan Alınan Vergiler 187
b. Gayri Müslimlerden Alınan Vergiler 192
7. Ganimet 194
8. Miras 197
B. Alışveriş Alanları 199

1. Mekke ve Çevresindeki Alışveriş Alanları 200
2. Medine ve Çevresindeki Alışveriş Alanları 202
3. Hicazlıların Ticaret Yaptığı Diğer Bölgelerdeki Panayırlar 205
C. Alışveriş Alanlarının Denetimi ve Fiyat Tahdidi 207
D. Ticaret Malları 209
1. Yerli ve İthal Mallar 209
2. Tüketimi veya Kullanımı Yasaklanan Mallar 211
E. Mübadele Araçları ve Ölçü Birimleri 214
1. Mübadele Araçları 214
2. Ölçü Birimleri 216
F. Alışveriş Çeşitleri ve Fer'î Muameleler 219
1. Alışveriş Çeşitleri 220
a. Islah Edilen Alışveriş Çeşitleri 220
b. İlgâ Edilen Alışveriş Çeşitleri 229
2. Fer'î Muameleler 230
a. Islah Edilen Fer'î Muameleler 230
b. İlgâ Edilen Fer'î Muameleler 235
G. İktisadî Ortaklık Çeşitleri 242
1.Ticarî Ortaklık 243
2. Ziraî Ortaklık 245
H. Ticarî Kredi Çeşitleri 248
1. Islah Edilen Kredi Çeşitleri 248
2. İlga Edilen Kredi Çeşidi 250
İ. Ticarî Hukuk Kuralları 257

BÖLÜM III

VAHİY DÖNEMİNDEKİ SOSYOKÜLTÜREL DEĞİŞİMİN SOSYOEKONOMİK DEĞİŞİMLE ETKİLEŞİMİ

I. Siyasî Örgütlenmedeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle

Etkileşimi 264
II. Sosyal Sınıflardaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi 267
III. Hukuk ve Yargıdaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi 269
IV. Kadının Konumu ve Aile Yapısındaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi 273
V. Eğitim ve Öğretimdeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi 276
VI. İnanç ve İbadetteki DeğişiminSosyoekonomik Değişime Etkisi 277
A. İnançtaki Değişimin Etkisi 277
1. Allah'a İman 280
2. Meleklere İman 281
3. Kitaplara İman 282
4. Peygamberlere İman 283
5. Ahirete İman 284
6. Kadere İman 287
B. İbadetteki Değişimin Etkisi 289
1. Zekât ve Sadaka 290
2. Kurban 292
3. Hac 293
VII. Ahlâkî İlkelerdeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi 295
A. Dürüstlük ve Güvenilirlik 296
1. Ürün ve Ücreti Hakkında Doğru Bilgi Vermek 298
2. Alışverişte Yemin Etmemek 299
3. Borcu Zamanında Ödemek 300
B. Müsamahakârlık 301
1. Darlık Çeken Borçluya Kolaylık Sağlamak 302
2. Alıp Satarken Kolaylık Göstermek 303

C. Cömertlik 304
D. Kanaatkârlık 305
E. Alçakgönüllülük 308
F. Girişimcilik Ve Üretkenlik 309
Sonuç 313
Kaynakça 321

Önsöz

İslâm, insanın ruh ve beden terkibinden oluşan yapısına uygun olarak, inanç ve ibadete dair hükümleri teşri etmesinin yanı sıra hayatın diğer alanlarıyla da ilgili düzenleyici birtakım hukukî ve ahlâkî tekliflerde bulunmuştur. Bu bağlamda sosyal hayatın temel kurumlarından biri olan ekonomi alanında da hukukî ve ahlâkî ilkeler vazetmiştir. Hz. Peygamber döneminde çalışma hayatı ve ticarî ilişkiler bu prensiplere uygun bir şekilde sürdürülmüştür.

Modern dönemde geçmişe oranla iletişim, ulaşım ve üretim imkânlarının büyük ölçüde değişmesiyle birlikte çalışma ve ticaret alanında yeni yöntemlerin üretilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış ve bunun neticesinde birtakım mübadele usulleri geliştirilmiştir. Öte yandan materyalist ideolojilerin ürettiği, İslâm'ın paylaşımcı ve bütünleştirici anlayışına aykırı olan bazı ticarî yöntemler yaygın bir şekilde uygulanmaktadır. Yeni ortaya çıkan mübadele usullerini İslâm'ın ilgili kurallarına sağlıklı bir şekilde arz edip, doğru sonuçlara ulaşabilmek ve temel unsurları itibariyle İslâm ticaret hukukuna aykırı olan işlemlere alternatif yöntemler üretebilmek için öncelikle vahiy dönemindeki ticaret hukukunu tespit etmek gerekmektedir. Hz. Peygamber devrindeki ticaret hukukunun doğru anlaşılması ise o dönemin ticarete dair hukukî ilkelerinin sosyolojik açıdan incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Dönemin ticaret hu-

kuk kurallarının sosyolojik etüde tabi tutulması neticesinde vahyin, hangi ticarî kuralları ne amaçla, hangi ortamda, nasıl teklif ettiğini, vazettiği kuralları topluma mal ederken sosyal yapıyı ne ölçüde dikkate aldığını ve onu nasıl etkilediğini tespit etmek mümkün olacaktır.

Bu amaç ve yöntem doğrultusunda yapılan bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, kapsamı, metodu, kaynakları, amaç ve önemi hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın konu ve kapsamı anlatılırken araştırmaya altyapı oluşturmak üzere "Hukuk Sosyolojisi" kavramına değinilmiş ve Hicaz bölgesinin coğrafî yapısı tanıtılmıştır. Birinci bölümde vahyi karşılayan dönemde Hicaz bölgesindeki sosyokültürel ve ekonomik ortam incelenmiştir. Sosyokültürel ortam başlığı altında dönemin siyasî, hukukî, ahlâkî ve dinî strüktürü resmedilmeye çalışılmıştır. Sosyoekonomik ortam başlığı altında ise dönemin ticarî teşkilâtları alışveriş alanları, ticaret malları, mübadele araçları, ölçü birimleri, mübadele yöntemleri, ortaklık ve kredi çeşitleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde, vahiyle birlikte değişime uğrayan sosyokültürel ve ekonomik hayat aynı toplumsal kurum ve birimler üzerinde yapılan incelemelerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde vahyin etkisiyle ticarî hayatta gerçekleşen hukukî değişiklikler, diğer sosyal ünitelerde meydana gelen değişimle ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Sonuç kısmında ise araştırma boyunca elde edilen bulgular sıralanmıştır.

Vahiy dönemindeki ticaret hukukunu sosyolojik açıdan değerlendirme konusunda araştırma yapmayı tavsiye eden, kaynak ve metot bakımından yönlendiren, araştırmanın bu hale gelmesinde büyük emeği olan ve yakın ilgisini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Nihat DALGIN'a burada teşekkür etmeyi bir borç olarak telâkki ediyorum. Araştırma boyunca yazdıklarımı okuma zahmetine katlanan, bilgi ve yorumlarıyla olumlu tenkitlerde bulunan, üslûp ve dil bakımından önemli katkılar sağlayan hocalarım Prof. Dr. Muhsin KOÇAK, Yrd. Doç. Dr. Recep GÜN, Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI ve

Doç. Dr. Osman ŞAHİN'e, kaynak temininde yardımcı olan Prof. Dr. Ali BAKKAL hocama, çalışma ile ilgili değerli görüşlerini paylaşan Yrd. Doç. Dr. Hasan PEKER ile Dr. Abdullah ALTUNCU başta olmak üzere bu çalışmada katkısı olan diğer arkadaşlarım ile aileme şükranlarımı ifade etmek isterim.

Kısaltmalar

b. : bin (oğlu)
Bil. : Bilimler
bnt. : bint (kızı)
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
Ens. : Enstitüsü
Fak. : Fakültesi
h. : hicri
Hz. : Hazreti
İFAV : Marmara Ünv. İlahiyat Fakültesi Vakfı
İst. : İstanbul
m. : milâdî
ö. : ölüm tarihi
s. : sayfa
s.s. : sayfa sayısı
t.y. : basım tarihi yok
TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Ünv. : Üniversitesi
v.d. : ve diğerleri
y.y. : yayım yeri/yayınevi yok
Yay. : Yayınları/Yayıncılık

Giriş

I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Araştırmanın konusu vahiy dönemindeki ticaret hukukunu sosyolojik açıdan araştırmaktır. Üzerinde inceleme yapılacak zemin Hicaz bölgesi, dönem ise Hz. Peygamber'in nübüvvetle görevlendirildiği milâdî 610-632 yılları arasındaki vahiy dönemidir. Ancak iki hususta dolayı, cahiliye[1] olarak isimlendirilen vahiy öncesi dönem de araştır-

1 Cahiliye kelimesi; bilgisizlik, bir konuda tecrübe sahibi olmamak, bilmeden hareket etmek (Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr el-İfrîkî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâder, Beyrut *1300h., VI/129)*, bir şey hakkında yanlış bilgi sahibi olmak ve bile bile yanlış hareket etmek *(Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân, Dâru'l-Kalem, Dımaşk t.y., I/200)* gibi manalara gelen "cehl" kökünden türemiştir. Asıl itibariyle sıfat olan, ancak mastara yakın manada çokça kullanılmasından dolayı isimleşen cahiliye kelimesinin İslâm döneminde kavramlaştığı düşünülmektedir (Seyyid Mahmûd Şükrî el-Bağdâdî el-Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1314h., *I/15-6; Muhammed Kürd Ali, el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye, Matbaatü Mecenneti't-Telîf ve't-Terceme, Kahire 1968, I/122; Mustafa Fayda, "Cahiliye" DİA, İst. 1993, VII/17)*. Bu kavram ile, nübüvvetten önce yaşayan Araplar'ın Allah'ı ve ilâhî kuralları bilmemeleri, birbirlerine karşı neseple övünmeleri ve zorbalıklarda bulunmaları gibi durumları kastedilmektedir. İslâm'ın reddettiği anlayış ve davranışların baskın olduğu dönem şeklinde anlayabileceğimiz "cahiliye dönemi"nin sınırları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu dönemin fetret devri *(İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VI/129)*, küfür dönemi, Mekke'nin fethinden önceki dönem ve Hz. Peygamber'in doğumu ile peygamber olarak gönderildiği zaman arasındaki devre *(Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb, I/15)* olduğu ifade edilmektedir. Ancak cahiliye dönemi daha çok, Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesinden

manın bir bölümü olarak ele alınacaktır. Bunlardan birincisi, yeni bir döneme geçiş yapan toplumun, gelenek ve uygulamalarını bir anda bıkamayıp, birikimini de beraberinde taşıdığı gerçeğidir. İkincisi ise vahyin isteği doğrultusunda gerçekleşen değişimin yönünü ve seviyesini tespit edebilmek için vahiyle oluşan ekonomik hayatı vahyi karşılayan toplumsal ekonomik yaşamla karşılaştırmanın gerekliliğidir. Öte yandan sosyal kurumlar birbirleriyle bağlantılı olduklarından, bunlardan birini sağlıklı olarak değerlendirilebilmek için onun diğerleri ile olan ilişkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.[2] İşte bu ihtiyaçtan dolayı da her iki dönemin sosyoekonomik yapısının yanı sıra sosyokültürel strüktürü de inceleme konumuz içinde yer alacaktır.

Araştırmanın amaç ve önemi hakkında bilgi vermeden önce araştırmaya altyapı oluşturmak üzere iki konuya kısaca değinilecektir. Bunlardan bir tanesi "Hukuk Sosyolojisi" kavramıdır. Diğeri ise üzerinde araştırma yapılan Hicaz bölgesinin coğrafî yapısıdır.

a. Hukuk Sosyolojisi

Hukuk, insanların toplumda düzen içinde yaşamalarını sağlayan bir sosyal olgudur. Bir taraftan toplumu şekillendirirken, diğer taraftan toplumun sosyokültürel durumuna göre şekillenen hukuk, bu özelliğinden dolayı, toplumu yansıtan bir aynaya benzetilmiştir.[3] Hukuk sosyolojisi ise huku-

önceki dönem şeklinde düşünülmektedir (Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahîhi Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1929, *II/161;* Ahmed b. Ali Ebü'l-Fadl *İbn Hacer* el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-Meâ'rif, Riyad 1379h., *X/468).* İlgili rivayetlerde sahabenin de cahiliye dönemi ifadesiyle İslâm öncesinde yaşadıkları devreyi kastettikleri görülmektedir *(Fayda, "Cahiliye", VII/17).* Biz bu çalışmamız boyunca kullanacağımız "cahiliye dönemi" ifadesiyle, genel kanaate uygun olarak Hz. Muhammed'in nübüvvetle görevlendirilmesinden önceki birkaç asırlık zaman dilimini kastedeceğiz.

2 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İst. 2005, s. 432; Sezai Karakoç, *İslâm Toplumunun Strüktürü*, Diriliş Yay., İst. 2009, s. 13.

3 Cait Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi*, Seçkin Yay., Ankara 2002, s. 31, 209.

kun, toplum koşullarına bağlı olarak gelişip biçimlenmesini, toplumsal kurumlarla etkileşimini ve bireyler üzerindeki etkisini açıklamaktadır.[4]

Hukuk sosyolojisi, hukuksal görünümlü olguları, hukuk alanında çalışanların rol ve etkinliklerini, araştırmasına konu edinmektedir.[5] Hukukun bütün toplumsal ilişki alanlarını kuşatmaya yönelik eğilimine uygun olarak hukuk sosyolojisi de toplumsal konuların tamamıyla ilgilenmektedir.[6] Hukuk sosyolojisi normatif olan hukuk biliminden farklı olarak açıklayıcı özelliğe sahiptir.[7]

Bir hukuk sistemi sosyolojik açıdan incelenirken genel sosyolojinin metot ve teknikleri kullanılır.[8] Buna göre, tarihe mal olmuş bir toplumun hukukî yapısı sosyolojik etüde tabi tutulurken dolaylı gözlem tekniğinden faydalanılır. Araştırma neticesinde elde edilen bilgiler vasıflama, karşılaştırma ve açıklama şeklinde üçlü yöntemle değerlendirilir.[9]

Hukuk sosyolojisi, hukukun kaynağının toplum olduğu kabulünden yola çıkarak araştırmasını yapar.[10] İslâm ticaret hukukunun kaynağı ise ilâhîdir. Ancak bu durum, vahyin gözetiminde oluşan ticarî hayatın hukuk sosyolojisi açısından değerlendirilmesine engel değildir. Çünkü naslar, hüküm teşri veya beyan ederken dönemin sosyokültürel ve ekonomik şartlarını da dikkate almıştır.[11] Nitekim Kur'an, ilk muhatap kitle olan Arapların diliyle nazil olmuş, onların zihnî olgunluk seviyesini gözetmiş ve gerekli gördüğü kuralları tedricî bir yön-

4 Mehmet Tevfik Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Donkişot Yay., İst. 2001, s. 7; Can, *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri*, s. 241; Zâhid Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, İlahiyat Yay., Ankara 2005, s. 20.

5 Hüseyin Bal, *Hukuk Sosyolojisi*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2007, s. 8-9.

6 Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 18.

7 Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 11.

8 Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 14-15.

9 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 71, 80.

10 Bal, *Hukuk Sosyolojisi*, s. 8, 10; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 19.

11 Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2004, s. 13-18, 153; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 516.

temle vazetmiştir. Öte yandan bazı ayetler, yaşanan hadiseler üzerine nazil olmuştur. Aynı şekilde Hz. Peygamber, vahiy doğrultusunda ashabını eğitirken onların ihtiyaçlarını ve psikolojik durumlarını göz önünde bulundurmuş ve örneklerini onların bildikleri materyallerden seçmiştir.[12] Bütün bunlar, vahyin toplumsal gerçekliklerle bağlantı halinde olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber sonrası dönemlerde ortaya çıkan sorunlara İslâm adına çözüm üretmeye çalışan bilginler de dinin hukukî düzenlemelerde bulunurken takip ettiği bu yöntemden hareketle, içinde bulundukları sosyoekonomik ve kültürel ortamın şartlarını da dikkate alarak, halkın yararına olabilecek en uygun hükmü bulmaya çalışmışlardır.[13]

b. Hicaz Bölgesinin Coğrafî Yapısı

Tabiat ile kültür arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.[14] Kültürel ve ekonomik yapısını inceleyeceğimiz Hicaz bölgesinin coğrafî özelliklerini tanımamız, bu açıdan önem arz etmektedir. Sözlükte bağlamak, ayırmak ve engellemek gibi manalara gelen Hicaz'ın coğrafî sınırları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.[15] Hicaz'ın Arap yarımadasının beş bölgesinden biri olup, Tihâme, Arûz (Yemâme ve Bahreyn[16]) ile Yemen arasında bulunduğu;[17] Yemen'in kuzeyinde, Tihâme'nin doğusunda,

12 Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDVY, Ankara 2000, s. 302.

13 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 21.

14 Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, İz Yay., İst. 2007, s. 107.

15 Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâder, Beyrut 1957, II/218; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V/331; Mecdüddîn Ebü't-Tâhir el-Firuzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1976, s. 653.

16 Günümüzde Yemâme bölgesi, Riyad (Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", Ankara Ünv. İslâmî İlimler Fak. Dergisi, (Çev.), Abdullah Aydınlı, 1980, IV/342); Bahreyn ise el-Ahsa/el-Hasa ismiyle bilinmektedir (İrfân Muhammed Hammûr, Mevâsimü'l-Arab, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, I/122). Bugünkü Bahreyn ülkesinin olduğu yer ise o zamanlar Uvâl adı ile bilinmekteydi (Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, İrfan Yay., İst. 2003, s. 374).

17 Salih Ahmed Ali, *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1990, s. 63-5.

Şam'dan Necrân'a kadar uzanan sıradağlardan ibaret olduğu;[18] Mekke, Medine, Yemâme ve buraların çevresinden oluştuğu;[19] Mekke, Medine ve Tâif ile bunların çevresindeki alanı kapsadığı[20] söylenmektedir. Âlûsî (ö.1858), toparlayıcı bir tanımlamayla, Hicaz'ın Necid ve Tihâme arasında bulunduğunu, Yemen'den Şam'a kadar uzandığını ve Necid ile Tihâme'yi birbirinden ayıran dağlık bir yer olduğu için de Hicaz diye isimlendirildiğini ifade etmektedir.[21] Hicaz bölgesinin sınırlarını daha net bir şekilde ortaya koymaya çalışan günümüz araştırmacıları bu bölgeyi "Akabe'den Serât dağlarının eteklerindeki Leys vadisine kadar uzanan bölge"[22] ve "kuzeyinde Akabe körfezi, güneyinde Asir-Leys, doğusunda Necid, batısında Kızıldeniz olan mıntıka" şeklinde tarif etmektedirler.[23]

Hicaz bölgesinin sınırları konusunda bu şekilde birbirinden farklı görüşlerin ortaya konulması daha çok, Hicaz'ın çevresindeki yerlerden birinin ön plana çıkartılmasından kaynaklanmaktadır.[24] Aynı şekilde bazı görüşlerde genel, bazılarında ise ayrıntılı bir tanımlamaya gidilmesi de görüşlerin birbirinden farklı olduğu algısına yol açmaktadır. Biz çalışmamızda kullanacağımız "Hicaz bölgesi" ifadesi ile, söz konusu görüşlerin birleştiği hususları esas alarak, Mekke, Medine ve Tâif'i kapsayan; Akabe körfezi, Necid bölgesi ile Kızıldeniz'in ortasında yer alan ve Hz. Peygamber zamanında vahyin direkt etkisi altında olan coğrafi alanı kast edeceğiz.

Hicaz'da vahiy dönemi ve öncesinde göçebe ve yerleşik olmak üzere iki çeşit hayat yaşanmaktaydı. Bölge nüfusunun

18 Mustafa Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm min Ahdi Bi'seti'r-Rasûl ilâ Nihâyeti Asri Benî Ümeyye*, Dâru'l-Ulûm, Riyad 1985, s. 38.
19 Ebü'l-Kâsım Muhammed İbn Havkal en-Nesîbî, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, Dâru Sâder, Beyrut t.y., s. 19.
20 Firuzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 653.
21 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/187.
22 Cevâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Avend-i Daniş, Beyrut 2006, I/128.
23 Mustafa Baş, *İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık*, Rüya Matbaa Market Yay., Ankara 2001, s. 6.
24 Ali, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm*, s. 177.

çoğunluğunu göçebeler oluşturmaktaydı.[25] Bunlar mevsimlerin değişmesi ile birlikte otlakların olduğu yerlere göç eder ve çadırlarda yaşarlardı. Bir yerde sabit yaşayanlar ise toprak ve taştan yaptıkları evlerde kalırlardı.[26] Yerleşik şehir hayatına geçen Araplar, göçebelere nispetle daha medenî bir hayat yaşıyorlardı; ancak eski kabile hayatının birçok geleneğini de devam ettiriyorlardı.[27]

Hicaz bölgesinde Fedek, Vâdilkurâ, Hayber, Tebük ve Batn-ı Mur gibi küçük yerleşim yerlerinin yanı sıra[28] Mekke, Yesrib/Medine ve Tâif şehirleri de bulunmaktaydı.[29] Mekke Hicaz'ın en önemli şehri idi. Kur'an'da ismi geçen bu şehir,[30] "Bekke" adıyla da anılmaktadır.[31] Mekke kelimesi sözlükte özü kemikten çıkarmak manasına gelmektedir. Genel kabul gören yoruma göre Mekkeliler sefih-rezil insanları Mekke'den uzaklaştırdıkları için Mekke'ye bu isim verilmiştir. İnsanların birbirlerini buradan çıkarmaları sebebiyle de Mekke'ye Bekke denmiştir. Başka bir yoruma göre ise Mekke kelimesindeki "mim" harfinin "ba" harfine dönüşmesi sonucu Bekke ismi ortaya çıkmıştır. Mekke'nin, şehrin veya harem bölgesinin; Bekke'nin ise Kâbe'nin ismi olduğu da söylenmiştir.[32] Mekke, Kur'an'da yer alan bu isimlerin yanı sıra şehirlerin anası/anakent manasında "üm-

25 Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 151.

26 Tevfik Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1996, s. 165; Mustafa Ahmed Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab Münzü mâ Kable'l-İslâm ilâ Zuhûri'l-Emeviyyîn*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1982, s. 66; Ali, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm*, s. 178.

27 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 40.

28 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 307; Baş, *İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık*, s. 14.

29 Corcî b. Habîb Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1902, I/33; Ahmed Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1983, I/121.

30 Fetih 48:24.

31 Âl-i İmrân 2:96

32 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/181-2; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/227-8; Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Mukaddime*, (Çev.), Halil Kendir, Yeni Şafak Yay., Ankara 2004, s. II/478.

mülkurâ"[33] ve güvenli belde anlamında "el-beledü'l-emîn"[34] sıfatlamaları ile de zikredilmektedir. Mekke ayrıca halk arasında, barış ve huzur yeri anlamında "Salah";[35] mukaddes, korunan ve sakınılan yer manasında "Harem" ve Bekke ile aynı manayı ifade eden "Besâse"[36] isimleri ile de bilinmekteydi.[37] Özellikle Kâbe'den aldığı kutsallık sonucu daha birçok isimle anılan Mekke, milâdî II. yüzyılda yaşayan Batlamyus el-İskenderî'nin Coğrafya adlı kitabında mukaddes yer ve ibadet mahalli manasına gelen "Macaroba" ismi ile tanıtılmaktadır.[38]

Mekke, etrafı dağlarla çevrili bir vadide yer almaktadır. O dönemde bu şehirde herhangi bir kale, hisar veya sur bulunmamaktaydı.[39] Burada araziler kayalık olup, tarıma elverişli değildir.[40] Mekke'de iklim, kışın sert ve soğuk; yazın kurak ve oldukça sıcaktır. Arazi yapısı ve iklimi dolayısıyla Mekke'de zaman zaman sel baskınları yaşanmaktaydı.[41]

Mekke'nin Hicaz bölgesindeki diğer şehirlerden farklı olarak iki önemli özelliği vardı. Bunlardan birincisi, Kâbe'ye sahip olması itibariyle önemli bir ibadet merkezi hüviyetini taşımasıdır.[42] Arap yarımadasının çeşitli yerlerinden insanlar hac ve umre ibadetini yapmak üzere buraya gelirlerdi.[43] Mekke'nin ikinci özelliği ise burada ticaretin oldukça gelişmiş olmasıdır.

33 eş-Şûrâ 42:7.
34 et-Tîn 95:3.
35 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/228.
36 Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, Mektebetü'n-Nehdâti'l-Hadîse, Mekke 1407h., IV/175.
37 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 844.
38 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/9-10; Patricia Crone, *Meccan Trade And Rise of Islam*, Basil Blackwell Ltd., Oxford 1987, s. 134; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/186; Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, TDVY, Ankara 2003, XXVIII/556.
39 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/5, 8.
40 İbrahim 14:37.
41 Râşid AbdullahCemîlî, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Mektebetü'l-Meâ'rif, Bağdat 1983, s. 80; Bozkurt, "Mekke", XXVIII/554.
42 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 60; Baş, *İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık*, s. 7.
43 Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, I/33; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/7; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/126.

Mekke'nin tarıma elverişli olmamasından[44] dolayı Kureyşlilerin ticarete yönelmeleri,[45] Mekke civarında her yıl dört büyük panayırın kurulması,[46] Mekkelilerin çevre kabilelerin yanı sıra İran, Bizans, Habeşistan, Hîre ve Gassânîlerle yoğun ticarî ilişkiler içinde olmaları,[47] Mekke'yi ticarî bir merkez haline getirmişti. Ayrıca Arabistan'ın iki önemli ticaret yolundan, Kızıldeniz ile Basra Körfezini birbirine bağlayan yolun Mekke'den geçmesi; Suriye, Filistin ve Mısır'ı birbirine bağlayan diğer yolun ise Mekke'nin yakınında bulunan Kızıldeniz sahili boyunca ilerlemesi, bu şehre uluslararası ticarette önemli bir paya sahip olma imkânını sağlamıştı.[48] Aynı şekilde Farslar ile Rumlar arasında çıkan savaşlar sonucu tehlikeli duruma düşen Hindistan-Şam ticaret yolundaki ticarî hareketliliğin Kızıldeniz sahil yoluna kayması ve Yemen'in Habeşlilerin idaresine geçmesiyle birlikte Yemen'deki ticaret sahasının Mekkelilere intikal etmesi, şehrin ticaret hacmini oldukça genişletmişti.[49] Yine, Kızıldeniz üzerinde Mekke'ye ait Şuaybiye adında bir limanın olması, Rum ve Habeşlilere ait gemilerin buraya gelmelerine ve Mekkelilerin de Habeşistan, Somali ve Mısır'dan deniz yoluyla gelen mallara ulaşmalarını mümkün kılmaktaydı.[50]

İslâm dini ortaya çıktığı sıralarda Mekke şehri, Kinâne kabilesinin bir kolu olan Kureyşliler tarafından idare edilmekteydi. Mekke merkezinde Kureyş kabilesinin kolları olan Benî Abdümenâf, Benî Abdüddâr, Benî Abdüluzza, Benî Abd b. Ku-

44 İbrahim 14:37.

45 Ünal Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Humus", *Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2004, VIII/1, s. 76.

46 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 24.

47 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/19; Nebih Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1983, s. 253-4; Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, (Çev.) Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara 1991, s. 44.

48 Philip Khuri Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev.) Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İst. 1980, s. 153; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/124.

49 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/285; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 238.

50 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/115; Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 63; Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1986, s. 255.

say b. Kilâb, Benî Zühre, Benî Teym, Benî Mahzum, Benî Sehm, Benî Cumah, Benî Adî, Benî Hasl ve Benî Hilâl bulunmaktaydı.[51] Mekke'de Kureyşlilerin yanı sıra Benî Kinâne kabilesinin diğer kolları, Huzâalılar[52] ve aslen Habeşistanlı köleler olup zamanla Benî Mustalık ve Heyâ b. Sa'd gibi adlarla anılan kabileler haline gelen ehâbiş lakaplı gruplar[53] ile ticaret yapmak üzere veya köle olarak gelip yerleşen Rum, Mısır ve Fars/İran kökenli insanlar da yaşamaktaydı.[54] Şehrin nüfusu, on bin civarındaydı.[55]

Hicaz bölgesinin ikinci önemli şehri, Medine idi. Cahiliye döneminde buraya Yesrib[56] denmekteydi.[57] Bu ad, Sebe kitabelerinde "Ysrb", coğrafyacı Batlemyus el-İskenderî''nin eserinde "Jasrippa" şeklinde yer almaktadır.[58] Şehre, ilk yerleşimin Amâlika kabilesinden Yesrib b. Mehlâil tarafından gerçekleşmesinden dolayı Yesrib dendiği belirtilmektedir.[59] Hz. Peygamber'in hicretinden sonra, bu yerleşim birimine Kur'an'da da zikredilen ve fesad manasına gelen Yesrib[60] yerine, güzel yer manasında "Taybe" ve Peygamber'in şehri anlamına gelen "Medinetü'n-Nebî" denmiş;[61] ancak bu ad uzun geldiği için zamanla buranın ismi sadece Medine olarak kalmıştır.[62]

51 Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *Kitâbü'l-Muhabber*, Dâru'l-Ufuki'l-Cedîde, Beyrut 1361h., s. 168.
52 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/29.
53 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/30-3.
54 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 252.
55 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 27.
56 Çalışmamızda tarihi realiteye uygun olarak vahiy öncesi dönemden bahsederken Yesrib, vahiy dönemini anlatırken Medine ismini kullanacağız.
57 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb* , I/188.
58 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 156; Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İst. 1986, s. 89.
59 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/482.
60 Ahzâb 33:12.
61 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/430; Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, II/347; Abdülbasıt Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, y.y., Medine 1993, I/13.
62 Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar (Dinî-İctimâî-İktisadî-Siyasî Açıdan) İslâm Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 72.

Medine, Mekke'nin 400 km. kuzeyinde, Kızıldeniz'in 100 km. doğusunda,[63] Mekke ile Hayber arasındaki yolun tam ortasında[64] ve Yemen'le Suriye'yi birleştiren Baharat Yolu üzerinde bulunmaktadır.[65] Şehir, geniş düzlükleri olan bir vadinin üzerinde kuruludur. Bu vadinin etrafı dağlarla çevrilidir. Vaktiyle volkanlardan fışkıran lâvlar, bu düzlüğün bir kısmını örtmüş vaziyettedir. [66]

Medine'nin iklimi mutedil olup, toprağı tarıma oldukça elverişlidir. Burada yağmur Mekke'ye oranla daha çok ve sık yağmaktadır.[67] Öyle ki Mekke gibi nem oranı düşük yerlerden Medine'ye gelenlerin sıtmaya tutuldukları nakledilmektedir.[68] Sulama suyunun kuyudan temin edildiği Medine'de insanlar daha çok, ziraatçılık, bahçecilik[69] ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Marangozluk, demircilik ve kuyumculuk da Medine'de icra edilen meslekler arasında idi. Ticaretin tarımcılık kadar gelişmediği Medine'de insanlar, çoğunlukla, mallarını başka ticaret kervanlarına katmak suretiyle[70] Şam ve Yemen ile ticaret yaparlardı. Ayrıca Habeşistan, Mısır, Aden, Bahreyn, Çin ve Hindistan'dan tüccarlar, gemilerle Medine'nin Kızıldeniz üzerinde bulunan Câr adındaki limanına gelir ve buradan Medine pazarlarına çeşitli ürünler sevk ederlerdi.[71]

Hicretten önce Yesrib'de yarısı yahudi olmak üzere yaklaşık on bin insan yaşamaktaydı.[72] Çoğu milâdî birinci asırda Filis-

63 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 72.
64 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 592.
65 Mahmud Es'ad Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, Matbaa-i Hayriyye, Dersaadet 1329h., I/233; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 156.
66 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 187.
67 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/132; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 67.
68 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 281; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 180.
69 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 30; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/314.
70 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104-7.
71 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 296-7; Nûrah bnt. Abdülmelik b. İbrahim Âli'ş-Şeyh, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîneti'l-Münevvere fi Sadri'l-İslâm*, y.y., Cidde 1983, s. 158.
72 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1073.

tin'den gelme olan bu Yahudiler,[73] Arap kültüründen oldukça etkilenmişlerdi.[74] İbranî alfabeyi kullanmalarına rağmen dil olarak Arapçayı konuşurlardı. Çocuklarına Arap adlarını veriyor, kabileleri Arapça isimler taşıyordu.[75] Ancak yahudiler ticaret, ziraat ve sanayide söz sahibi olup, şehrin iktisadî üstünlüğünü kendi ellerinde bulunduruyorlardı.[76] Yesrib'de yahudilerin yanı sıra onlardan sonra gelip buraya yerleşen Benî Kayle'nin kolları olan Evs ve Hazrec isimli Arap kabileleri de yaşamaktaydı.[77]

Hicaz bölgesinin üçüncü önemli şehri olan Tâif,[78] Mekke'den 120 km. uzaklıkta ve Tebâle-Bahreyn ticaret yolu üzerinde yer alan[79] Gazvân dağının iç tarafında bulunmaktadır.[80] Mekke'ye en yakın şehir olan Tâif'in[81] eski adı "Vecc"dir. Rivayete göre, devamlı dış saldırılara maruz kalması üzerine etrafına koruma amaçlı yapılan surlardan dolayı bu şehre duvar ve sur gibi manalara gelen Tâif ismi verilmiştir.[82]

Tâif'te yazlar serin, kışlar ise oldukça sert geçmektedir. Hicaz'da kışın sadece Gazvân dağının tepesinde suyun donduğu söylenmektedir.[83] Tâif; havası, ziraî ürünleri ve tabiî güzelli-

73 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/50, 58.
74 William Montgomery Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, (Çev.) Ünal Çağlar, Yöneliş Yay., İst. 2001, s. 95.
75 Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/125; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 187; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 570; Cemîlî, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 94.
76 Kâmil Miras, Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yay., Ankara 1981, VII/155; Algül, *İslâm Tarihi*, s. 90; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 188.
77 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 281; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/58; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 571.
78 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 192.
79 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 73-4.
80 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 23; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/191; Nâdiye Hüsnî es-Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, Dâru'ş-Şurûk, Cidde 1981, s. 39.
81 Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, s. 29.
82 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV/9; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/229; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 483, 801.
83 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 32.

ğiyle o dönemin meşhur bir şehri idi.[84] İnsanlar serin bir yaz geçirmek amacıyla bulundukları yerlerden Tâif'e gelirlerdi.[85] Mekkeliler burada yazlık, bağ ve bahçeler edinmişlerdi.[86] Ancak Tâifliler bu durumdan pek memnun değillerdi.[87] Mekke'nin meyve ve sebzesi buradan karşılanırdı.[88] Tâif'te ziraatçılığın yanı sıra arıcılık, avcılık ve ticaret de önemli geçim kaynakları arasında yer almaktaydı.[89] Demircilik ve marangozluk gibi meslekler ile dericilikte de Tâif oldukça gelişmişti.[90] Deri işletmeciliği için gerekli olan bol suyun bulunduğu Tâif'te Sakîfoğulları deri ürünleri imalâtında Arabistan çapında büyük bir şöhret yakalamışlardı. Bu sanatın üstünlüğünü ellerinde bulunduran Sakîfliler, sanatlarını kimseye öğretmiyorlardı.[91] Tâif'te yerli halk olan Sakîflilerin[92] yanı sıra Mekkeliler ve Himyerliler de yaşamaktaydı. Aynı şekilde ticarî amaçla gelip, sonradan yerleşen Rumlara ve yahudilere de Tâif'te rastlanmaktaydı.[93]

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Ekonomi, sosyal bir olgu olarak toplumsal yapının diğer üniteleriyle etkileşim halindedir. Ticaret hukuku, bu etkileşim doğrultusunda şekillenmektedir. Bu içtimaî kaideden dolayı İslâm'ın ticaret hukukunu doğru bir şekilde tespit edebilmek için, vahyin nazil olduğu Hicaz bölgesindeki sosyokültürel ve ekonomik ortamı da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu amaç etrafında şekillenen araştırmamızda şu sorulara cevap aranmaktadır: Kur'an ve Sünnet naslarıyla toplumsal pratikler arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? Vahiy döneminde nasıl bir ekonomik sistem öngörülmüştür? Bu dönemde eko-

84 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/172; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 163.
85 Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, s. 69.
86 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/315.
87 Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, s. 68.
88 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 23.
89 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 269-70.
90 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/152.
91 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 125.
92 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/191.
93 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 484; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 272-3.

nomi alanında niçin değişime gidilmiş, nasıl bir değişim yöntemi takip edilmiş ve toplumsal şartlar ne derece gözetilmiştir? Din, ahlâk, hukuk, eğitim ve aile gibi kurumların ekonomiyle etkileşim seviyesi nedir? Vahiy döneminde oluşturulan ticaret hukuku pratik hayatta uygulama imkânını bulabilmiş midir?

Hukuk sosyolojisi açısından Hz. Peygamber dönemindeki ticarî hayatın anlaşılmasını sağlayacak bu sorulara aranan cevaplarla, İslâm'ın çalışma ve ticaret hayatına dair hukukî ve ahlâkî prensiplerinin tespit edilmesine ve doğru olarak değerlendirilmesine yardımcı olmak hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın, modern dönemle birlikte ekonomi sahasında ortaya çıkan sorunların, İslâm hukukunun temel prensiplerine uygun bir şekilde çözülmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öte yandan yaklaşık on yıl süren Medine döneminde günden güne güçlenen İslâm'ın siyasî otoritesine bağlanan Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde yeni ekonomik sistemin büyük tepkilerle karşılaşmadan kabullenilmesinin arka plânındaki başarılı iktisadî stratejinin anlaşılmasında fikir vereceği ümit edilmektedir. Aynı şekilde İslâm ticaret hukukunun kaynağı ve İslâm ticaret hukukunun cahiliye dönemi ticaret anlayışıyla ilişkisine dair güncel tartışmaya bir faydasının olacağı tahmin edilmektedir.

III. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Ekonomi ile ilgili nasların sosyal realiteyle ilişkisinin tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada, sosyolojinin dolaylı gözlem tekniği kullanılmıştır. Kaynak eserler üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde edinilen ayrıntılı bilgilerle vahiy dönemi ve vahiy öncesi dönemin sosyokültürel ve ekonomik yapısı fotoğraflanmaya çalışılmıştır. Tasvir/betimleme adı verilen bu yöntemle eldeki veri somutlaştırılmıştır. Bundan sonraki aşamada her iki dönemin özellikleri karşılaştırma metodu ile değerlendirilmiş; vahiy dönemindeki çalışma ve ticaret hukuku, toplumsal kurumlarla bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Konuyla ilgili ayet ve hadislerden yapılan referanslar işlenirken, çalışmanın hacmini gereksiz yere büyütmemek amacıyla, meramı yansıtacak şekilde özetlemeye gidilmiştir. İslâm ticaret hukuku vahiy dönemindeki sadeliğiyle anlaşılmaya çalışıldığı için sonraki dönemlerde ortaya çıkan tartışmalara girilmemiştir.

Bu çalışmada vahiy dönemindeki ticaret hukuku araştırıldığından, birinci derecede kaynak, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet nasları olmuştur. Ayrıca Hicaz bölgesinin cahiliye ve vahiy dönemindeki sosyoekonomik ve kültürel yapısına değinen siyer ve tarih kitapları ile bölgenin coğrafî ve iktisadî özelliklerini anlatan eserlere başvurulmuştur. Aynı şekilde konu hukuk sosyolojisi açısından ele alındığından bu alanla ilgili eserlere de müracaat edilmiştir. Bu çalışmada referans gösterilen kaynaklardan konumuzla ilgisi açısından önemli görülen bazı eserler ve bunlardan yararlanma şekli hakkında burada kısaca bilgi vermenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Bunlardan İbn Habîb'in (ö.245/860) el-Muhabber'i ve Merzûkî'nin (ö.421/1030) el-Ezmine ve'l-Emkine'sinden cahiliye dönemindeki panayırlar ve bazı ticarî kurumların tespitinde faydalanılmıştır. Ezrakî (ö.250/865) ve Fâkihî'nin (ö.272/885) Ahbâru Mekke isimli eserleri ile İbn Şebbe'nin (ö.262/876) Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere adlı kitabından cahiliye döneminden devralınan alışveriş alanları ile ticarî kurumların vahiy dönemindeki durumları hakkında bilgi edinilmiştir. Arapların İslâm öncesi yaşantılarını geniş bir şekilde inceleyen Cevâd Ali'nin (ö.1987) el-Mufassal'ı ile bu eserin temel kaynakları arasında yer alan Âlûsî'nin (ö.1342/1924) Bülûğu'l-Ereb'inden cahiliye ve vahiy dönemindeki Hicaz bölgesinin siyasî, sosyal ve iktisadî özelliklerinin tespitinde istifade edilmiştir. Alanında uzman araştırmacıların çalışmalarından oluşan Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm adlı eserden özellikle vahiy dönemindeki eğitim, hukuk, vergi ve gayri müslimlerle ilişkiler konularında faydalanılmıştır. Huzâ'î'nin (ö.789/1387) Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye'si ile Kettânî'nin (ö.1382/1962) et-Terâtîbü'l-İdâriyye adlı eserinden

Hz. Peygamber dönemindeki sanat, meslek ve özelde ticarî hayatın tespitinde yararlanılmıştır. Ebû Ubeyd'in (ö.224/838) Kitâbu'l-Emvâl'ından vahiy döneminde müslüman ve gayri müslimlerden alınan vergiler ile dönemin mübadele araçları ve ölçü birimleri hakkında bilgi edinilmiştir. Cahiliye ve vahiy dönemindeki alış-veriş alanları, ticarî kurumlar ve mübadele yöntemleri konularında yapılan müstakil araştırmalar olan Sa'îd Efgânî'nin Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm'ından, İrfân Muhammed Hammûr'un Mevâsimü'l-Arab'ından ve Hakkî İsmail İbrahim'in Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye adlı eserinden Hicaz bölgesindeki ticarî hayat hakkında tasavvur edinmede, kaynaklara inme ve bilgiyi karşılaştırmada istifade edilmiştir. Sosyolojik açıdan vahiy dönemini inceleyen, ancak ticarî hayata alt başlık halinde kısaca yer veren Mustafa Aydın'ın İslâm'ın Tarih Sosyolojisi (İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenişi) isimli eseri ile Zâhid Aksu'nun İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite adıyla basılan doktora çalışmasından ticaret hukukunu sosyal bağlamıyla değerlendirmede faydalanılmıştır. Dolayısıyla bu iki eser, çalışmanın özellikle üçüncü bölümünün şekillenmesinde etkili olmuştur. Araştırma konumuzla ilgili yapılmış diğer tez çalışmalarından Mustafa Küçükeskici'nin "Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı" adlı yayınlanmamış doktora tezinde ticarî hayata kısaca değinilmiştir. Elnure Azizova'nın "Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler" adlı doktora tezi ile Abdülaziz b. İbrahim Ömerî'nin el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fî Asri'r-Rasûl adıyla yayınlanmış yüksek lisans tezinde meslekler tanıtılmış, ticaret hayatına ise küçük bir yer ayrılmıştır. Araştırma konumuzla yakın isimler taşıyan Ahmet Turan Yüksel'in İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat adıyla basılmış doktora tezi ve Ahmet Akgül'ün "Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticarî Hayat" adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezinde ise sosyal bağlamı göz ardı edilerek ticarî hayat anlatılmaya çalışılmıştır. Yüksel'in çalışmasında Hicaz bölgesindeki ticaret hayatı yetmiş iki sayfa dâhilinde incelenmiştir. Cahiliye dö-

nemini de araştırmasına konu edinen Akgül'ün çalışması ise doksan yedi sayfadan oluşmaktadır.

Kaynak eserlerden faydalanırken el-Mektebetü'ş-Şâmile adlı interaktif CD'nin ikinci sürümünden de istifade edildiğini burada ifade etmek gerekiyor. Bu çalışmadan daha çok, kaynakların taranması şeklinde yararlanılmıştır. Ancak konumuzla ilgili olup da temin edilemeyen bazı eserlere bu CD üzerinden ulaşılmış ve bu eserlerin CD'deki basım bilgileri esas alınmıştır.

BÖLÜM I

Vahyi Karşılayan Sosyokültürel ve Sosyoekonomik Ortam

Vahiy öncesi dönemde Hicaz bölgesinde sosyal hayat, bölgenin coğrafî yapısı ile dönemin siyasî ve dinî şartlarının etkisi altında sürdürülmekteydi. Hicazlıların bireysel düşünce ve yaşantıları ile sosyal kurumlarında bu üç faktörün izleri görülmektedir. Vahyin birey ve toplum bazında gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümü sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için vahyi karşılayan bu dönemin tetkik edilmesi gerekmektedir.

Bu bölümde cahiliye dönemindeki toplumsal yapıyı tespit etmek üzere bölgedeki sosyal kurumları genel olarak inceleyeceğiz. Bir sosyal kurum olan ekonomiyi ise asıl araştırma konumuz olması hasebiyle, ayrı bir başlık altında daha ayrıntılı bir şekilde araştıracağız.

I. Sosyokültürel Ortam

Hz. Peygamber aracılığıyla ilahî hitaba muhatab olan ilk sosyokültürel ortamı tanıtmak üzere vahiy öncesi dönemde Hicaz bölgesinde yaşanan toplumsal hayatı siyaset, hukuk, aile, eğitim, din ve ahlâk kurumları çerçevesinde inceleyeceğiz. Bu konularda ulaşacağımız bilgiler dâhilinde Hicaz'daki sosyal yapıyı betimlemeye çalışacağız.

a. Siyasî Örgütlenme

İslâm'ın doğuşu esnasında Hicaz'da bölgenin tamamına hâkim olan herhangi bir siyasî otorite bulunmamaktaydı.[1] Hicaz bölgesinin Mekke, Yesrib ve Tâif gibi yerleşim merkezleri ile çöllerindeki siyasî yapının temelini kabile yönetimi teşkil etmekteydi.[2] Bunlardan sadece Mekke'de kabileler arası birlikteliği sağlamaya çalışan bir danışma kurulu vardı.[3] Bu şehirde aynı zamanda Kâbe ve hacılar ile ilgilenmek, savaşta orduyu yönetmek ve elçilik gibi önemli işler, Kureyş'in boyları arasında paylaşılarak yürütülmekteydi.[4]

Hicaz'da kabile yönetiminin egemen olması, yaşam şartlarının insanları belli bir gruba katılmaya zorlamasından kaynaklanmaktaydı.[5] Çölde iklimin sert ve imkânların kısıtlı olması, insanların hayatta kalabilmek için kabile dayanışması içinde hareket etmelerini gerektiriyordu.[6] Aynı şekilde başkalarının saldırılarından korunma ihtiyacı da belirli bir grup oluşturmayı veya bir gruba üye olmayı gerekli kılıyordu. Zira o dönemde yabancı veya güçsüz olmak, haksızlığa uğramak için yeterli idi.[7] İnsanlar yabancısı olduğu bir yerden geçerken muhtemel saldırılardan korunmak veya mukavemet edemiyeceği düşmanının vereceği zararlardan sakınmak gayesiyle, ya bir kabileye ya da nüfuzlu bir aileye sığınıyordu;[8] kabileler ise kendilerinden daha güçlü toplulukların saldırısından korunmak amacıyla kendi aralarında antlaşmalar yapıyorlardı.[9]

---

1 Ali, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm*, s. 177; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 872.
2 Ahmed İbrahim eş-Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1985, s. 35; Ali, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm*, s. 177.
3 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/48; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 853.
4 Zeydân, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, I/37; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 180-3; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 847.
5 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 58; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 261; Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, s. 41.
6 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/170; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 107.
7 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/150; Mustafa Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi (İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenişi)*, Pınar Yay., İst. 2001, 62.
8 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 109.
9 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 200.

Kabilenin yerleştiği ve hükümran olduğu bölgeye, kabilenin "dâr"ı (yurdu) denirdi.[10] Bir yabancı ancak, kabilenin izni ile oraya girebilir veya oradan geçebilirdi.[11] Her kabilenin bir başkanı olurdu. Bazı kabileler başkanlarının adı veya lâkabıyla anılırdı. Şeyh/Seyyid unvanı verilen başkanın çadırı yanına aşiretin egemenlik simgesi sayılan bir çeşit silah dikilirdi.[12] Başkanlar cömertlik, cesaret, yumuşak huyluluk, adalet, keskin görüşlülük, tecrübe ve zenginlik gibi kişisel meziyetleri göz önünde bulundurularak seçilirdi.[13] Kabilede başkanın yanı sıra, kabilenin yaşlı ve tecrübeli insanlarından oluşan mele adında bir danışma heyeti de bulunurdu. Başkan, bu heyetle istişare içinde hareket ederdi.[14]

Kabile fertlerinden biri suç işlediği zaman, bütün kabile adına başkan, suçlunun sorumluluğunu üstlenirdi.[15] Başkanın ayrıca, savaşı yönetmek, ganimeti dağıtmak, başka kabilelerin heyetlerini karşılamak, barış ve diğer anlaşmaları yapmak gibi görevleri vardı. Tüm bunların karşılığında başkanın, ganimetten belirli bir pay almak[16] ve kabile üyelerinin kendisine itaat etmeleri gibi hakları bulunurdu.[17] Ancak başkanın, kabile fertlerini itaate zorlama yetkisi ve gücü yoktu.[18] Başkan, kabile asabiyetini devam ettirmek için kabile üyelerine güzellikle muamele eder ve kolayca öfkelenmekten sakınırdı.[19]

10 Ali, *el-Hicâz fî Sadri'l-İslâm*, s. 177.
11 Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 66; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev.), Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 3.
12 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 76.
13 Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, I/36; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/131; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 195.
14 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s.197; Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, s. 37-8; Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2003, s. 225.
15 Hakkı Dursun Yıldız v.d., *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İst. 1992, I/ 111.
16 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/78.
17 Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, s. 42-3.
18 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/131; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 197.
19 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/208.

Kabileyi başkanın varlığından ziyade, üyeler arasındaki kan bağı bir arada tutmaktaydı.[20] Kabile her bir ferdinde temessül etmiş sayıldığından, fertlerden birine yapılan haksızlık bütün kabileye yapılmış gibi kabul edilirdi.[21] Kabile üyelerinden biri saldırıya uğradığında haklı veya haksız olduğu önemsenmeden diğer fertler tarafından savunulurdu.[22] "Zalim olsun, mazlum olsun kardeşine yardım et." sözü onlarda prensip haline gelmişti.[23]

b. Sosyal Sınıflar

Cahiliye dönemi Arap toplumu; hür, köle ve mevâlî olmak üzere üç sınıftan oluşmaktaydı.[24] Hürler, aile topluluğunun veya kabilenin ortak adını taşıyan ve aynı temel haklara sahip olan kişilerdi. Çoğunluğu savaşta esir düşenlerden oluşan, borcu karşılığında alınan veya türlü yollarla pazara getirilerek satılan insanlardan oluşan ikinci sınıfın erkeklerine köle, kadınlarına ise cariye denirdi.[25] Mekke'nin her evinde bu sınıftan insanlar bulunurdu. Hiçbir hakka sahip olmayan köleler sanat, ticaret ve tarımda işçi,[26] savaşlarda ise asker olarak kullanılırdı.[27] Cariyelerin efendilerine belirli bir miktarda ödeme zorunluluğu bulunmaktaydı. Onlardan kimisi bu sorumluluğunu yerine getirmek üzere ücret karşılığında gayri meşru

20 Ahmed el-Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, Mektebetü'l-Anclo'l-Mısriyye, Mısır 1958, s. 19.

21 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Sağlam Kitabevi, İst. 1979, s. 126; Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 19.

22 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 58; Ebû Dayf, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arab*, s. 66.

23 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 42; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 3.

24 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 42; Hasan Hüseyn el-Hâc, *Hadâratü'l-Arab fi Sadri'l-İslâm*, el-Medresetü'l-Câmiiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Beyrut 1992, s. 23; Mustafa Çağrıcı, "Asr-ı Saadet'te Oluşan İslâm Ahlakı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, V/69.

25 Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, s. 43; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 105.

26 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 258.

27 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 66.

ilişkide bulunurdu.[28] Bunların işledikleri suçların cezaları, hürlere uygulanan cezaların yarısı kadar takdir edilir ve diyeti, onlar adına sahipleri öderdi. Cariye sahipleri, cariyeleri ile cinsel beraberlikleri sonucu yaptıkları çocuklardan zeki ve yetenekli olanlarını, kendi neseplerine katıp, evlât ilân ederlerdi.[29] Efendinin, köle ve cariyesine istediği şekilde muamelede bulunma hakkını kendisinde gördüğü[30] ve onlara insanlık dışı bir hayatın reva görüldüğü o dönemde, bunları karşılıksız olarak hürriyetine kavuşturanlar da vardı. Örneğin sonradan müslüman olan Kureyşli Hakîm b. Hizâm'ın (ö.54/674) yüz köle azad ettiği kaydedilmektedir.[31]

Üçüncü sınıf olan mevâlî (mevlalar)[32] ise köleler ile hürler arasında orta bir sınıfı teşkil eden azad edilmiş köle ve cariyelerden oluşmaktaydı.[33] Bunlar, azad edenin kabilesine mensup sayılır ve satılmazdı. Ancak mevâlî, hür kadın veya kızla evlenemezdi. Diyet ve kısaslarda[34] mevâlîye, hür için takdir edilen cezanın yarısı uygulanırdı.[35]

Hicaz'da hürriyet eksenli bu sınıflamanın yanı sıra sahip olunan maddî imkânların seviyesine ve soya bağlı bir tabakalaşma da söz konusu idi. İnsanlar mal varlıkları ve mensup oldukları soya göre değer görürlerdi.[36] Zenginler fakirleri dışlar

28 Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, Beyrut 2004, s. 1069.

29 Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Sadri'l-İslâm*, s. 23.

30 Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 69; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/109.

31 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Itk", 12.

32 Asıl itibariyle Arap olmayıp da komşuluk veya anlaşma yoluyla Arap kabilelerine katılanlara da mevâlî denmektedir (Şerif, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, s. 43).

33 Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Sadri'l-İslâm*, s. 23.

34 Kısas, suçluya işlediği suçun dengi bir ceza uygulamak, diyet ise suçluyu malî bedelle cezalandırılmak manasındadır *(Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar Neşriyat, İst. 2005, s. 107, 307).*

35 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/109; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 106-7.

36 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/147; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 135.

ve onlarla bir arada bulunmayı gururlarına yediremezlerdi.[37] Soylular kendilerini yüceltir, soyları şüpheli olanlar veya düşük bir aileden gelenleri aşağılarlardı.[38]

O dönemde altın ve gümüş kaplar kullanacak derecede zengin, geniş arazi sahipleri ve büyük tüccarların yanı sıra hiçbir malı olmayıp, ücret karşılığında başkasının işinde çalışarak geçinen,[39] hatta çocuklarını doyuramama endişesiyle öldüren çok yoksul insanlar da vardı.[40] Fakirliği kabullenemeyen bazı insanlar evlerini terk edip, eşkıyalıkla geçiniyorlardı. Sözlükte fakirler anlamına gelen Seâ'lîk (صعاليك) adıyla bilinen bu eşkıya grubu, bugünkü manada sosyalizme benzer bir anlayışa sahiplerdi. Malın Allah'a ait olduğunu ve fakirlerin zenginlerden zorla da olsa onu alabileceklerini düşünürlerdi. Ellerine geçirdikleri malları aralarında bölüştürdükleri gibi, başka ihtiyaç sahibi insanlara da ulaştırırlardı.[41]

c. Hukuk ve Yargı

Hicaz bölgesinde teşkilâtlı bir siyasî otorite bulunmadığı için hukukî işlere bakacak yargı organı da mevcut değildi.[42] Ancak her kabilede, anlaşmazlıkların çözümü için kendilerine

37 En'âm suresindeki altıncı ayetin nazil olmasına sebep olan şu olay, müşriklerin ileri gelenlerinin fakir insanlarla birarada bulunmak istemediklerine dair anlayışı çok iyi betimlemektedir: Rivayete göre Hz. Peygamber Bilâl-i Habeşî *(ö.20/641)*, Ammâr b. Yâsir *(ö.37/657)* ve Suheyb er-Rûmî *(ö.38h.)* gibi yoksul ve kimsesiz sahabîlerin de bulunduğu bir toplulukta olduğu bir sırada müşriklerin itibarlıları, Hz. Peygamber'le görüşmeyi arzu ettiklerini, ancak köle ve yoksullarla bir arada bulunmayı kendilerine yakıştıramadıkları için oradaki müslümanların uzaklaşmasını istediklerini bildirdiler. Hz. Peygamber tekliflerini kabul etmeyince, hiç olmazsa kendileri geldiğinde onların ayakta durmalarını istediler. Hz. Peygamber onlara İslâm'ı anlatma ümidiyle bu ikinci tekliflerini kabul etmeyi düşünürken, kendisini ikaz edip, bu düşüncesinden vazgeçiren söz konusu ayet indi. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Muhtasaru Tefsîri İbni Kesîr*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2001, I/583; Hayreddin Karaman v.d., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yay., Ankara 2006, II/409.

38 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 115.

39 Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 70.

40 el-En'âm 6:151; el-İsrâ 17:31.

41 Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 71; Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 71.

42 Fahrettin Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, II/112, 115; Halil Aldemir, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İhtilâf*, Kitâbî Yay., İst. 2010, s. 318.

başvurulan hâkim/hakemler vardı. Çoğu, şair ve hatip olan bu uzlaştırıcıların arasında bayanlar da bulunmaktaydı.[43] Olayın tarafları kendi aralarında anlaşamaz, akrabalar ve başkan da davayı halledemezse, kemal ve hikmet sahibi olma hususunda ün salmış bu şahısların hakemliğine müracaat ederlerdi.[44] Örneğin, Zemzem kuyusunun mülkiyeti konusunda Abdülmuttalib (ö.577m.) hemşerileriyle ihtilâfa düştüğünde, bir kadın kâhinin hakemliğine başvurmuşlardı.[45] Aynı şekilde kabilenin herhangi bir ferdi ile yabancı kişiler arasında anlaşmazlık çıkması durumunda bir bilge kişiye ya da kâhine danışırlardı.[46]

Cahiliye döneminde çoğunlukla ev veya toplantı mekânları mahkeme salonu olarak kullanılırdı.[47] Kabile reisinin veya hakemlerin hüküm verirken müracaat edecekleri yazılı herhangi bir kanunları mevcut değildi. Verilen kararlar, çözüm üreten kişinin şahsî rey ve görüşlerinden ibaret olup, bazen de müphem birtakım örf ve âdetlere istinat ediyordu.[48] Kimi zaman kura çekerek,[49] bazen de fal okları, talih oyunu, sihir vb. gibi iptidaî vasıtalara başvurularak hüküm veriliyordu.[50] Hicaz'da yargı sistemi genel olarak bu şekilde olmakla birlikte o dönemde bazı evrensel nitelikli hukukî prensipler de bilinmekte ve düzenli olmasa da bu prensiplere göre hareket edilmekteydi. Örneğin "Davasını delil ile ispat etmek davacıya, yemin etmek ise davalıya düşer." kuralı gereği hakemler tarafları dinler ve davacıdan delil ikame etmesini isterlerdi.[51] Aynı şekilde görgü tanıklarının şahitliklerine başvurulurdu. Cinayetin işlendiği bölgedeki elli kişiye cinayeti işlemedikleri ve katili de görmedik-

43 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/308-335; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 267.
44 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 864; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/112.
45 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 865.
46 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 76.
47 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/113.
48 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/49; Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Sadri'l-İslâm*, s. 23; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 186.
49 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 922.
50 Cemîlî, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 80; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 928.
51 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/829.

lerine dair yemin ettirilirdi.[52] Cinayet davalarında katilin tespit edilmesi durumunda kısas yapılır; ancak bazen cana can değil de canlar alınırdı, bazen de kısas diyete çevirilirdi.[53] Suçlara getirilen malî cezalardan amaç, suçu önlemekten ziyade, gelir elde etmekti.[54] Hırsızlık cezası olarak el kesme,[55] zina suçuna recim,[56] yol kesme suçuna karşılık ise ölüm cezaları, âdilâne bir şekilde uygulanmasa da halk arasında bilinen müeyyidelerdi.[57] Suçlu her ne kadar hapsediliyorduysa[58] da nakledilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu, cezalandırmaktan çok, suçu sabit oluncaya kadar zanlıyı gözaltında tutmak veya cezalandırılıncaya kadar tutuklu bulundurmak mahiyetindeydi.

Bir hâkimin kararına karşı istinaf gibi ikinci bir tetkik, genellikle mevzu bahis değildi.[59] Kabile reisi veya hakem, doğru olanı veya haklıyı sadece beyan ederdi. Bunların icra gücü bulunmadığından, mağdur olan kişi, hakkını bizzat kendisi ararda. Öldürülenin öcünü ise en yakın mirasçısı almaya çalışırdı.[60] Bu durum ise sürekli kan davalarının çıkmasına yol açmaktaydı.[61] Hükümler uygulanırken tarafların güç ve itibarları da dikkate alınırdı. Örneğin Yesrib'de yerli kabile mensuplarıyla sonradan buraya gelip yerleşmiş kimseler arasında hükümlerin uygulanmasında ayrımcılık yapılırdı. Şayet katil, yerli bir kabileye mensup ve ölen sonradan oraya gelip yerleşenlerden

52 Bu işleme kasâme denilmekteydi (Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/113; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 77-8).
53 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 76-7.
54 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/208.
55 Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2006, I/191.
56 Karaman v.d., *Kur'ân Yolu*, II/33.
57 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 327-8; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 128; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/345.
58 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/431.
59 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 865.
60 Ömer Rıza el-Kehhâle, *Dirâsâtün İctimâiyye fi'l-U'sûri'l-İslâmiyye*, el-Matbaatü't-Te'âvüniyye, Dımaşk 1973, s. 164; Hasan, *Hadâratü'l-Arab fî Sadri'l-İslâm*, s. 23; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 76.
61 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/113; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 254.

ise kısas tatbik edilmez, sadece kan diyeti ödenirdi.[62] Öte yandan suçu ne kadar büyük olursa olsun, Kâbe'ye sığınan bir suçluya orada bulunduğu sürece dokunulmazdı.[63]

d. Kadın ve Aile

Cahiliye döneminde aile; koca, eş/ler, çocuklar, köle ve cariyelerden oluşmaktaydı. Hicaz bölgesinin genelinde, akrabalık ilişkisi asabe denen birinci derece erkek akrabalarla sınırlıydı ve ailede ataerkil özellik baskın idi.[64] Aile reisi olarak kabul edilen babanın son derece güçlü yetkisi vardı. Kadın, kocasının emir ve isteklerini yerine getirmekle mükellefti.[65] Orta ve aşağı tabakalardaki kadınların hiçbir değeri yoktu. Kadınların şiire konu edilmesi, yüksek mevkilerinden değil, güzelliklerinden kaynaklanmaktaydı. Ancak İslâm öncesinde kadınlarla ilgili bu tutum, bütün aileler için geçerli değildi. Örneğin asil ve zengin ailelerin bayanları itibarlı sayılır ve kızları, onayları alınmadıkça evlendirilemezdi. Bunlardan bazıları evlilik sözleşmesi esnasında kocalarından ayrı bir yerde yaşamayı şart koşarlardı.[66] Medine'deki kadınların konumu Mekke'deki kadınlara oranla biraz daha iyi idi. Medine'de aileyi yönetmede annenin de rolü bulunmaktaydı. Nitekim burada aileler annelerin ismi ile anılmaktaydı.[67]

Hicaz bölgesinin genelinde kadınlara verilen değer çok düşük olmasına karşın Araplarda namus mefhumu oldukça güçlüydü. Öyle ki Araplar ırzlarını, can, mal ve çocuklarından daha değerli sayarlardı.[68] Bazı kabileler, başına bir şey gelir veya esir düşer de şerefleri lekelenir endişesiyle kız çocuk-

62 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 919.
63 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 78.
64 Mehmet Akif Aydın, "Aile", *DİA*, TDVY, İst. 1989, II/198.
65 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/607; Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, s. 40.
66 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/616, 636; Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 133-5.
67 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 160-1.
68 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 68; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/176.

larını diri diri toprağa gömmeyi[69] âdet haline getirmişlerdi.[70] Araplar hür kadınlarından bahsederken kıskançlık duygusuyla isimlerini söylemez, bunun yerine kinaye yoluyla yumurta,[71] ağaç, keçi ve koyun gibi kelimeler kullanırlardı.[72]

Başta Kureyşliler olmak üzere birçok Arap kabilesinde nikâh, genellikle İslâm'ın da mubah gördüğü şekilde yapılırdı.[73] Öz anne, kız, teyze, hala, evlâtlık ve onların eş ile kız kardeşleriyle evlenilmezdi.[74] Sütkardeş, özkardeş, sütanne de özanne gibi kabul edilirdi. Evlilik akdi esnasında kadına mehir olarak bir mal verilirdi.[75] Mehrin azamî ve asgarî sınırı ile ilgili bir kural bulunmamaktaydı. Mehrin miktarı hususunda çoğunlukla evlenecek olan adamın malî durumu nazara alınırdı.[76] Özellikle Mekke örfüne göre kadının mal varlığı, nikâhtan sonra kocasına intikal etmezdi.[77] Evliliğin bu çeşidinin yanı sıra şiğar evliliği denen ve kişinin arada mehir söz konusu olmaksızın birisinin kızıyla evlenmek üzere, kendi kızını onunla evlendirmesi ile mut'a nikâhı gibi evlilik çeşitleri de bulunmaktaydı.[78] Mut'a nikâhı denilen geçici evlilik müesse-

69 et-Tekvîr 81:8-9. Çocuk öldürme âdeti daha çok, Esed ve Temîm kabilelerinde görülmekteydi *(Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb, III/42; Şelebî, Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi, I/177).* Bu uygulama namus düşkünlüğünün yanı sıra, fakirlik ve açlık endişesi (el-En'âm 6/151); mavi, çilli, siyah veya topal kızların uğursuz sayılması *(Süheylî, er-Ravdu'l-Unf, I/384; Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb, III/43)* ve çocukların sayısının ona ulaşması durumunda bir tanesini kurban etmeyi adama gibi sebeplerden de kaynaklanmaktaydı. Araplar'ın çoğu bu âdeti çirkin görürdü. Bazı insanlar, özellikle besleyememe endişesiyle öldürülecek kızları sahiplerinden alıp büyütürlerdi *(Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb, III/44-6; Cevâd, el-Mufassal, VII/447).*

70 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb,* III/42; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye,* I/131; Kehhâle, *Dirâsâtün İctimâiyye fi'l-U'sûri'l-İslâmiyye,* s. 164; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi,* I/177.

71 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb,* I/130.

72 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb,* I/142.

73 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb,* II/3.

74 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber,* s. 325; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite,* s. 70.

75 Cevâd, *el-Mufassal,* IV/645-6.

76 Cevâd, *el-Mufassal,* V/531. Hz. Peygamber'in Hz. Hatice'ye mehir olarak on iki ukiyye dirhem verdiği söylenmektedir *(İbn Habîb, Kitâbü'l-Muhabber, s. 79).*

77 Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* s. 66.

78 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb,* II/5.

sesinde erkek, kadının ailesinde kalır ve doğan çocuk anneye nispet edilirdi.[79] Aynı şekilde, ailenin en büyük erkek çocuğunun, babanın ölmesi veya boşaması sonucu dul kalan üvey annesinin üzerine elbisesini atmasıyla sahiplenmesi şeklinde bir evlilik de bilinmekteydi. Erkek çocuk, üvey annesiyle evlenme ihtiyacını hissetmezse, onu yeni bir mehir karşılığında kardeşlerinden biriyle nikâhlardı.[80] Çok yaygın olmayan bu çeşit nikâha "çirkin, iğrenç" manasına gelen "makt nikâhı" denmekteydi.[81] Bu çeşit nikâhların yanı sıra iki kız kardeşin aynı anda bir erkeğin nikâhı altında tutulduğuna da rastlanmaktaydı.[82] Öte yandan kişinin asaletli bir çocuğa sahip olmak amacıyla eşini hamile kalıncaya kadar itibarlı bir erkekle cinsel beraberlik yaşamaya zorlaması ve bir grup erkeğin tek bir kadınla ilişkide bulunması gibi cinsel sapkınlık türünden ilişkiler de yaşanmaktaydı.[83]

Erkeğe dilediği kadar bayanla evlenme yetkisinin tanındığı cahiliye döneminde daha çok, çocuk edinmek için evlenilirdi. Ancak bazen siyasî ve ekonomik amaçlı evlilikler de gerçekleştirilirdi.[84] Çocukları sağlam, zeki ve güçlü olsun diye başka kabileden insanlarla evlilik tercih edilmekle birlikte,[85] Arap olmayanlara kız vermeye pek sıcak bakılmazdı.[86] Çocuk sahibi olma ihtimalini yükseltmek düşüncesiyle evlenilecek bayanın bakire olması arzu edilirdi.[87] Çocuk doğurmakla birlikte kadının da değeri artar ve gelinin aileye aidiyeti kesinleşirdi. Çocuğu henüz olmamış bir kadının suç işlemesi durumunda diyeti babası tarafından ödenir, ölmesi halinde ise kocasına de-

79 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 110.
80 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 325-6.
81 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/53; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/179.
82 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 327; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/131; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 265.
83 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/4. Cinsel ilişkinin ücret karşılığında yapılmasına "biğâ", aşk ve sevgi sonucu veya zevk için cinsel beraberlik yaşamaya "zina" denirdi (Karaman v.d., *Kur'ân Yolu*, IV/50).
84 Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, s. 40.
85 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/639.
86 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 268.
87 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/9; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/633-4.

ğil de babasına baş sağlığı dilenirdi.[88] Erkek çocuklarının çok olmasını arzu eden Araplar, evlenen çocuklarına "iyi geçin ve oğulların olsun" şeklinde tavsiyelerde bulunurlardı. Zira erkek çocuk, devamlı savaşma durumunda olan Arap ailesinin en çok ihtiyaç duyulan varlığı idi. Erkeğin değeri ve kadının itibarsızlığı da savaş meydanındaki fonksiyonundan kaynaklanmaktaydı.[89] O dönemde, çocukların temiz havada yaşamaları ve konuşma kabiliyetini geliştirmeleri amacıyla şehrin dışında yaşayan kabilelere verilme âdeti vardı. Özellikle Kureyşliler, panayırlar vesilesi ile Mekke'ye gelen kabilelere çocuklarını teslim ederlerdi.[90] Hz. Peygamber de çocukluğunda Benî Sa'd b. Bekr kabilesine mensup Halime adındaki bir hanımın bakımına verilmişti.[91]

Cahiliye döneminde boşama hakkı, prensip olarak erkeklere aitti. Ancak bazı bayanlar nikâhta şart koşmak suretiyle boşama yetkisine sahip olabiliyorlardı.[92] Boşama, genellikle kocanın eşine boşadığını bildirmesi (talâk), kadının kocasına vereceği bir bedel karşılığında kendisini boşatması (muhâlea),[93] kocanın eşini kendisi ile evlenmesi haram olan akrabalarından birine benzeterek eşi ile evlilik hayatını haram kıldığını ifade etmesi (zıhâr) veya hanımına yanaşmamaya yemin etmesi (îlâ) ile gerçekleşirdi. Araplardan bazıları, boşamak istediği kadına acı çektirmek ve bir başkasıyla evlenmesine engel olmak için boşama iddeti bitmek üzereyken hanımlarına döner ve onları yeniden boşar, böylece yeni bir iddeti başlatırlardı.[94] Örneğin, koca karısına kızdığı zaman onunla birkaç yıl veya ömür boyu cinsel ilişkide bulunmayacağına yemin ederdi. Böylece

88 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 102; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 71.
89 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/179; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 269; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 109.
90 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 68.
91 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/164.
92 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/177; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 266.
93 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/49.
94 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/55; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/131.

kendisi hanımına kocalık görevi yapmadığı gibi, kadının bir başkasıyla evlenmesine de engel olurdu.[95]

Cahiliye döneminde aileye "istilhâk" (استلحاق), "muâhât" (مؤاخاة) ve "hilf" (حلف) yoluyla yabancıların katılması da söz konusu idi. Birisinin, bir yabancıyı kendi ailesine katıp, soyundan saymasına istihlâk;[96] bir topluluk tarafından tutsak edilen birisinin sonradan o toplumun bir ferdi olarak kabul edilmesine hilf denirdi. Muâhât ise bir Arabın yabancı bir Arapla kardeşlik sözleşmesi yapmasıydı ki bunlar, gerçek kardeş gibi kabul edilirdi.[97] İstilhâk, hilf veya muâhât yollarından biri ile bir başka kabileye geçen, artık yeni kabileye mensup sayılır ve onun adıyla çağrılırdı; yardım, diyet ve intikam gibi konularda o kabilenin bir ferdi gibi kabul edilirdi.[98] Kabile fertlerinin birinde adam öldürme gibi cezayı gerektirici bir davranışın tespit edilmesi durumunda onun fiillerinden kabilesinin sorumlu tutulmaması için aileden atılmasına "hal'" (خلع) denirdi.[99] Kimisi çocuğunun işleyeceği suçlardan zarar görmemek için, hac döneminde çocuğunu insanlara gösterip yüksek sesle "Haberiniz olsun, ben bu çocuğumu aileden kovdum, bir suç işlerse tazmin etmem, ona karşılık bir suç işlenirse tazmin edilmesini istemem" diyerek ilânda bulunurdu.[100]

e. Eğitim ve Öğretim

Cahiliye döneminin Hicaz bölgesinde okuryazarlık oranı oldukça düşüktü. Göçebe hayat sürenlerde okuma yazma yok denecek kadar az idi.[101] Yerleşik hayat sürenlerde ise az sayıda kişinin okuma yazması vardı. Bunların çoğu da erkek-

95 Nihat Dalgın, *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Marmara Ünv. İlahiyat Fak. Yay., İst. 2001, s. 134-5.
96 Ebû Dayf, *Dirâsât fî Târîhi'l-Arab*, s. 67; Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 200.
97 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 103-4.
98 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/175.
99 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 260; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 104.
100 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/27.
101 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/368-9; Algül, *İslâm Tarihi*, s. 95.

ler idi.[102] Bu durum, Hz. Peygamber'in hicretin ilk yıllarında, orucun vaktini tespit amacıyla ayın hareketlerini takip etmeleri gerektiğini söylerken "Biz ne okuyup yazabilen, ne de hesap yapabilen cahiller topluluğuyuz"[103] şeklindeki ifadesinden de anlaşılmaktadır. Hicaz bölgesi genelinde okuryazarlık oranı düşük olmasına rağmen Mekke'de bu beceriye sahip kadınlar bile vardı.[104] Onlardan biri, Ömer b. Hattâb'ın kızı Hafsa (ö.45/665) idi. Hafsa, yazıyı akrabası Şifa'dan öğrenmişti.[105] Yine kaynalarda Varaka b. Nevfel'in kız kardeşi Kuteybe'nin kutsal kitapları okuduğu kaydedilmektedir.[106]

Hicaz bölgesi Arapları okuma yazmayı, İslâmiyet'in ortaya çıkışından kısa bir süre önce ticaret için gittikleri Şam ve Irak bölgelerinden öğrenmişlerdi.[107] Bununla birlikte, bazı Kureyşlilerin yazıyı, Bişr b. Abdülmelik'ten öğrendiği de kaydedilmektedir.[108] Nabat yazısını Şam bölgesinin Havran kentinden; Kûfî yazıyı ise Irak'tan öğrenen Hicazlılar, Kûfî yazıyı daha sonra Kur'an'ı ve dinî eserleri yazmakta, Nabat yazısını ise ticaret ve günlük işlerinde kullandılar.[109] Bugünkü şekliyle yirmi sekiz harften oluşan Arap alfabesi, o sıralarda yirmi iki harften ibaret idi.[110]

Yesrib Arapları arasında okuma yazma oranı çok düşük olmasına[111] karşılık, Yesrib'de Yahudiler yaygın bir şekilde İbranî alfabesini kullanıyorlardı. Onların ayrıca hem öğretim hem de

102 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 758.
103 Buhârî, "Savm", 13.
104 Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/122.
105 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 760.
106 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 72.
107 Sa'îd Efgânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1960, s. 215, 377; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 116
108 Bişr, Mekke'den evli olup, Dûmetü'l-Cendel'in sahibi Ukeydir'in kardeşi idi. Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/368-9; İbrahim Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Ünv. Sosyal Bil. Enst., 1997, s. 323.
109 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 116.
110 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 761.
111 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/135.

adalet tevzi işlerinde kullandıkları Beytü'l-Midrâs adında bir müesseseleri vardı.[112]

O dönemde yazı malzemesi olarak mürekkep, ince deriden, kemikten, yapraksız hurma dalından ve taştan yapılan levhalar ile demir ve kamıştan yapılan kalemler kullanılırdı.[113] Yazışma yaparken önceleri, putların ismi zikredilerek başlanıyordu; ancak daha sonraları bunun yerine "Allah'ım senin adınla" ifadesi kullanıldı.[114]

Hicaz bölgesinde okuma yazma oranı çok düşük olmasına karşın şiir edebiyatı oldukça gelişmişti. Arap toplumlarında şiirin bu derece gelişmesinde Arapların şiir söylemekte yüksek bir istidada sahip olmaları, Arap lisanının kelime ve mefhum bakımından zengin olması,[115] iklim ve geçim şartlarının etkisi bulunmaktaydı.[116] Şu kadar var ki o dönem Arapları'nın manevî olgunlukları edebî tekâmüllerle birlikte gelişmeyip şiirlerinin "hakiki ulviyetten, ince ve yumuşak ruhî hislerden âdeta mahrum olup, kelime süslemesinden ibaret" olduğu da ifade edilmektedir.[117]

Şiire ve şaire büyük değer veren Araplar, aralarından maharetli bir şairin çıkmasını, büyük bir kumandanın yetişmesine tercih ederlerdi.[118] Nitekim şairin dili, savaşta bir kahraman kadar etkin rol oynardı. Şair, mensubu olduğu kabileye karşı bile ateşli hitabeleriyle tehdit haline gelebilirdi. Bu yüzden Araplar şairlerin hicivlerinden pek korkarlar, övgüleri ile de iftihar ederlerdi.[119] O dönemde şiirler, bugünkü radyo yayınları ve gazeteler kadar müessir olup, kolay bir şekilde yayılıyor-

112 Buhârî, "Cizye", 6; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 187.
113 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/378; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/376-7.
114 İlk defa bu şekilde yazan kişinin Ümeyye b. Ebû Salt es-Sakafî olduğu belirtilmektedir (Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/375-6).
115 Zuhuri Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, Zuhuri Danışman Yay., İst. 1967, s. 19.
116 Algül, *İslâm Tarihi*, s. 96; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 87; Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 20.
117 Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, s. 120-1; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 44.
118 Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 20.
119 Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 20; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 88-9.

du.[120] Günümüzde insanlar ses sanatkârlarının programlarına rağbet ettikleri gibi, Araplar da şairlerin çevresinde toplanıp, kasidelerini dinlerlerdi.[121] Onları, hediye ve bağışlarla ödüllendirirlerdi.[122] Bir kabilede yetenekli bir şair yetiştiği zaman şenlikler düzenlenir ve komşu kabileler o kabileyi tebrik ederlerdi.[123] Araplar şairi, şeytandan bilgi alan,[124] gözle görülmeyen birtakım kuvvetlerle irtibat halinde olan ve beddualarıyla düşmana kötülükler yönlendirebilen bir insan olarak bilirlerdi. Şair aynı zamanda, mensubu olduğu cemiyetin kâhini, rehberi, hatibi, tarihçisi ve en bilginiydi.[125] Kendisinde bulunduğu zannedilen olağanüstü bu bilgi ve yeteneklerden dolayı ona, bilen manasına gelen şair unvanı verilmişti.[126]

f. İnanç ve İbadet

Cahiliye dönemi Arap inancının özünde, ruhu esas alan ve canlı cansız bütün eşyada ruhun varlığını iddia eden animizm (canlıcılık) bulunmaktaydı.[127] O dönemde insanlar özellikle ıssız çöllerde, büyük kayalar, ağaçlar ve putlarda cin veya ruhun bulunduğunu düşünürlerdi. Kendilerine fayda veya zarar verebileceklerine inandıkları cinleri, tanrının kızları olarak kabul ediyor, onların zararlarından korunmak ve faydalarından yararlanmak için onlara tapmayı gerekli görüyorlardı.[128] Söz konusu inancın bir çeşit tezahürü olan putperestlik, Hicaz bölgesinin tamamında yaşanmaktaydı.[129] Allah'ın varlığını kabul

120 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 58; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1039.
121 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/154.
122 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 73; Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol", s. 8.
123 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/84.
124 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/365-6.
125 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/142. Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 87.
126 Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 149.
127 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/145.
128 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 273; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 286-7; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 7; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 78-9; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 53.
129 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 267; Mustafa Çağrıcı, "Arap", *DİA*, TDVY, İst. 1991, III/318.

eden[130] ve onun adına yemin eden putperestlerin bir kısmı,[131] ancak putlar vesilesiyle Allah'a ulaşabileceklerini iddia ederdi.[132] Diğer bir kısmı, meleklerin Allah'ın katında değerli olduğu düşüncesiyle meleklerin suretinde yaptıklarını zanettikleri putlara taparak Allah'a yaklaşmak istediklerini söylerdi. Yine bazı putperestler, Allah'a ibadet için putları kendilerine kıble edindiklerini ifade ederken, bazısı da her putun başında Allah'a vekâleten görev yapan bir şeytan bulunduğunu, taptıkları takdirde şeytanın, Allah'ın emriyle kendilerinin ihtiyaçlarını gidereceğini zannederdi.[133] Atalarının bu şekildeki inançlarını düşünmeksizin takip eden putperestler,[134] putlarından daha yüce olduğunu düşündükleri Allah'a herhangi bir şekilde ibadet yapmazlardı.[135] Bunlar aynı zamanda ölümden sonraki hayatı inkâr ederlerdi.[136]

Putperestler putlarını çeşitli maddelerden yaparlardı. Odun, gümüş ve altından insan suretinde yaptıkları putlara sanem, taştan yonttuklarına vesen,[137] herhangi bir işleme tabi tutmadıkları dikili taşa ise nesb/ensâb derlerdi.[138] Puta ibadet edenler, bazı putların üstüne binalar inşa edip, bunları tazimde bulunur ve tavaf ederlerdi. Adetli kadınların putlara dokunmamasını, adaptan sayarlardı.[139]

Mekke'de putperestlik, Yesrib'e göre daha canlıydı.[140] Her Kureyşli'nin evinde, taptığı bir put bulunurdu. İnsanlar yol-

130 el-Ankebût 29:61.
131 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/358.
132 Yunus 10:18; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *et-Târih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I/552.
133 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/197.
134 el-Bakara 2:170; el-Mâide 5:104.
135 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 123.
136 Yâsîn 36:78. Kur'an'da, müşriklerden birisinin çürümüş bir kemiği yerden alıp, eliyle ufalarken, "bu kemiği kim direltecek?" diyerek ölümden sonraki hayatı inkâr ettiği haber verilmekte ve buna "onu ilk defa yaratanın tekrar yaratacağı" şeklinde bir cevap verilmesi istenmektedir *(Yâsîn 36:78)*.
137 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/212.
138 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 291.
139 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 286.
140 Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 114.

culuğa çıkarken evden ayrılmadan önce ve evlerine döndüklerinde bunlara dokunurlardı.[141] Bununla birlikte Araplar bazı putlara daha çok değer verirlerdi. Kureyşlilerin nazarında putların en büyükleri sırasıyla Uzzâ, Lât ve Menât idi.[142] Tanrının kızları olarak bildikleri[143] ve senenin belirli günlerinde çevresinde şenlikler düzenledikleri bu putlardan[144] ismi "el-ilâhe" kelimesinden gelen Lât,[145] Sakîflilere ait olup, Tâif'teki bir odanın içinde muhafaza edilmekteydi.[146] İçinden bir ses çıkan[147] ve "en kudretli, venüs ve sabahyıldızı" gibi manalara gelen Uzzâ;[148] Kureyş ve Kinâne kabilesine ait olup,[149] Arafat'a yakın bir yerde bulunmaktaydı. Uzzâ'nın yakınında bir ağaç vardı. İnsanların bu ağacın yanında kurban kesip, dua ederlerd. Menât ise Evs ve Hazrec kabilelerinin putu olup,[150] Mekke ile Yesrib arasında bir yerde duruyordu. Araplar Kâbe'ye saygı duyar gibi bunları kutsardı.[151]

Panayırların düzenlendiği yerlerde insanların tapıp ibadet ihtiyaçlarını giderdikleri putlar bulunduğu gibi,[152] Kâbe'nin içinde ve etrafında da çok sayıda put mevcuttu.[153] Kâbe'deki putların en değerlisi, Arami dilindeki buhar yahut ruh kelimesinden türeyen[154] Hübel ismindeki put idi. Bu put, kırmızı bir taştan, insan şeklinde yapılmıştı. Kureyşliler Hübel'in sağ elinin kırılması üzerine ona altından bir el takmışlardı. Hübel'in

141 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/96; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/206.
142 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/205; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 7.
143 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/203.
144 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/216; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/345.
145 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/149. Rivayete göre Lât, hacılara ikramda bulunan, dürüst ve iyiliksever bir insandı. Vefat edince insanlar onun kabrine tazimde bulundular. Bir müddet sonra da onun heykellerini yaptılar ve üstüne bina inşa ettiler *(Âlûsî, Bülûğu'l-Ereb, II/203)*.
146 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/65, 98.
147 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/203.
148 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/149.
149 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/97.
150 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/98.
151 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/346; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 277.
152 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/238.
153 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/205.
154 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/150; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/200.

önünde, üzerinde yazıların olduğu yedi fal oku vardı.[155] Bu oklardan altı tanesinin her birinde "rabbim emretti", "rabbim yasakladı", "sizdendir", "sizin dışınızdakilerdendir", "bitişiktir" ve "âkil" ibarelerinden biri yazılıydı. Bir tanesinin üzerinde ise yazı bulunmamaktaydı. Araplar yolculuk yapmak, nikâh kıymak veya ticaret yapmak istediklerinde yahut birisini neseplerine dâhil etme hususunda ihtilâfa düştüklerinde, öldürme veya diyeti kabul etme gibi önemli durumlarla karşı karşıya kaldıklarında Hübel'in yanına gelirlerdi. Çekilen okun yazısına göre karar verip, hareket ederlerdi.[156] Örneğin çocuğunun nesebi konusunda bir karışıklıkla karşılaşan kişi, üzerinde "açık" veya "bitişik" kelimeleri yazılı iki oktan birini çekerdi. Çekilen okun üzerindeki yazıya göre ya çocuğu kabul eder ya da reddederdi.[157] Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in (ö.577m.) de Hübel'in önünde, kurban etmek üzere oğlu Abdullah (ö.570m.) ile develer arasında ok çektiği kaydedilmektedir.[158]

Kâbe, Araplar için kutsiyeti büyük bir mabet idi.[159] Kâbe'nin içinde putlar, ortasında hediyelerin atıldığı bir çukur,[160] duvarlarında ise Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve Hz. İsa peygamberler ile Hz. Meryem'i temsil eden resimler vardı.[161] Araplar Kâbe ile kutsallık kazanan Mekke'ye o kadar saygı gösterirlerdi ki hac veya umre yaptıktan sonra Mekke'den ayrılmadan önce harem bölgesinden bir taş alır,[162] onu Kâbe'deki putlara benzetmek üzere yontar, yolda kıble edinip ibadette bulunur ve tavaf ederlerdi. Putperestlerin daha sonraları harem bölgesin-

155 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/205; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 274; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 293.

156 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, y.y., t.y., I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/66-7.

157 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/156; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/205.

158 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/158.

159 Cevâd, *el-Mufassal*, VI/431; Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi Sadri'l-İslâm*, s. 27.

160 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/191; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 239.

161 Cevâd, *el-Mufassal*, VI/435; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/123; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 287; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 267.

162 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/91.

den aldıkları taşları yontmaya gerek duymadan bile kudsadıkları ifade edilmektedir.[163]

Cahiliye döneminde bazı putperestler, taptıkları taştan daha güzelini bulunca öncekini atar, yenisini put edinirlerdi. Kimisi, çölde taş bulamadığı zaman toprak veya kumu süt ile yoğurup biraz şekillenince ona tapmaya başlardı.[164] Kimisi de bir gıda maddesinden put yapar ve acıkınca onu yerdi.[165] Bazı Araplar dualarını gerçekleştiğinde sevinir gerçekleşmediğinde ise putlarına hakaret ederdi. Rivayet edildiğine göre Benî Milkân kabilesinden birisi, develerini bereketlendirmek üzere Cidde sahilindeki uzunca bir kayadan ibaret olan Sa'd putuna yaklaştı. Develer putun üzerine dökülmüş kanı görünce kaçıştılar. Bunun üzerine deve sahibi, puta taş atıp, lânet etti.[166] Bu konuda anlatılan bir başka olay da şu şekildedir: Cahiliye dönemi meşhur şairlerinden İmruü'l-Kays, babasının katilinden intikam almak konusunda Zü'l-Hulasa tapınağındaki puta danışmak amacıyla tapınağın önündeki fal okları çektirdi. Üç defa çektirdiği okların içinden "bu işten vazgeç" okunun çıkması üzerine okları kırıp, puta fırlattı ve "Seni melun!.. Öldürülen senin baban olsaydı onun intikamını almama mani olmazdın değil mi?" dedi.[167]

Cahiliye dönemi Hicaz'ında putperestliğin yanı sıra Hristiyanlık[168] ve Yahudilik de bilinmekteydi. Yahudilik bilhassa Fedek, Teymâ, Vâdilkurâ, Hayber ve Yesrib'de yayılmıştı.[169] Yesrib'de yaşayan yahudi kabilelerin en büyükleri Benî Kaynukâ', Benî Nâdir ve Benî Kurayzâ idi. Mekke'de ise Yahudi-

163 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/245.
164 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/211.
165 Ebû Dayf, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arab*, s. 73; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 164; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 54.
166 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/94-5; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/208.
167 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 60; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/144-145; Ebû Dayf, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arab*, s. 73; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 311.
168 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/241.
169 Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 8.

lik hemen hemen hiç kimse tarafından kabul görmemişti.[170] Hicretten önce nazil olan hiç bir ayette "Ey İsrailoğulları" şeklinde bir hitabın yer almaması[171] Mekke'de yahudilerin yaşamadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Ne papaz ne de keşişin olduğu Mekke'de, köleler arasında hristiyanlığı benimsemiş birçok kişi bulunmaktaydı.[172] Mekke'de bir hristiyan mezarlığı ile hristiyanlara ait bir ibadethanenin olduğu da kaydedilmektedir.[173] Yesrib'de ise hemen hemen yok denecek kadar az sayıda hristiyan yaşamaktaydı.[174] Hristiyanlar daha çok, Vâdilkurâ ve Eyle'ye yerleşmişlerdi.[175] Yahudiliğin sadece İsrailoğullarına imtiyaz tanıyan bir din olması, hristiyanlığın ise önemli çelişkileri barındırması, bu iki dinin Arap yarımadasında yayılmamış olmasının önemli sebepleri olarak düşünülmektedir.[176] Arapların, kendileriyle geniş ticarî münasebetler kurduğu İranlıların mecusilik inancını kabul etmeyişleri ise mecusilik ile mazdeizm arasında sürekli bir mücadelenin bulunmasına bağlanmaktadır.[177]

Cahiliye döneminde sayıları çok az da olsa Allah'ı ve ahireti inkâr edip, her şeyin zamanla meydana geldiğini söyleyen Dehrîler;[178] yaratıcının aydınlık ve karanlıktan ibaret olduğunu, hayrı aydınlığın, şerri ise karanlığın yarattığını zannedenler;[179] cinleri[180] ve melekleri tanrı edinenler; ateşe,[181] güneşe ve yıldızlara tapanlar da vardı.[182]

170 Daruşman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 27; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 305; Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi Sadri'l-İslâm*, s. 27; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 307.
171 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 554.
172 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 305; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 72.
173 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 119.
174 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 185.
175 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 307.
176 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/175.
177 Daruşman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 27-8.
178 el-Câsiye 45/24-25; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/122.
179 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/229.
180 Sebe 34:41.
181 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/233-4.
182 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/237-9.

Hicaz'da Allah'ın varlığına ve birliğine inanan Hanîfler de yaşamaktaydı.[183] Bunlar Hz. İbrahim'e dayandırılan hac ve umre ibadetlerini yapar,[184] insanlardan uzak mağara ve dağlarda itikâfa girer,[185] çocuklarını sünnet eder, ölülerini yıkar ve kefenlerlerdi. Ayrıca cünüplükten de yıkanırlardı.[186] Bedir Savaşı'nda Kureyşlilerin yenilmesi üzerine Ebû Süfyân'ın (ö.31/651) müslümanlarla savaşıp, onlardan intikam alıncaya kadar cünüplükten yıkanmayacağını ahdetmesi, müşrik Kureyşlilerden de cünüplükten temizlenmek için yıkanan insanların bulunduğunu göstermektedir.[187]

Cahiliye Arapları, kâhinlerin her şeyi bildiklerine inanırlardı. Rüya gördüklerinde onlara tabir ettirirlerdi. Araplara göre kâhinler cinlerle konuşur, onlardan semadaki olaylara dair bilgi alırlar.[188] Kâhinler ücret karşılığında kehanette bulunurlardı.[189] Kâhinlik işini genelllikle kabilenin yaşlı kadınları yapardı.[190]

Cahiliye dönemi Arapların belirli ve düzenli bir ibadet şekilleri yoktu.[191] En yaygın ve köklü ibadetlerinin başında hac ve umre gelmekteydi.[192] Cahiliye inancına göre bu iki ibadet, peş peşe yapılamazdı.[193] Araplar, hacı olmak veya ticaret yapmak amacıyla Mekke'ye gitmek üzere yola çıktıkları zaman ihrama girerlerdi.[194] Oraya varınca Kâbe'yi tavaf eder, Kâbe'de ıslık çalıp, el çırpar,[195] putlarını ortak ederek telbiyede bulunur, Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y ederlerdi.[196] Arafat

183 Cevâd, *el-Mufassal*, VI/449; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 312; Hasan, *Hadâratü'l-Arab fi Sadri'l-İslâm*, s. 27.
184 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/91; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/196.
185 Cevâd, *el-Mufassal*, VI/510.
186 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. I/319-20; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/184.
187 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/221.
188 Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 17; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 278.
189 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 70.
190 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1043.
191 Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 163.
192 Çağrıcı, "Arap", III/320.
193 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/382; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 299.
194 Ahmed b. Muhammed el-Hasan el-Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine, Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut 2002, II/156.
195 el-Enfâl 8:35.
196 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 311.

dağına çıkmak, şeytan taşlamaya başlamak, Minâ ve Müzdelife'den ayrılmak gibi haccın her bir ritüeli için belirli kabilelerin iznini gerekli görürlerdi.[197] Örneğin Arafat'ta toplanan hacılar buradan ayrılmak için Arabistan'ın uzak doğusunda bulunan Temîm kabilesinin iznini beklerlerdi.[198] Kureyşliler Hums ehli[199] ve Harem bölgesinin sakinleri olduklarını gerekçe göstererek, hac ibadetinde Harem bölgesi dışına çıkmamaları gerektiğini söylerlerdi.[200] Arafat vakfesini yapmaz[201] ve ihramlı iken evlerine kapılarından değil de arka taraftan açtıkları gediklerden girerlerdi.[202]

g. Ahlâk

Ahlâk kelimesi, seciye, tabiat ve huy gibi manalara gelen "huluk" (خلق) kelimesinin çoğuludur.[203] Cahiliye dönemi edebiyatında ahlâk kelimesine rastlanmamaktadır. Hulk kelimesi ise nadiren kullanılmıştır. Ancak iyi ahlâk manasına gelen mürue kelimesi ve temel ahlâkî erdemlerden cömertlik, vefa,

197 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 245-6; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 88-9.

198 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/127-130; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 389.

199 **"el-Hums"** (الحمس) kelimesinin fiil kökü olan hamise ve bu fiilin bir türevi olan tahammus; din konusunda katı bir tutum sergilemek *(Yâkût, Mu'cemü'l-Büldân, V/184; Süheylî, er-Ravdu'l-Ünf, I/349)* ve savaşta kahramanca çarpışmak gibi anlamlara gelmektedir *(Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Feyz ez-Zebîdî, Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, y.y., t.y., s. 3902)*. Çoğul kipinde olan hums kelimesinin tekili ahmes *(Firuzâbâdî*, el-Kâmûsü'l-Muhît, s. *695)*, dinî konularda nefsine karşı çok sert davranan kimse manasındadır *(Ezrakî, Ahbâru Mekke, I/232; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, VI/57)*. Kureyş, Kinâne ve Huzâa kabileleri Hums ehli olarak biliniyordu *(Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Hâşimî, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Dâru Sâder, Beyrut* 1968, I/72; *İbn Habîb, Kitâbü'l-Muhabber, s. 178)*. Tarihi tam olarak bilinmeyen bir dönemde Hums uygulamasını ihdas eden Kureyşliler, kendilerini İbrahim Peygamber'in çocukları, harem bölgesinin halkı, Kâbe'nin sorumluları olarak nitelendirip, hiçbir Arap kavminin Kureyşliler'in sahip olduğu hak ve konuma sahip olmadığını ve Araplar'ın katındaki saygınlıklarının zedelenmemesi için saygıyı gerektirmeyen şeyleri kutsamamaları gerektiğini söylemişler; ancak daha sonraları hums denen yeni dinî ve iktisadî uygulamalar ortaya koymuşlardı *(İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I/199-200)*.

200 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/974.

201 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/196-7.

202 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.

203 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X/85.

şecaat ve cesaret gibi kavramlar ile bunların zıtları yaygın bir şekilde ifade edilmiştir.[204]

Cahiliye döneminde insanın saygınlığı; cömertlik, başarı, sabır, yumuşak huyluluk, mütevazılık ve güzel konuşmak olmak üzere altı özelliğe sahip olmaya bağlıydı.[205] Bu sıfatları kendilerinde bulunduran insanların toplumda özel bir konumu olurdu.[206] Cömertlikleri ile bilinen insanlar, uzaklarından geçen insanların görüp gelmeleri için yüksekçe bir yerde ateş yakar,[207] yolculara havlamalarıyla yol göstersin diye köpeklerini salar, gözleri görmeyenlerin kokuyu takip ederek gelmelerini sağlamak amacıyla tütsü yakarlardı.[208] Misafirin gelme ihtimalini göz önünde bulundurarak akşam yemeğini geciktirir[209] ve cimrilikle vasıflanmamak için tek başlarına yemek yememeye özen gösterirlerdi.[210] Ayrıca çobanlarına, susamış yolculara süt ikram etmekten imtina etmemelerini tembih ederlerdi.[211] Araplar, çadırın yanındaki külün miktarını, çadır sahibinin cömertliğinin bir ölçütü olarak değerlendirirlerdi.[212] Kanaatkârlığı da bir meziyet addeden Araplar,[213] çok yiyip içmeyi çirkin bir davranış olarak kabul ederlerdi.[214]

Cesaret de cahiliye dönemi insanlarının önemli ahlâkî değerlerinden idi. Onlar savaş meydanında kılıç darbeleriyle ölmekle övünür, normal bir şekilde eceliyle ölenleri de küçümserlerdi.[215] Savaşta gösterdikleri kahramanlıkları, cesaretin ölçüsü olarak görürlerdi.[216] Bunun yanı sıra Araplar, asabî bir ruh haline sahiptiler; şahıslarının yahut kabilenin haysiyeti

204 Mustafa Çağrıcı, "Ahlâk", DİA, TDVY, İst. 1989, II/1.
205 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/187.
206 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 267.
207 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 262.
208 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/70.
209 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/371.
210 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 262.
211 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/197.
212 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/397; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 265.
213 Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, s. 36.
214 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/371-9.
215 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/104.
216 Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I/143.

söz konusu olduğu zaman sinirlenip hemen kılıc kullanırlardı.[217] Arapların cesaret anlayışına dair verilen bu bilgilerden, onların affetmeyi zayıflık ve acizlik, kötülüğe kötülükle karşılık vermeyi ise cesaret ve şerefi korumak olarak düşündükleri anlaşılmaktadır.

Araplar özgürlük ve bağımsızlığı çok önemserlerdi.[218] Ancak içtimaî hürriyetten ziyade şahsî hürriyeti benimsedikleri için[219] kabile reisinin çıkardığı bir karara boyun eğmektense azledilmeyi tercih edebiliyorlardı. Onların bu bağımsızlık ve ferdiyetçilik düşüncesi, birkaç kabilenin bir araya gelip devlet kurmalarına engel oluyordu.[220]

Cahiliye dönemi Arapları söz ve antlaşmalarına bağlı kalıp, yalanı çirkin bir davranış olarak kabul ederlerdi.[221] Dürüstlük ve güvenilirliği yüksek erdemlerden sayar ve dürüst insanlara değer verirlerdi. Hz. Peygamber o dönemde de çokça güvenilen bir şahsiyete sahip olduğu için kendisine bu manada emîn ve memûn lakaplarını vermişlerdi.[222] Kureyşliler müttefikleri ile antlaşmada bulundukları zaman o antlaşmaya sadakat göstereceklerinin işareti olarak Kâbe'ye gidip, putları tavaf eder ve insanları antlaşmalarına şahit tutarlardı. Antlaşma şartlarını bir kâğıda yazıp, Kâbe duvarına asarlardı.[223]

Şu kadar var ki onlarda fazilet gibi duran söz konusu duygu, düşünce ve davranışlar, yüksek ve evrensel bir ahlâk anlayışı-

217 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, s. 72.

218 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 263; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 78.

219 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, (Çev.) Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara 1976, s. 73.

220 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/205, 208; Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/228; Yıldız, Doğuştan Günümüze *Büyük İslâm Tarihi*, I/112-3.

221 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/122; Zeydân, *Târîhu't-Temeddunî'l-İslâmî*, I/32; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 266.

222 Süheylî, er-Ravdu'l-Ünf, IV/278. Peygamber olarak görevlendirilecek kişinin bu görevinden önceki hayatında da güzel ahlâka sahip olması gerekiyor ki, peygamberliğini duyurduğunda insanlar kendisini geçmişiyle kınamasın ve ona tabi olmakta zorlanmasınlar.

223 Kehhâle, *Dirâsâtün İctimâiyye fi'l-U'sûri'l-İslâmiyye*, s. 163; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 202.

nı ifade etmekten ziyade, enaniyetin olgunlaşmasına yönelik şeyler idi.[224] Ahlâkî faziletlerinin arkasında kişinin kendisinin veya kabilesinin gurur, şeref, öfke ve asabiyet duygularını tatmin etme; asalet, cömertlik ve yiğitlikle şöhret kazanma; saygı görme ve insanlarda hem korku hem de hayranlık duygusunu uyandırma arzusu yatmaktaydı.[225] Nitekim cahiliye Arapları'nın, kendilerine sığınan bir yabancıya emân verip, onu hasımlarına karşı himayelerine almalarının temelinde, üstünlüklerini ve yiğitliklerini ispatlama arzusu vardı. Yoksa onlar, başkalarına kan bakımından uzaklıkları nispetinde acımasızlardı.[226] Ancak Araplar lüks hayatın çirkin alışkanlıklarından uzak oldukları ve fıtratları üzere kaldıkları için hayrı kabul etmeye yatkın bir yapıya sahip idiler. [227]

Verilen bütün bu bilgilerden, cahiliye döneminde ahlâkî erdemlerin gösteriş ve güçlü görünme amacı doğrultusunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunda, cahiliye Arapları arasında sürekli bir güç yarışının bulunması ve onların riyasız bir şekilde iyilik yapmalarını sağlayacak bir inanç sisteminden mahrum olmalarının etkisi büyüktür. Arapların bu ahlâkî durumları sebebiyle cahiliye dönemi, faziletlerden çok rezaletler ile bilinmektedir.

II. Sosyoekonomik Ortam

Vahiy öncesi dönemde Hicaz'da, bölgenin coğrafî, siyasî ve sosyal şartlarının doğurduğu bir sosyoekonomik hayat yaşanmaktaydı. Bu başlık altında dönemin ekonomik yapısını tanıtmak üzere, ticarî kurum ve kuruluşları; çarşı, pazar ve panayırları; panayırların kültürel etkileşimdeki yeri, alışveriş alanlarının denetimi ve fiyat tahdidi; ticaret malları; mübade-

224 Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, s. 120-1.
225 Çağrıcı, "Ahlâk", II/1; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 42; Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 63.
226 Çağrıcı, "Asr-ı Saadet'te Oluşan İslâm Ahlakı", V/71.
227 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/207.

le araçları ve ölçü birimleri ile alışveriş, ortaklık ve kredi çeşitleri hakkında bilgi vereceğiz.

a. İktisadî Yönü Olan Kurum ve Kuruluşlar

Cahiliye dönemi Hicaz bölgesinde ticaretle direkt veya dolaylı olarak ilgili olan bazı kurum ve kuruluşlar bulunmaktaydı. Bunlar, Dârunnedve, Harem, Hilfü'l-fudûl, Hilfu's-salâh, el-Eşhüru'l-hurum, Besl, Nesî, Îlâf, vergi, ganimet ve miras müesseseleri idi. Bu kurum ve kuruluşların farklı toplumsal işlevleri vardı.

1. Dârunnedve

Dârunnedve, Mekke'de idare ve toplantı merkezi olarak kullanılan bir bina idi. Mekkelilerin önde gelenleri istişare etmek üzere burada toplandıklarından buraya, meclis binası manasında "Dârunnedve" (دار الندوة) denmiştir.[228] Hz. Peygamber'in dördüncü kuşaktan dedesi Kusay b. Kilâb (ö.480m.) tarafından yaptırılan Dârunnedve'nin Kâbe'den sonra Mekke'de yapılan ikinci bina olduğu düşünülmektedir.[229]

Dârunnedve, Kusay'ın yaşadığı dönemde daha çok, idare merkezi, ölümünden sonra ise Mekke şehri meşveret meclisi toplantı salonu olarak kullanılmaktaydı.[230] Meşveret meclisinin mele olarak isimlendirilen daimî üyeleri vardı. Bunlar Kureyş boylarının başkanlarından oluşmaktaydı.[231] Dârunnedve'ye üye olabilmek için kırk yaşını doldurmuş olma şartı aranıyor idiyse de henüz kırk yaşını doldurmamış fakat faydalı görüşlere sahip olduğu düşünülen gençlerin de Dârunnedve toplantılarına katılmasına müsaade edilirdi. Örneğin Ebû Cehîl'in (ö.2/624) otuz yaşında iken bu tür toplantılara katılıp, gündem ile ilgili görüşlerini ifade ettiği kaydedilmektedir.[232] Dârunnedve'nin

228 İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhâh fi'l-Lüga*, y.y., t.y. II/201; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/70; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/272.

229 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/272; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/50; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/118.

230 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 851.

231 Ethem Ruhi Fığlalı, "Dârünnedve", DİA, TDVY, İst. 1993, VIII/556.

232 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/47; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 851.

toplantılarına katılanlar, gündem konularını derinlemesine görüştükten sonra karar verirlerdi. Alınan kararlarda nadiren oy birliği sağlanırdı. Tartışılan konular ile ilgili farklı görüş belirtenler, çoğunluğun aldığı karara uymaya zorlanmazlardı. Dolayısıyla Dârunnedve toplantı kurulu, fonksiyonu itibariyle günümüzdeki yasama meclisi ve bakanlar kurulundan ziyade istişare konseyi mahiyetini arz etmekteydi.[233]

Kapısı Kâbe'ye açılan Dârunnedve'de Kureyşliler önemli işlerini konuşur ve bir sonuca bağlamaya çalışırlardı. Örneğin burada nikâh akitlerini yapar, savaş kararlarını alır, bulûğ çağına girdiklerinin bir işareti olarak kızlarına bir çeşit elbise giydirir[234] ve erkek çocuklarını sünnet ederlerdi.[235] Bunların yanı sıra Dârunnedve'de müsamere adı verilen ve geceleri anlatılan masal ve hikâye eğlentileri de yaparlardı.[236] Kureyşliler Dârunnedve ile ilgili bu faaliyetlerini Kusay'dan sonra da dinî bir uygulama gibi devam ettirdiler.[237]

Mekkeliler Dârunnedve'de gerçekleştirdikleri söz konusu sosyal faaliyetlerinin yanı sıra ticarî seyahatleri öncesinde ve sonrasında Kusay'ın (ö.480) görüşlerinden faydalanmak ve birtakım değerlendirmelerde bulunmak üzere Dârunnedve'ye uğrarlardı.[238] Özellikle ticaret kervanlarını düzenleme zamanları geldiğinde Dârunnedve kurulu sık sık bir araya gelir ve istişarelerde bulunurdu.[239] Kervanların hazırlığı burada tamamlanır ve dönüşte yükler burada indirilirdi.[240]

2. Harem

Harem, Mekke'de tabiatı koruma ve güvenliği sağlamaya yönelik bir müessese idi. Sözlükte yasaklanmış, korunmuş ve

233 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/48; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 47.
234 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/132-3.
235 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/70; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/272.
236 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 763.
237 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/70.
238 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/70.
239 Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 29; Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", s. VIII/1, s. 78.
240 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 175; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 231.

dokunulmaz gibi manalara gelen "Harem" (حرم) kelimesi, terim olarak bazı şeylerin yapılmasının haram olduğu bölgeye verilen isimdir. Bu özelliğe sahip olmayan bölgeye "Hill" (حل) denmektedir.[241] Hz. İbrahim tarafından sınırları tespit edilen Harem bölgesinin merkezinde Kâbe bulunmaktadır. Bu bölgenin sınır uçlarında ise, Yesrib yolu tarafında Ten'îm, Yemen yolu cihetinde Edâetü Libn, Cidde yolu istikametinde Münkâtıu'l-A'şâş, Tâif yolu yönünde Batn-ı Nemre, Irak yolu tarafında Seviyetü'l-Hal ve Ci'râne yolu istikametinde Abdullah b. Hâlid mahallesi mevcuttur.[242] Harem'in sınırlarını oluşturan bu yerler ile Kâbe arasındaki mesafe, altı ile on sekiz km. arasında değişmektedir.[243]

Harem bölgesinde toplumsal barış ve güvenin zedelenmesini, ekolojik dengenin bozulmasını engelleyici nitelikte birtakım tedbirler alınmıştı. Bunların başlıcaları kan dökmemek, hiç kimseye zulmetmemek, ağaç kesmemek[244] ve avlanmamak şeklinde kurallaşmıştı.[245] Bu kurallara uyulmaması, aşırı derecede kınanmayı gerektiriyordu.[246] İnsanlar Harem anlayışını o kadar kanıksamışlardı ki Mekke'de herhangi bir saldırının veya haksızlığın yapılamayacağını ve buna teşebbüs edenlerin Mekke'de barınamayacağını düşünürlerdi.[247] Bununla birlikte, Harem anlayışını kabullenmeyenler de vardı. Örneğin Esed, Tayy ve Bekr b. Abdülmenât gibi kabilelerden bazı insanların Harem yasaklarını çiğnemekte herhangi bir sakınca görmedikleri nakledilmektedir.[248]

241 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, s. 7659; Salim Öğüt, "Harem", DİA, TDVY, İst. 1997, XVI/128.

242 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/409.

243 Öğüt, "Harem", XVI/128.

244 Kureyşliler Harem bölgesindeki ağaçları kesenlerin gizli bir güç tarafından cezalandırılacaklarına inanırlardı. Kusay b. Kilâb (ö.480m.) yönetime geçince Mekke merkezini evler yapmaları için Kureyşliler arasında bölüştürmesi ile birlikte evlerin yapımında kullanılmak üzere ağaçların kesilmesine müsaade etti ve kendisi de bu amaçla ağaç keserek insanları yönlendirdi (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/132; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/234).

245 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/396; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/244; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/119.

246 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 70.

247 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 86.

248 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 81.

Harem müessesesi Kureyşlilerin saygınlıklarını arttırmaktaydı. Bu durum da onların Yemen, Irak ve Şam gibi ülke ve bölgelere güven içinde gidip gelebilmelerini ve oralarda ticaret yapabilmelerini sağlamaktaydı. Kureyşliler ticarî seyahatleri esnasında bir saldırıyla karşı karşıya geldiklerinde Harem ehli olduklarını söyleyip, canlarını ve mallarını kurtarıyorlardı.[249] Bu müessese Harem bölgesine giren herkesi kapsadığı için yabancı tüccarlara saldırıya uğrama endişesinden uzak bir şekilde Mekke pazarlarında ticaret yapabilme imkânını da temin etmekteydi.

3. Hilfü'l-fudûl ve Hilfu's-salâh

Hilfü'l-fudûl ve Hilfu's-salâh Hicaz bölgesinde asayişi sağlamak amacıyla oluşturulmuş iki kurum idi. Bunlardan "Hilfü'l-fudûl" (حلف الفضول) tamlamasındaki hilf, kelime kökü itibariyle yemin etmek,[250] bir kavmin başka bir kavme söz vermesi ve buna bağlı kalması manasındadır.[251] Terim olarak Hilfü'l-fudûl, Kureyşlilerden Zübeyr b. Abdülmuttalib'in teşvikiyle Benî Hâşim, Zühre ve Teym kabilelerinin önde gelenlerinin dördüncü Ficâr Savaşı'ndan sonra, nübüvvetten yirmi yıl önce[252] zilkade ayında toplanıp, mazlumun hakkını zalimden alıncaya kadar mücadele edeceklerine dair yaptıkları sözleşmedir.[253]

Hilfü'l-fudûl, Harem olarak nitelenen Mekke'nin zamanla insanların haksızlığa uğradığı tehlikeli bir yer haline gelmesiyle birlikte Kureyş'in önde gelenlerinin Mekke'yi harem bölge niteliklerine ve Mekkelileri eski itibarlarına tekrar kavuştur-

249 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' lî Ahkâmi'l-Kur'ân, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1985, XX/204; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 70, 86.

250 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/290.

251 Firuzâbâdî, el-Kâmûsü'l-Muhît, s. 1035.

252 Hz. Peygamber'in o sırada yirmi beş yaşında olduğuna dair nakil (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/128-9) esas alınırsa, Hilfü'l-fudûl'ün nübüvvetten on beş yıl önce yapıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

253 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/140; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/128-9; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/242.

ma düşüncesi sonucu ortaya çıkmıştır.[254] Ficâr Savaşı olarak bilinen, harem bölgesinde Kureyş ve Kinâne ile Kays kabileleri arasında çıkan savaşın da söz konusu antlaşmanın yapılmasında büyük bir etkisi olmuştur.[255] Bununla birlikte, Mekke'ye yabancı tüccarları çekebilmek için gerekli olan güven ortamını sağlama[256] ve özellikle Yemenli tüccarların Mekke pazarından dışlanmasına engel olma amacının Hilfü'l-fudûl'un ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir.[257] Nitekim Yemenli bir kişinin Mekke'de mağdur olması, bu antlaşmanın gerçekleşmesine yol açan hadise olarak kayıtlara geçmiştir. Rivayete göre, söz konusu şahıs, Âs b. Vâil'e (ö.622m.) sattığı malının ücretini alamayınca Abdüddâr, Mahzûm, Cumah, Sahm ve Adî b. Kâ'b boylarından yardım istedi. Bunlardan umduğu desteği alamayınca Ebû Kubeys dağına çıktı ve Kâbe'nin etrafında toplanan Kureyşlilere okuduğu şiirle derdini anlattı. Bunun üzerine Zübeyr b. Abdülmuttalib'in teklifiyle Hâşim, Zühre ve Teym b. Murra boylarının önde gelen adamları bu konuda bir çözüm üretmek üzere Abdullah b. Cüd'ân'ın (ö.600m.) evinde toplandılar. Burada yemeklerini yedikten sonra Mekke'de Kureyşlilerden veya yabancılardan zulme uğrayan kimseye hakkını teslim edinceye kadar zalime karşı tek bilek olacakları konusunda yeminle söz birliği ettiler. Daha sonra mağdur olan adamın eşyasını Âs b. Vâil'den alıp kendisine teslim ettiler.[258]

Kureyşlilerin bu antlaşmayı Hilfü'l-fudûl şeklinde isimlendirmiş olmalarının sebebi hakkında üç farklı görüş ortaya konmuştur. Bunlardan birinci görüşe göre bu sözleşmenin bir fazilet olarak yapılmış olması veya sözleşmeyi yapan insanların erdemli insanlar olarak bilinmesinden dolayı bu sözleşme-

254 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 182-3; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/448.

255 Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/116; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 94; Hakkî İsmail İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîrati'l-Arabiyye*, *Dâru'l-Fikr*, Amman 2002, s. 184.

256 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 181, 185; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiye*, I/136; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 258-9.

257 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 19.

258 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/140; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/128-9; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/242-3.

ye Hilfü'l-fudûl denmiştir. Hilfü'l-fudûl ismini Curhümlüler döneminde yapılmış benzer bir antlaşmaya dayandıran ikinci görüşe göre, Curhüm kabilesinden isimleri Fadl olan iki kişi ile Fudeyl olan bir kişi haksızlığa uğrayanlara yardım etmek üzere antlaşmışlardı. İsimleri Fadl ve Fudeyl olan bu kişilerin yaptığı antlaşmaya mahiyet itibariyle benzediği için Kureyşlilerin yaptığı bu sözleşmeye Fadılların yaptığı antlaşma manasında Hilfü'l-fudûl denmiştir. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde, artık-döküntü manasına gelen "fudûl"a varıncaya kadar hakkı sahibine teslim etme yolunda mücadele edeceklerine dair yapılan antlaşmada hazır bulunduğunu ifade eden rivayeti gerekçe gösteren üçüncü görüş ise, bu antlaşmaya "artık-döküntüye varıncaya kadar hakkı sahibine teslim etme" konusunda yapılan antlaşma manasında "Hilfü'l-fudûl" dendiği şeklindedir.[259]

Bir iç güvenlik mekanizması gibi fonksiyon icra eden Hilfü'l-fudûl sayesinde Mekkeliler, pek çok ihtilâfı çözüp, haksızlığa engel oldular.[260] Kureyşlilerin bu sözleşme gereğince, yumuşak huylulukla hareket etmesi, yabancılarla iyi geçinmesi ve mağdur olanlara sahip çıkması gibi davranışlar sergilemesi sonucu insanların Mekke pazarlarına akın akın geldikleri belirtilmektedir.[261]

Ticarî mahkeme ve infaz makamı yönü de olan Hilfü'l-fudûl'a[262] fonksiyon itibariyle benzeyen diğer bir kurum "Hilfu's-salâh" (حلف الصلاح)'tır. Uzlaştırma teşkilâtı veya ittifakı anlamına gelen Hilfu's-salâh'ın kuruluş tarihi meçhuldür. Bu müessese Zühre kabilesi ile Gayatil kabilesi ve Kureyşiler ile Ehâbişler arasında kabile üyelerinden birinin diğerine zarar vermesine engel olmak ve anlaşmazlıkların çıkması durumun-

259 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/242; Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye*, I/137; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 187.
260 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 94; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 188.
261 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/20; Abdülaziz b. İbrahim el-Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, y.y. 1985, s. 146.
262 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 190.

da uzlaşmayı sağlamak amacıyla kurulmuştu.[263] Kabileler arası güveni temin etmesi açısından bu teşkilâtın da ticaretin gelişmesine katkıda bulunduğunu düşünmek mümkündür.

4. el-Eşhüru'l-hurum ve Besl

el-Eşhüru'l-hurum ve Besl, belli bir zaman dilimi için güvenliği tesis eden iki önemli kurum idi. "el-Eşhüru'l-hurum" (الاشهر الحرم) tamlamasındaki hurum, helâl kelimesinin zıddı olan harâmın çoğul kipidir. Terkip haliyle haram aylar manasına gelen el-Eşhüru'l-hurum, kameri yılın zilkade, zilhicce, muharrem ve receb olmak üzere dört ayında[264] savaşmayı, çatışmayı, adam öldürmeyi ve baskın yapmayı haram/yasak kılmayı ifade etmektedir.[265]

el-Eşhüru'l-hurum sisteminin ilk kez İbrahim Peygamber zamanında insanların hac ve umre ibadetlerini yapmak üzere evlerinden ayrılıp dönünceye kadar güven içinde olmalarını sağlamak amacıyla teşri edildiği söylenmektedir. Hac ibadeti için zilkade, zilhicce ve muharrem aylarının; daha çok, Mekke'ye yakın çevrelerden insanların yaptığı umre ibadeti için ise receb ayının haram kılındığı belirtilmektedir.[266]

Araplar hac ve umre ibadeti dönemlerinde barış ve güven atmosferine önemli ölçüde katkıda bulunan el-Eşhüru'l-hurum sistemini oldukça önemserlerdi.[267] Öyle ki haram aylarda babalarının veya kardeşlerinin katili ile karşılaşsalar bile bu aylara olan saygılarından dolayı onu öldürmezlerdi.[268] Ancak bu sistemi kabullenmeyen Kudâa, Has'am ve Tayy gibi kabilelerin bazı üyeleri yasak davranışlarda bulunabiliyorlardı.[269] Şu kadar var ki bunlarla çarpışmayı bir görev olarak üstlenen

263 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 55.
264 Cevherî, es-Sıhâh, I/125.
265 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 171.
266 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/45-6.
267 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 249.
268 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 171.
269 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/226; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/430-2.

gruplardan da bahsedilmektedir.[270] Araplar, Fil Olayı'ndan yirmi yıl sonra haram ayların birinde, Ukâz'da Kureyş ve Kinâne ile Kays kabileleri arasında çıkan savaşın gerçekleştiği zaman dilimine, Yevmu'l-Ficâr[271] ismini vererek bu aylarda savaş ve baskın yapmanın ahlâk dışı bir durum olduğunu ifade etmişlerdir.[272] Bu olaydan sonra da Ukâz Panayırı'na katılan insanların silahlarını panayır dışında bırakmalarını kararlaştırmışlardır.[273]

Haram aylar, ticarî güvenliğin büyük ölçüde sağlanmasına vesile olmaktaydı. Bu ayların Mekke'den Arabistan'ın en uzak bölgelerine kadar gidiş-geliş imkânını verecek uzunlukta bir zaman dilimini kapsaması[274] ve haram aylardan üçünün Mekke civarında kurulan Mecenne, Zülmecâz ve Ukâz panayırlarının, diğerinin de Hubâşe Panayırı'nın açık olduğu dönemlere denk gelmesi,[275] bu kurumun Hicaz bölgesi açısından ticarî işlev ve önemini oldukça artırmaktaydı.[276]

Cahiliye döneminde fonksiyon itibariyle el-Eşhüru'l-hurum kurumuna benzeyen ancak ona oranla daha az bir kesimi ilgilendiren Besl adında bir müessese daha vardı. Sözlükte helâl, haram,[277] acele etmek, bir şeyi azar azar almak, çirkin görünümlü kişi, çirkin bulmak, kızmak, hapsetmek ve tasdik etmek gibi farklı anlamlara gelen "Besl" (بسل), terim olarak sekiz ay boyunca savaş ve baskınları haram kılan müessese manasında kullanılmaktadır. Bu sistem, Gatafan ve Kays kabileleri arasında işlemekteydi.[278] Bunların dışındaki Arap kabileleri Besl uygulamasını ne savunur ne de reddederlerdi.[279] Bu sistemin işletilmesi zamanla Kureyşlilere geçti. Besl sisteminden

270 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155.
271 Hz. Peygamber'in düşmanın attığı okları toplayıp amcalarına vermek suretiyle bu çarpışmada yer aldığı belirtilmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/185-6).
272 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/185-6; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/128.
273 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/238; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 173.
274 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 51; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 299.
275 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 249.
276 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 170.
277 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/201.
278 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, s. 6876-7; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/53.
279 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/113.

faydalanan Araplar, haram ayların dışında kalan sekiz ayda da hiçbir tehlikeye maruz kalmaksızın Arap yarımadasında seyahat edebilmekteydi.[280] Dolayısıyla el-Eşhüru'l-hurum gibi geniş çaplı olmasa da Besl kurumu ticaret için gerekli güven ortamına katkıda bulunmakta ve ticarî hareketliliğin artmasına vesile olmaktaydı.

5. Nesî

İslâm öncesi dönemde Hicaz bölgesindeki ticaret ile zaman açısından ilgili olan kurumlardan bir tanesi de Nesî müessesesi idi. Nesî kelimesinin kökü olan "nesee" ertelemek anlamına gelmektedir. Feîl kalıbında gelen "en-Nesî" (النسيء) kavram olarak haram aylardan birinin kutsallığını başka bir aya ertelemek manasındadır.[281]

el-Eşhüru'l-hurum sisteminin meşruluğunu kabul eden Arap kabileleri, bu kuruma aykırı bir davranışta bulunmaya karar verdikleri zaman haram ayların sayısını korumakla birlikte bu aylardan birindeki dokunulmazlığı bir başka aya kaydırırlardı. Nesî olarak isimlendirilen bu uygulamayla Araplar, söz konusu arzularının önündeki zamansal engeli kaldırmış oluyorlardı.[282] Kendilerinden zayıf gördükleri kimselere yaptıkları saldırılarla geçimlerini sağlamayı âdet haline getiren kabilelerin, haram aylardan zilkade, zilhicce ve muharremin peş peşe gelmesi sonucu zor durumda kalmaları veya kabileler arasında savaş zorunluluğunun ortaya çıkması gibi durumlar, onları Nesî sistemine başvurmaya sevk ediyordu. Bu tür durumlarla karşı karşıya kalan Araplar, çoğunlukla muharrem ayının haramlığını safer ayına ertelerlerdi.[283]

Bu uygulamayı ilk defa yapan kişi, Kinâne kabilesinden Kalammes denen fetva yetkilisi Huzeyfe b. Abd b. Fukeym

280 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/233-6; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 178.
281 Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *Müfradâtü Elfâzi'l-Kur'ân, Dâru'l-Kalem, Dımaşk* t.y., II/428; Cevherî, *es-Sıhâh*, II/205; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/71.
282 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, I/85.
283 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/61; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 157; Cevherî, es-Sıhâh, II/205.

adındaki şahıstır. Kendisinden sonra çocukları, bu uygulamayı devam ettirdiler.[284] Nesî uygulaması şu şekilde cereyan ederdi: Hac ibadetinin sonunda insanlar Nesî sistemini çalıştıran kişinin etrafında toplanırdı. Söz konusu şahıs uygun gördüğü takdirde muharrem ayını helâl, bu ayın yerine ise safer ayını haram ilân ederdi. İnsanlar da yapılan bu değişikliği kabul eder ve ona göre hareket ederlerdi.[285]

Süheylî (ö.581/1185), cahiliye döneminde iki çeşit Nesî uygulamasının bulunduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi İbn İshak'ın (ö.151/768) zikrettiği ve muharrem ayının saygınlığının safer ayına ertelenmesi şeklindeki uygulamadır. İkincisi ise güneş yılına uyarak hac döneminin her yıl on bir gün kadar bir süre ertelenmesi şeklindeki uygulamadır. İkinci uygulama sonucunda hac dönemi otuz üç senede bir, aynı zaman dilimine denk gelirdi.[286] Araplar, hac dönemi soğuk kış günleri ve sıcak yaz günlerine denk gelince hac ibadetinin zorlaşması ve aynı dönemde kurulan panayırlara katılımın azalmasından dolayı böyle bir çözüme başvurmaktaydılar.[287]

Haram ayların saygınlığının ertelenmesi şeklindeki birinci çeşit Nesî uygulaması sonucu ticarî hareketlilik dönemlerinin değiştiği, pazar ve ticaret kafileleri için gerekli olan güven ortamının zedelendiği ve dolayısıyla da ticarî faaliyetlerin durgunlaştığını düşünmek mümkündür. Bununla birlikte hac ibadeti ve hac döneminde Mekke çevresinde kurulan panayırlar için uygun iklim şartlarını arayan ikinci çeşit uygulamanın ticareti olumlu yönde etkilediğini söyleyebiliriz.

6. Îlâf

Îlâf, özellikle Kureyşlilere ticarî seyahatlerde gerekli güvenliği sağlamayı hedefleyen Hicaz bölgesinin tamamen ticarî özellikli bir müessesesi idi. Elife veya âlefe kökünden mastar olan îlâf,[288] mufâ'ale babında ilzam etmek, uyum sağ-

284 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/62; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/72.
285 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/62; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 157.
286 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/114.
287 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/239.
288 İsfahânî, *Müfradât*, I/36; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/9.

lamak, alışmak, devamlı yapmak hoşlanmak, bağımlı hale getirmek, hazırlamak ve bir şeyi düzenlemek; tef'îl babında ise birleştirmek ve himaye istemek gibi manalarda kullanılmaktadır.[289] Müfessirler Kureyş suresinde geçen îlâf kelimesine daha çok, ülfet, alışkanlık haline getirmek ve devamlı yapmak gibi anlamlar vermişlerdir.[290] Terim olarak "el-Îlâf" (الايلاف), Kureyşlilerin ticarî güvenliklerini sağlamak üzere ilgili taraflarla yaptıkları sözleşme, onlardan aldıkları ahit ve himaye hakkı manasındadır.[291] Kureyşliler ticarî seyahatlerinde, bu müessese sayesinde, can ve mallarını muhtemel tehlikelere karşı güvene almış oluyorlardı.[292]

Mekkelilere yeni iktisadî ufuklar açan Îlâf müessesesini[293] çalıştırarak Mekke'de kış ve yaz ticarî yolculukları başlatan kişinin Hâşim b. Abdümenâf (ö.524m.) olduğu söylenmektedir.[294] Rivayete göre, Mekke'de baş gösteren kıtlıktan insanlar ölmeye başlayınca Hz. Peygamber'in büyük dedesi olan Hâşim, çareyi Yemen ve Şam tarafına ticaret yapmakta gördü.[295] Bu düşüncesinde Kureyşlilerin de desteğini alan Hâşim, Şam'a gidip, orada Rum Kayseri veya Kayser'in temsilcisi ile görüştü.[296] Ona kavminin ticaretle meşgul olduğunu, eğer ticaretleri için gerekli güvenliği temin ederse, Hicaz'ın deri ve elbiselerini daha düşük bir fiyatlarla Şam'a getirebileceklerini söyledi. Hâşim'e bu konuda bir teminat yazısı veren yetkili, Kureyşlilerin Habeşistan'da

289 Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, s. 5722; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/9.

290 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân, Müessesetü'r-Risâle*, y.y., 2000, XXIV/621-2; Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl, Dâru İbni Kesîr*, Beyrut 1999, III/682; Sâbûnî, *Muhtasaru Tefsîri İbni Kesîr*, III/677.

291 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 162; Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Esîr b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser, el-Mektebetü'l-İlmiyye*, Beyrut 1979, I/151; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, s. 5721; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/9.

292 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/305; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 191.

293 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 199.

294 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/142; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 162.

295 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/386-7.

296 Hâşim'in kendisiyle görüştüğü bu kişinin Bizans imparatoru I. Lion olduğu ve olayın 467 senesinde meydana geldiği söylenmektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 292).

da güven içerisinde ticaret yapabilmeleri için Necâşî'ye bir yazı yazdı. Hâşim aldığı bu yetkilerle birlikte Mekke'ye dönerken Şam yolu üzerinde bulunan ve ne Kureyşlilerin saygınlığını ne de el-Eşhüru'l-hurum kurumunu kabul eden Tayy, Has'em ve Kudâa gibi kabilelerin başkanlarıyla da îlâfta bulundu. Yapılan antlaşmalara göre Mekkelilerin kervanları herhangi bir saldırıya maruz kalmaksızın bunların bölgelerinden geçebilecek, bunun karşılığında kendilerine ya elde edilen kârdan verilecek, ya ticarî eşyaları pazarlara taşınacak, ya da develeri kervana katılıp gidilen yere götürülecekti.[297] Kendilerine vaat edilen bu avantajların yanı sıra hac ve umre ibadetini eda etmek üzere Mekke'ye geldiklerinde Kureyşlilerin ikramıyla karşılaşmaları ve Mekke'ye yakın kurulan panayırlara katılıyor olmaları da söz konusu kabilelerin Hâşim'le îlâfta bulunmasında etkili olmuştu.[298] Yaptığı bu ticarî antlaşmalarla Mekke'ye dönen Hâşim, hazırladığı büyük bir ticaret kervanıyla Şam'a gitti. Daha önceleri Mekke'ye gelen yabancılardan aldıkları malları kendi aralarında satmakla yetinen Kureyşliler,[299] Hâşim'in bu ticarî seyahati ile birlikte, artık kışın Yemen ve Habeşistan tarafına, yazın Şam[300] ve Rum[301] memleketlerine ticarî yolculuklar yapmaya başladılar.[302] Bundan sonra Kureyşliler ticaretlerini o kadar geliştirdiler ki binlerce deveden oluşan, elli bin dinarlık eşya yüklü kervanlarla ticarî se-

297 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/78; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/69; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 192.

298 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 144.

299 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 100; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 190.

300 O dönemde bir kafile Yemen'e de Şam'a da yaklaşık olarak otuz günde varıyordu (Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/232).

301 Kureyşliler'in o dönemde Rum diyarı olarak isimlendirilen Anadolu'daki Ankara şehrine kadar gittiği nakledilmektedir (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/75; Crone, Meccan Trade And Rise of Islam, s. 119; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/231).

302 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 149; Muhammed, el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye, I/121; Crone, Meccan Trade And Rise of Islam, s. 109; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/231. Hâşim'den önce de kuzeye ve güneye birtakım ticarî maksatlı yolculukların yapıldığı, ancak Hâşim'le birlikte bu yolculukların değişmez bir şekilde düzene girdiği de ifade edilmektedir (*Adevî, ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm* . 28; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/127).

yahatler yapmaya başladılar.[303] İnsanların gözünde Kureyşli[304] olmak ile tüccarlık mesleği âdeta özdeşleşti.[305]

Hâşim b. Abdümenâf'in (ö.524m.) vefatından sonra kardeşleri Muttalib, Abdüşems ve Nevfel'in sırasıyla, uluslararası ticaretin öncülüğünü yaptıkları belirtilmektedir.[306] Bu üç kardeşin Hâşim ile aynı dönemde çeşitli ülkelerin ileri gelenleriyle îlâfda bulundukları da söylenmektedir. İkinci görüşe göre Kureyşliler, Hâşim'in Rum ve Gassânî hükümdarlarıyla, Abdüşşems'in ise Necâşi ile yaptığı anlaşma sonucunda Habeşistan'da ticaret yapma imkânına kavuştular; Nevfel'in Kisrâlarla yaptığı antlaşmayla Irak ve İran'a, Muttalib'in Himyer krallarından aldığı teminatla da Yemen'e kadar gittiler.[307] Ticarî amaçlarla Mekke'nin dışına çıkan ve Îlâf yetkilileri olarak bilinen bu dört kardeşten[308] Hâşim'in Şam'ın Gazze mıntıkasında, Muttalib'in Yemen'de, Nevfel'in ise Irak'ta ölmüş olması,[309] Îlâf müessesesinin sağladığı güven ortamı sayesinde Mekkelilerin söz konusu ülkelerle yoğun ticarî ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir.

Kureyşlilerin Yemen'de ticaret yapabilmeleri için Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in (ö.557m.) Yemen'e gidip Himyerlilerin önde gelenlerinden teminat aldığı bildirilmektedir.[310] Abdülmuttalib'in bu girişiminden, îlâfların zaman zaman yenilendiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in babası Abdul-

303 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 254. Kervan ticareti, ürünü bol ve ucuz olduğu bölgelerden alıp, ihtiyaç duyulan yerlerde pahalıya satmak şeklinde gerçekleştiği için bu çeşit ticarette kâr yüksek oluyordu. Öte yandan ürünün alındığı bölge uzak ve yollar tehlikeli olduğundan dolayı bu tür yolculuklara herkesin teşebbüs etmemesi, bu işle uğraşanların kârını daha da artırıyordu (İbn Haldûn, Mukaddime, II/545).

304 "Kureyş" kelimesinin kökü olan "karaşe"den türeyen "tekarruş" masdarının bir anlamı da ticarettir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/105).

305 Muhammed Abdülhay el-Kettânî, Nizâmü'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Terâtibü'l-İdâriyye, Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, Beyrut 1962, II/12; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/19-20, 67, 69.

306 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/69.

307 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 156; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/70; Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 48.

308 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/9.

309 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/143, 145; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 163.

310 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/77; Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 48.

lah'ın (ö.570m.) ticaret amacıyla gittiği Şam'ın Gazze bölgesinde ölmesi,[311] yine kendisinin, amcası Ebû Tâlib (ö.619m.) ile birlikte[312] ve Hatice bnt. Huveylid (ö.620m.) adına olmak üzere Şam'a birden fazla ticarî yolculuk gerçekleştirmiş olması,[313] İslâm öncesinde Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) ve Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) Şam[314] ve Yemen pazarlarına gitmiş olmaları,[315] Îlâf kurumunun İslâm'ın doğduğu yıllara kadar varlığını koruduğunu göstermektedir.

7. Vergi

Cahiliye döneminde, panayır katılımcılarından (kelime anlamıyla onda bir anlamına gelen) öşür vergisi alınırdı. Buna kesinti manasında meks de denmekteydi.[316] Panayırlarda başkan adına toplanan pazar vergisi onun şahsî tasarrufuna teslim edilirdi.[317] Şehirlerde de belirli bir sistem dâhilinde vergi toplanırdı. Örneğin yahudiler, Yesrib'e gıda ürünleri getiren Nabatîlerden gümrük vergisi alırlardı.[318] Aynı şekilde Mekkeliler, başta Rumlar olmak üzere kendileri ile dostluk antlaşması bulunmayan yabancı tüccarlardan gümrük vergisini talep ederlerdi. Rum yetkililerin de Şam'a giden Kureyşlilerden bu vergiyi aldıkları kaydedilmektedir.[319] Nitekim Şam bölgesinde vergi toplamakla yetkili Zenbâ' b. Rûh'un Filistin'e gelen ve içlerinde Hz. Ömer b. Hattâb'ın da olduğu bir Kureyş ticaret

311 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/99.
312 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/121.
313 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/187; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/129.
314 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 113; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 131.
315 Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 155.
316 Muhammed Dayfüllâh *el-Betâyine, fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Dâru'l-Furkân*, Amman 1987, II/88.
317 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263-4; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.
318 Muhammed Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, (Çev.) İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İst. 1995, I/138; Mehmet Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst 1995, III/205; Cengiz Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, Bilim ve Sanat Vakfı Yay., İst. 1992, 35.
319 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 240; Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", III/194; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 245, 252.

kervanından vergi aldığı nakledilmektedir.[320] Kureyşliler öşür vergisinin yanı sıra Mekke'de bir müddet ikamet eden yabancı tüccarlardan can, mal ve ticaretlerinin korunması karşılığında cizye vergisini de alırlardı.[321] Ayrıca Kureyşliler Mekke'ye gelenlerden elbise ve kesilen devenin bir kısmını da isterlerdi. Buna Kureyş Hakkı denirdi.[322] Söz konusu vergilerin eşyanın çeşidine göre değiştiği ifade edilmektedir;[323] ancak toplanış ve kullanış tarzları hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.[324]

8. Ganimet

Cahiliye döneminde ganimet, gelir kaynakları arasında birinci sırada yer almaktaydı. Kabileler arasında çıkan savaşların çoğu, ganimet elde etmek amacına dayanmaktaydı.[325] Araplar rızkın okun gölgesinde olduğunu düşünür ve insanların mallarını yağmalamak hususunda herhangi bir sınır tanımazlardı. Herhangi bir toplumu yenip onlar üzerine egemen olduklarında tek gayeleri onların ellerindekini almaktı.[326] Bazı kabileler savaş sonrasında elde ettikleri ganimeti başkalarına da korku vermek amacıyla yakmayı tercih ederlerdi. Özellikle Hîre kralları bu uygulama ile meşhur olmuşlardı ve kendilerine yakıcı manasında muhrık denmekteydi. [327]

Ganimetin dörtte biri kabile başkanının hakkı olarak kabul edilirdi. Bunun yanı sıra başkan, ganimet taksimatından önce, arzu ettiği eşyayı kendisine ayırırdı ki buna safiyy denirdi.[328] Kabilenin savaşa bulunan diğer bireyleri, ganimetin geriye kalan kısmını kendi aralarında bölüştürürlerdi. Savaşa katılanlar, ayrıca, ispat ettikleri takdirde, öldürdükleri kişinin silah, giy-

320 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/479.
321 Cemîlî, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 83; Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 48.
322 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/21.
323 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 52.
324 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 869.
325 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/286.
326 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/205.
327 Cevâd, *el-Mufassal*, V/467.
328 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/78; *Betâyine, fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/12.

si ve at gibi şahsî eşyalarını alma hakkına sahip olurlardı. Öldürdükleri kişiden aldıkları bu eşyalara, seleb denmekteydi.[329]

9. Miras

Erkek egemen bir kültürün hâkim olduğu cahiliye döneminde miras da aile fertleri arasında sadece erkeklere intikal ederdi. Erkekler arasında ise daha çok, yaşça büyük olan kardeş, mirasa sahip olurdu. Nitekim Yesrib örfünde babanın ölümü halinde, savaşacak yaşa gelmiş büyük oğul, küçük yaştaki erkek ve kız kardeşleri ile annesini mahrum bırakarak bütün mirası mülkiyetine geçirirdi.[330] Bu durum, sadece savaşma yeteneğini kazanmış olanların miras hakkına sahip olacağı kaidesi ile gerekçelendirilmekteydi.[331] Yesrib'de miras dağıtımının akabinde, orada hazır bulunanlara yemek ikram edilir ve miras mallarından küçük hediyeler verilirdi. Bu da mirasın başkalarına açık bir şekilde bölüştürüldüğünü göstermektedir.[332]

Cahiliye Arapları muâhât[333] ve hilf[334] gibi kardeşlik ve dostluk antlaşmaları ile de birbirlerine mirasçı olabiliyorlardı. Aynı şekilde mirasın vasiyet yoluyla da intikal ettiği o dönemde,[335] genel teamülün aksine Âmir b. Ceşem isminde bir şahsın bireysel olarak, kız ve erkek çocukları arasında ikili birli şeklinde miras dağıttığı da kaydedilmektedir.[336]

b. Alışveriş Alanları

Cahiliye dönemi Hicaz bölgesinde büyüklük-küçüklük, mahallî-evrensel ve daimî-geçici oluşu bakımından farklılık gösteren birçok alışveriş alanı vardı. Sadece bir kabileye ait küçük daimî veya geçici alışveriş mekânları olduğu gibi, bir-

329 Cevâd, *el-Mufassal*, V/466.
330 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 324; Kehhâle, *Dirâsâtün İctimâiyye fi'l-U'sûri'l-İslâmiyye*, s. 164.
331 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 303; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 942.
332 Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", I/141.
333 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 104.
334 Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/343.
335 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 142.
336 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 324.

den fazla kabilenin katılımıyla oluşan büyük çarşı ve pazarlar da bulunmaktaydı. Kimi yerlerde ise evlerin avlu ve sahanlıkları dükkân olarak kullanılmaktaydı.[337] Bu tür alışveriş alanlarının yanı sıra Hicaz bölgesi başta olmak üzere Arabistan'ın çeşitli bölgelerinde yılın belirli günlerinde açık kalan ve farklı bölgelerden insanların gelip katıldığı panayırlar da kurulmaktaydı.[338] İlgili eserlerde isimleri de zikredilen bu alanlar çarşı, pazar ve panayır ayrımı yapılmaksızın alışverişin yapıldığı yer manasında sûk kelimesiyle tanıtılmaktadır.[339] Söz konusu alışveriş merkezlerinden şehrin dışında kurulup, yılın belirli günlerinde açık olma ve uluslararası çapta hizmet verme özelliğine sahip olanların panayır veya fuar mahiyetini taşıdığı anlaşılabiliyor; ancak şehrin merkezinde bulunan bazı alışveriş alanlarının çarşı mı yoksa haftanın belirli gün veya günlerinde açık tutulan pazarlar mı olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Kaynak eserlerde cahiliye döneminde faal olan bütün alışveriş alanları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Çarşı ve pazarlardan sadece Mekke ve Yesrib'dekiler kısaca tanıtılmaktadır. Panayırlar hakkında ise daha geniş bilgiler verilmektedir. Hicazlıların katıldığı panayırların sayısı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İlgili eserlerlerde sayısı on ile yirmi bir arasında değişen panayırlardan bahsedilmektedir.[340] Bu panayırların önemli bir kısmı Hicaz'da düzenlenmekteydi. Bunda, belli başlı ticaret yollarının Hicaz'dan geçmesinin büyük payı vardı. Aynı şekilde bu bölgenin önemli şehirlerinden olan Mekke'de Kureyşliler gibi ticaret kabiliyeti gelişmiş bir kabilenin yaşamasının ve Yesrib ile Tâif'te ihracatı yapıla-

337 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 213; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/365, 368; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 957.

338 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 193; Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/236.

339 Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî* Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, İdâratü't-Tıbâ'ati'l-Münîriyye, Beyrut t.y., XI/235.

340 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263-268; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/264-270; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153-158; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 210, 225.

cak ölçüde ziraî ve sınaî maddelerin üretilmesinin de büyük katkısı vardı.[341]

1. Mekke ve Çevresindeki Alışveriş Alanları

Vahiy öncesi dönemde Mekke'nin merkezinde ve çevresinde çok sayıda alışveriş alanı mevcuttu. Şehrin merkezinde sabit çarşı ve pazarlar bulunmakta, çevresinde ise panayırlar kurulmaktaydı. Söz konusu alışveriş mekânlarını çarşı ve pazarlar ile panayırlar şeklinde iki kategoride ele almak mümkündür.

a. Mekke'deki Çarşı ve Pazarlar

Cahiliye döneminde Mekke şehir merkezinde dört meşhur alışveriş alanının bulunduğu söylenmektedir. Bunlardan Sûku'l-Küseyb, Halife dağı denilen yerde idi.[342] Mekke'nin bir başka alışveriş alanı olan Sûku Hazvere, Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'ye ait evin yakınlarındaydı. Bu pazarda buğday satıcıları[343] ve terziler de çalışırdı. İnsanların burada alışveriş yapmayı tercih ettikleri nakledilmektedir.[344] Mekke'nin en eski ticaret alanı olduğu söylenen Hazvere'de Muttalib'in Abdülmuttalib'e (ö.577m.) elbise aldığı ve Abdülmuttalib'in sığır alıp kestiğini rivayet edilmektedir.[345]

Mekke'de hayvan satışının yapıldığı özel mekânlar da vardı. Bunlardan biri, Mekke'nin üst tarafındaki Sûku'l-Ganem idi. İsminden anlaşıldığı kadarıyla burada küçükbaş hayvan alınıp satılırdı.[346] Diğer bir hayvan pazarı ise Hz. Muâviye'ye (ö.60/680) ait evlerin olduğu Şi'bi'l-Metâbih denilen yerdeydi. Bunun ismi ise Eski Koyun Çarşısı manasına gelen Sûku'l-Ganemi'l-Kadîm idi.[347]

341 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 236-7.
342 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, III/283; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, VI/391.
343 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, III/285.
344 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, VI/453-4.
345 Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 59.
346 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, III/185.
347 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/334.

Mekke'de ayrıca kölelerin alınıp satıldığı alanlar da vardı. Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö.32/653) evinin olduğu yerde kölelerin satıldığı bir pazarın varlığından bahsedilmektedir.[348]

b. Mekke Çevresinde Kurulan Panayırlar

Cahiliye döneminde Mekke'nin çevresinde Ukâz, Mecenne, Zülmecâz ve Hubâşe panayırları düzenlenirdi.[349] Haram aylarda açılan bu panayırlara insanlar güven içinde geliyorlardı.[350] Hac ibadeti esnasında Arafat ve Minâ'da alışveriş yapmak büyük günahlardan sayıldığı için[351] hacılar, buralarda alışveriş yapamıyor ve sezonları hac dönemine denk gelen Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarına katılıyorlardı.[352] Bu durum da söz konusu panayırlara katılımın artmasını sağlıyordu.

Ukâz Panayırı

Ukâz Panayırı, Arapların en büyük panayırlarından biri idi.[353] Bu panayırın düzenlendiği yerin coğrafî sınırları hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ukâz Panayırı'nın Karnı Menâzil denilen yerden bir merhale uzaklıkta ve San'a yolu üzerinde kurulduğu[354] söylendiği gibi bu panayırın, Nahle ile Tâif arasında; Tâif'ten bir, Mekke'den üç gecelik mesafe uzaklıktaki Üseydâ denilen yerde;[355] Arafat tepesine yakın bir yerde;[356] Necid'in yukarı tarafında Arafat'ın yakınında[357] ve Nahle tarafında Tâif'e 15 km. uzaklıktaki yerde düzenlendiği[358] şeklinde başka görüşler de belirtilmiştir. Ukâz Panayırı konusunda yaptığı müstakil araştırmasında Ukâz'ın yerin

348 Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, V/317.
349 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Abdullah b. Abdülazîz Ebû Ubeyd el-Bekrî, Mu'cemu Me'ste'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1403h., III/959.
350 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 249.
351 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 99.
352 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/955.
353 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267.
354 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
355 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV/142.
356 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
357 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 946.
358 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 86.

değil de panayırın ismi olduğunu; ancak zamanla panayırın düzenlendiği yerin adı olarak da kullanıldığını belirten İrfan Muhammed Hamûr,[359] Ukâz'ın Şerib ve Uhaydir vadileri arası boyunca uzadığını, kuzey ve doğu tarafında Rükbe düzlüğüne, güney ve batı yönünde ise Tâif dağı eteklerine kadar ulaştığını belirtmektedir.[360] Ukâz Panayırı'nın farklı yıllarda oldukça geniş olan bir bölgenin değişik kesimlerinde düzenlenmiş olmasının,[361] mekânı hakkında bu şekilde farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtığını düşünmek mümkündür.

Fil Olayı'ndan on beş yıl sonra düzenlenmeye başladığı söylenen Ukâz Panayırı'nın[362] sezonu hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar, Panayır'ın receb ayı boyunca işlediği,[363] zilkade hilâlinin görüldüğü gün kurulup yirmi gün boyunca açık kaldığı[364] ve zilkadenin ortasından sonuna kadar faal olduğu[365] şeklindedir. Âlûsî (ö.1270/1858), Ukâz Panayırı'nın açık kaldığı günler hakkında farklı görüşlerin belirtilmesinin, bu panayırın yıldan yıla farklı zamanlarda yapılmış olmasından veya kabilelerin buraya farklı günlerde gelmiş olma ihtimalinden kaynaklanmış olabileceğini kaydetmektedir.[366]

Ukâz Panayırı daha çok, Kays b. Aylan kabilesinin kolları ile Tâiflilerin etkisi altındaydı.[367] Burada vergi toplanmazdı.[368] Bu panayıra katılmak üzere gelenler, alışverişlerini yapıp, hac ibadetini eda edinceye kadar silahlarını Mekke'nin önde gelenlerinden Abdullah b. Cüd'ân'a (ö.600m.) emanet olarak bırakırlardı.[369]

359 İrfân Muhammed Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac, Müessesetü'r-Ribâhi'l-Hadîse*, Beyrut 2000, s. 15.
360 Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, s. 51.
361 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 288.
362 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, IX/193.
363 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/220.
364 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
365 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267.
366 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/270.
367 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
368 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155.
369 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 169.

Ukâz Panayırı'nda satılan mallarda bir işaret bulunurdu. Malın ait olduğu kabileyi gösteren bu işaret, hırsızlığa engel olmak amacıyla konulmaktaydı.[370] Satılmak üzere buraya getirilen deriler, Ukâz Panayırı derisi markasıyla ayrı bir üne kavuşmuştu.[371] Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Zeyd b. Hârise'nin (ö.8h.) Hakîm b. Hizâm b. Hüveylid (ö.54/674) tarafından Hatice bnt. Huveylid'e (ö.620m.) burada satın alındığı söylenmektedir.[372] Ukâz Panayırı'nda yapılan alışverişler arasında sirâr (satıcının sattığı malda alıcı adayını kâr ortağı yaptığı alışveriş) uygulaması yaygınlık arz etmekteydi.[373]

Ukâz Panayırı'na İran ve Bizans ülkeleri dâhil, birçok ülke ve bölgeden tüccarlar gelirdi.[374] Arabistan'ın en güneyinde hüküm süren Kinde kralları ile kuzey bölgesinde bulunan Hîre kralları bu panayıra, başta kendi ülkelerinde üretilen mallar olmak üzere ticarî eşya gönderirlerdi.[375] Arapların önde gelenlerini tanımayı arzu eden Yemen kralları kaliteli kılıç, güzel elbise ve güçlü binekle birlikte gönderdikleri bir münadi aracılığıyla Arapların saygın adamlarını yanlarına davet ederlerdi.[376]

Ukâz'da diğer panayırlardan farklı olarak halkın panayıra ve hacca ilgisini arttırma amaçlı olduğu düşünülen[377] birtakım etkinlikler de yapılmaktaydı. Bu panayırda hatipler kendi ürünlerini tanıtmak ve bağlı oldukları kavimlerin önemli günlerini anlatmak üzere konuşmalar yaparlardı. Bu tür faaliyetler için panayır alanında özel kürsüler bulunurdu.[378] Ayrıca panayırda şiir yarışmaları düzenlenirdi. Şairler çeşitli kabilelere mensup insanların önünde şiirlerini okudukları için hem kendileri hem de şiirleri uluslararası bir üne kavuşuyordu.

370 Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, s. 94.
371 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV/142.
372 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/40.
373 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267.
374 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/267; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 86.
375 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 378; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 762.
376 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155.
377 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 86.
378 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/158.

Okunan şiirlerden en çok beğenilenler Kâbe'nin duvarına asılırdı.[379] Panayıra katılan bazı Araplar, bir çeşit övünme yarışı olan müfâharede[380] bulunurlardı.[381]

Bir ticarî muamelede aldatılmış veya cinayette yakınını kaybetmiş insanlar, suçlularını bulmak ümidiyle kalabalık bir panayır olan Ukâz'a gelmeyi tercih ederlerdi. Mağdur yakını, eline aldığı bezle halkın dikkatini çekerek şöyle derdi: "Haberiniz olsun filanca oğlu filan, bizi mağdur etti. Onu tanıyın, ona yardım etmeyin, onunla beraber oturmayın ve onunla konuşmayın." Eğer suçlu kişi bulunamazsa, resmi çizilir ve bir mızrağın ucuna takılırdı. Daha sonra kendisine lânet edilir ve resmi taşlanırdı.[382] Bunun yanı sıra hukukî anlaşmazlıkları bulunan insanlar da sorunlarını çözmek üzere Ukâz Panayırı'na gelir ve çoğunluğu Temîm kabilesinden olan hakemlere müracaat ederlerdi.[383] Ayrıca esirlerini hürriyete kavuşturmak isteyenler, bu panayırda kalabalığın önünde ilânlarını yaparlardı.[384]

Sosyal içerikli birçok faaliyetin yapıldığı Ukâz Panayırı'na Mekkeliler büyük ilgi gösterirlerdi. Mekkeliler dış ticaret güvenliklerini arttırmak ve panayıra katılanların oluşturduğu ekonomik potansiyelden faydalanmak düşüncesiyle panayırı bir fırsat olarak değerlendirir ve katılımı daha da arttırmak üzere, gelenlerle yakından ilgilenirlerdi.[385]

Mecenne Panayırı

Mecenne Panayırı Mekke'nin alt tarafında,[386] Merrüzzahrân denilen mıntıkada düzenlenirdi.[387] Micenne olarak da bilinen

379 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 762; Danışman, *Büyük İslâm Tarihi*, s. 22; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 86; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/985.

380 Bu panayıra verilen Ukâz isminin, müfâharede üstün gelen kişinin rakibini yenmesi manasına gelen "akkeze" kelimesinden türediği söylenmektedir (Süheylî, er-Ravdu'l-Unf, II/221).

381 Süheylî, *er-Ravdu'l-Unf*, II/221.

382 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/158.

383 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 762.

384 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/267.

385 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/379.

386 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.

387 Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/58.

bu panayırın[388] kurulduğu bölge, suyu ve yeşilliği ile meşhur olmuştu.[389] Burası, Kinâne toprakları içerisinde yer aldığı için panayırın bu kabile tarafından işletildiği düşünülmektedir.[390]

Mecenne Panayırı, Ukâz Panayırı'nın kapanmasının akabinde kurulur ve on gün açık kalırdı.[391] Bu panayırın zilkade ayının yirmi günü boyunca açık olduğu da söylenmiştir.[392] Mecenne Panayırı haca hazırlık aylarından olan zilkadede düzenlendiğinden, hac ibadetini eda etmek üzere Mekke'ye gelen farklı kabilelerden birçok insan bu panayıra da katılırdı.[393]

Zülmecâz Panayırı

Zülmecâz Panayırı Arafat tepesinin yanında,[394] Ukâz Panayırı'nın gerçekleştirildiği alana yakın bir yerde düzenlenirdi.[395] Bu panayırın Minâ'da kurulduğu söylenmişse de Âlûsî (ö.1270/1858), bu görüşün yanlış olduğunu belirtmektedir.[396]

Zülmecâz Panayırı'nın sezonu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu panayırın, Ukâz Panayırı'nın dağılmasından sonra zilhiccenin ilk gününden terviye (sekizinci) gününe kadar açık kaldığını[397] söyleyenler olduğu gibi, zilkade hilâlinin görülmesiyle birlikte kurulduğunu[398] ve Mecenne Panayırı sonrasında düzenlenip hac günlerine kadar aktif kaldığını[399] söyleyenler de vardır.

Ticaretin yanı sıra hac ibadetini de yapmayı düşünen insanlar, Zülmecâz'a hac için ihrama girmiş olarak gelirlerdi ve panayırın dağılmasından sonra, terviye günü Arafat'a çıkarlardı.[400] Hac ibadeti burada başlatıldığından buraya, Zülmecâz isminin

388 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/26.
389 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/266.
390 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
391 Bekrî, Mu'cem, III/959; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/58.
392 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/220.
393 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/266.
394 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/220.
395 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155.
396 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/266.
397 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, 267; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155
398 Bekrî, Mu'cem, III/959.
399 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/220.
400 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.

verildiği belirtilmektedir.[401] Hüzeyl kabilesi yönetiminde bulunan Zülmecâz'a[402] hacı adaylarının yanı sıra, önceki panayırlara katılmamış insanlar da gelirdi.[403] Burada Ukâz Panayırı'ndakine benzer etkinlikler gerçekleştirilirdi.[404] Alışveriş çeşidi olarak burada, ilkâü'l-hicâranın (çakıl atmak suretiyle yapılan alışverişin) yaygın bir şekilde yapıldığı söylenmektedir.[405]

Hubâşe Panayırı

Hubâşe Panayırı, Mekke'nin güneyindeki Yemen yolu üzerinde, Mekke'den on günlük mesafe uzaklıkta bulunan Tihâme bölgesindeki Hubâşe denilen yerde kurulurdu.[406] Yemen ile Hicaz arasında ortak bir panayır özelliğini taşıyan Hubâşe Panayırı,[407] receb ayında düzenlenir[408] ve sadece üç gün açık kalırdı.[409]

Cahiliye döneminin en uzun ömürlü panayırı olarak bilinen Hubâşe Panayırı, Ezd kabilesinin yönetiminde işlerdi.[410] Buraya çoğu zaman, sadece Hicazlılar ve Yemenliler katılırdı.[411] Bu panayıra Hz. Peygamber'in Hz. Hatice bnt. Huveylid'in (ö.620m.) adına ticaret yapmak üzere geldiği kaydedilmektedir.[412]

2. Yesrib ve Çevresindeki Alışveriş Alanları

Kaynak eserlerde, Yesrib'de çok sayıda çarşı ve pazarın bulunduğundan bahsedilmekte ve bunlar hakkında bilgiler verilmektedir. Panayır olarak ise şehrin yakınında kurulan Bedir ve Nabat panayırlarından söz edilmektedir.

---

401 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 347.
402 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
403 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155.
404 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 349.
405 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/375.
406 Taberî, *et-Târih*, I/522; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/267; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 57.
407 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 258.
408 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/267.
409 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 57.
410 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/267.
411 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't*-Ticâriyye, s. 100.
412 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 258; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 57; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1068.

a. Yesrib'deki Çarşı ve Pazarlar

Yesrib'in alışveriş alanları, başlarda, boş bir arazi şeklinde idi. Buralara önce gelen, eşyasını istediği yere koyar ve orada satışa sunardı. Akşam olunca herkes yanındaki malını evine götürür, ertesi gün tekrar getirirdi. Yahudilerin Yesrib'e yerleşmesiyle birlikte çarşılarda alışveriş amaçlı binalar yapılmaya başlandı.[413]

Yesrib'deki çarşı ve pazarların tamamı yahudilerin etkisi altındaydı.[414] Yesriblilerin rahatlıkla faydalanacağı şekilde şehrin farklı bölgelerinde kurulan bu alışveriş merkezlerinden Zübâle Çarşısı eski Yesrib olarak bilinen[415] Ceref/Cirf denilen bölgede bulunmaktaydı.[416] Burası Rûme kuyusuna yakın bir yerdi.[417] Yesrib'in en eski alışveriş alanı olan bu çarşı, şehirdeki yerleşimin güneye doğru uzanmasıyla birlikte bu tarafa doğru kaydı. Önceleri sezonluk olan bu alışveriş alanı, zamanla sabit bir çarşı özelliğini kazandı.[418]

Yesrib'deki başka bir alışveriş alanı, başlarda Cübâşe, daha sonraları Cisr Çarşısı isimleriyle bilinen; ancak Benî Kaynukâ' Çarşısı olarak meşhur olan çarşı idi. Bu çarşı Yesrib'in merkezî semtlerinden olan Cisr bölgesindeydi.[419] Benî Kaynukâ' yahudilerinin bu bölgeye yerleşip, ev ve tarla aletlerini imal etmek, ticaret ve sarraflık yapmak üzere dükkânlar inşa edip, âdeta kendi çarşıları haline getirmelerinden sonra burası, Benî Kaynukâ' Çarşısı olarak anılır olmuştu.[420] Yahudiler, bu alışveriş

413 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.
414 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.
415 Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî, Kitâbü Târîhi'l-Medîneti'l-Münevvere, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I/184; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Abdillâh es-Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ, *Matbaatü'l-Âdâb ve'l-Müeyyed*, Mısır 1326h., I/539.
416 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/101-2.
417 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.
418 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/101-2.
419 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/184; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I/539; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.
420 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102.

alanını parselleyip kiraya veriyorlardı.[421] Özellikle cahiliye döneminin sonunda oldukça işlevsel hale gelen ve büyük bir üne kavuşan bu çarşı, Yesrib'in büyük alışveriş merkezlerinden birisi olup, yıl boyunca açık kalmaktaydı.[422] Müşterilerinin ağırlıklı olarak kadınlardan oluştuğu bu çarşıda yahudiler, altın ve gümüşten yaptıkları süs eşyalarını satarlardı.[423]

Yesrib'de ayrıca Müzâhim, Sefâsif ve Sûku'l-Hırs adında çarşılar da vardı. Müzâhim Çarşısı, Müzâhim denilen bölgenin İbn Hubbeyn sokağında yer almaktaydı.[424] Küçük çaplı olan bu çarşı, Yesrib'in güney tarafına düşmekteydi. Abdullah b. Übey b. Selûl (ö.9/631) adındaki şahsa ait evin civarında olan bu çarşı[425] onun kontrolü altındaydı.[426] Sefâsif Çarşısı ise Yesrib'in güney tarafında U'sbah denilen bölgede kurulmuştu.[427] Bu çarşıda üç yüz kadar kuyumcunun çalıştığı söylenmektedir.[428] Çarşı veya pazar olduğu tam olarak bilinmeyen Sûku'l-Hırs, Yesrib'in Zevrâ denilen yerinde bulunmaktaydı.[429] Yesrib'de kölelerin alınıp satıldığı bir pazar da vardı. Köle alım satımında uzmanlaşmış insanlar buraya gelir ve piyasayı takip ederlerdi.[430]

b. Yesrib Çevresinde Kurulan Panayırlar

Yesrib çevresindeki panayırlar, Mekke yakınında düzenlenen panayırlara nispeten daha küçük katılımlara sahne olmaktaydı. Bunlardan Bedir Panayırı, Kızıldeniz sahil yolu

421 Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", III/205; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 35.
422 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102.
423 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 136.
424 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I/184; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I/540; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.
425 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102.
426 Michael Lecker, "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Yesrib/Medine Pazarı Üzerine", Gazi Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, (Çev.)M. Mahfuz Söylemez, 2003, II/4 s.162.
427 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I/184; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I/539; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.
428 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102.
429 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I/185.
430 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 158.

üzerinde,[431] Yesrib'e sekiz berid ve iki mil uzaklıkta olan Bedir mevkiinde kurulurdu. Bu panayır sekiz gün açık kalırdı.[432] Küçük çaplı ve yerel özellik taşıyan Bedir Panayırı'nın[433] düzenlendiği alan, aynı zamanda mesire olarak kullanılırdı.[434]

Yesrib yakınlarında kurulan ikinci panayır olan Nabat Panayırı'nın[435] dönemi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu panayıra daha çok, Yesribliler ile sıkı bir ticarî ilişki içinde olan Nabatlıların gelmesinden dolayı bu ismin verilmiş olması muhtemeldir.[436] Hâşim b. Abdümenâf'ın (ö.524m.) da katıldığı bu panayıra,[437] Nabatlılar un ve zeytinyağı getirirlerdi.[438] Yesribliler Rumlarla ilgili haberleri bu panayır vesilesiyle Nabatlılardan alırlardı.[439]

3. Şam Bölgesinde Kurulan Panayırlar

Şam bölgesinde Deyru Eyyûb (Eyyûb Manastırı), Busrâ ve Azri'ât adıyla bilinen yerleşim yerlerinde, bu yerlerin adıyla anılan panayırlar düzenlenirdi. Rumların idaresinde bulunan bu panayırlardan[440] ilk önce Deyru Eyyûb Panayırı açılırdı. Bu panayır, Şam bölgesinin büyük yerleşim alanlarından biri olan Havrân'ın Deyru Eyyûb adındaki köyünde kurulurdu. Busrâ'nın kuzey tarafında yer alan ve Eyüp Peygamber'in yaşadığı söylenen bu köyde[441] panayır, Mekke civarındaki panayırların sezonlarının bitmesinden sonra kurulurdu. Kureyşliler, Deyru Eyyûb Panayırı'na ticaret kervanları düzenler, buradan da Busrâ Panayırı'na giderlerdi.[442] Busrâ Panayırı ise Havrân

431 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/354; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1103.
432 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/13; Taberî, *et-Târih*, II/88.
433 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, 213.
434 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/376; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1107
435 Nabatlılar'ın Şam'da bu adla bilinen bir panayır kurdukları söylenmektedir (Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1142).
436 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/313.
437 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/78.
438 Crone, *Meccan Trade And Rise of Islam*, s. 139.
439 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/313.
440 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 372-3; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/485, II/1124.
441 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 362.
442 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 363; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1133.

bölgesinin bir başka yerleşim mahalli olan Busrâ'da düzenlenirdi.[443] Deyru Eyyüb Panayırı'nın dağılmasından sonra kurulan bu panayır,[444] yirmi beş gün açık kalırdı. Busrâ Panayırı'nın otuz-kırk gün kadar aktif kaldığı da kaydedilmektedir. Merzûkî (ö.421/1030), bu panayıra katıldığını söylemektedir.[445]

Cahiliye döneminde içkisi ve kılıcıyla meşhur olan Busrâ,[446] panayır vesilesiyle Şam'dan daha büyük bir üne kavuşmuştu. Şam bölgesinin tüccarları Habeşistan, Hindistan ve Yemen'den aldıkları ticaret mallarını buraya getirip, satışa arz ederlerdi.[447] Kureyşlilerin de buraya ticarî amaçlı birçok seyahatler düzenlediği,[448] Hz. Peygamber'in on[449] ve yirmi beş yaşlarında olmak üzere iki defa buraya geldiği, ikinci gelişinde Hz. Hatice bnt. Huveylid (ö.620) adına burada ticaret yaptığı ve çok kâr ettiği nakledilmektedir.[450]

Şam'ın üçüncü büyük panayırı Azri'ât Panayırı idi. Azri'ât,[451] Şam bölgesinin Hicaz'a en yakın yerleşim yeridir.[452] Burada panayır, Busrâ Panayırı'ndan sonra düzenlenirdi. Bu panayırın isminin Mecenne olduğu da söylenmektedir.[453] Azri'ât'ta kurulan panayır, ticarî hareketliliği açısından Busrâ'dakine benzemekteydi. Bazen yaz boyunca aktif olduğu da belirtilen Azri'ât Panayırı,[454] Arabistan'ın en uzun sezonlu panayırı olup,[455] içkisiyle meşhurdu.[456]

443 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 364.
444 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 370.
445 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/157.
446 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 370.
447 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 364; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1131.
448 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 366.
449 Hamidullah, *"Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri"*, s. IV/330.
450 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/156; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/22; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1134.
451 Günümüzde Azri'ât'ın olduğu yerleşim alanı Der' ismiyle bilinmektedir (Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1124).
452 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 372.
453 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/157.
454 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 372-3.
455 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/157.
456 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 372-3.

4. Necid ve Irak'ta Kurulan Panayırlar

Necid bölgesinde Dûmetü'l-Cendel, Netât ve Hacru'l-Yemâme panayırları, Irak'ta ise Hîre Panayırı düzenlenirdi. Dûmetü'l-Cendel Panayırı Yesrib'e on üç, Şam'a on günlük mesafede olan Dûmetü'l-Cendel'de[457] kurulurdu.[458] Arabistan'ın en kuzey tarafında bulunan Dûmetü'l-Cendel; Hindistan ile Irak yollarının kesiştiği mıntıkada bulunması itibariyle önemli bir konuma sahipti. Suriye ve Irak'a ticaret için giden Mekkeliler de bu bölgeden geçerlerdi.[459]

Yılın ilk panayırı olan Dûmetü'l-Cendel, rebiulevvel ayının başında açılırdı. Arabistan'ın her tarafından bu panayıra katılan Araplar, bu ayın ortasına kadar buraya gelmeye devam eder, ayın sonuna doğru bir sonraki panayıra katılmak üzere buradan ayrılırlardı.[460] Ancak Arap yarımadasından Irak ve Şam tarafına giden kafilelerin uğraması sonucu bu panayırda yılın genelinde bir ticarî hareketlilik yaşanırdı.[461]

Dûmetü'l-Cendel Panayırı, Dûmetü'l-Cendel'e komşu olan Kelb ve Cediletü Tayy kabilelerince yönetilirdi. Panayırın başkanı bu iki kabilenin ileri gelenleri arasında yapılan zekâ oyununa benzer yarışmalar sonucu belirlenirdi. Başkan burada şahsına vergi toplatırdı.[462]

Kureyşliler, Dûmetü'l-Cendel Panayırı'na hiçbir koruma edinmeksizin gelirlerdi. Zira bu panayır yolunun geçtiği bölgede yaşayan ve oradan geçenlere saldıran Mudârlılar, İsmail Peygamber'e dayandırdıkları ortak yanlarını göz önünde bulundurarak Kureyşlilere saygı gösteriyorlardı. Diğer kabilelerden Mudârlılarla anlaşmalı olanlar da Mudâr soyundan gelen

457 Dûmetü'l-Cendel, bugün Cevf adıyla bilinmektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 526).
458 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 70.
459 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 526.
460 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.
461 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/373; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1017.
462 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263-4; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.

Kureyşlilere[463] zarar vermekten uzak duruyorlardı.[464] Yemen ve Hicaz'dan buraya gelen diğer tüccarlar ise Mudâr kabilesinin baskınlarından korunmak için Kureyşlilerin muhafızlığı ve kılavuzluğuna başvururlardı.[465]

Dûmetü'l-Cendel Panayırı'na, satılmak ve gayr-ı meşru fiile zorlanmak üzere çok sayıda köle ve cariye getirilirdi. Özellikle Kelb kabilesi, içinde köleler olan çok sayıdaki çadırları ile dikkat çekmekteydi. Bu panayırda, ilkâü'l-hicâra (çakıl atma) olarak bilinen alışveriş şekli yaygın olarak uygulanırdı.[466]

Necid bölgesinin ikinci panayırı olan Netât Panayırı, Yesrib ile Tebük arasında yer alan ve Yesrib'den 170 kilometre uzaklıktaki[467] Hayber'de kurulurdu.[468] Yemen ve Şam ticaret yolu üzerinde bulunan Hayber, hurmalıkları bol olan bir yerdi.[469] Burada yapılan panayırın, Hayber'deki bir pınar veya hisardan ismini aldığı belirtilmektedir.[470] Netât Panayırı; Râbiye ve Ukâz panayırlarından sonra Aşure gününden itibaren kurulur ve muharremin sonuna kadar açık kalırdı.[471]

Netât Panayırı gibi Aşure gününden muharrem ayının sonuna kadar açık kalan[472] Hacru'l-Yemâme Panayırı Irak'ın güneyinde bulunan Yemâme bölgesinin ortasında; hurmalıkları, suyu ve eski köşkleri ile meşhur Hacr şehrinde kurulurdu.[473] Yemâme'nin önde gelenlerinin de katıldığı bu panayırda, Ukâz'da yapılan müfâhareye benzer bir etkinlik de düzenlenirdi.[474] Benî Hanîfe kabilesi bu panayırı idare eder ve katılanlardan vergi alırdı.[475]

---

463 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/173.
464 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
465 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 264.
466 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 264; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.
467 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/505.
468 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 268.
469 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 356; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1013.
470 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/270.
471 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 268; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1013.
472 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 268; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 361.
473 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 358.
474 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 359.
475 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1010.

Hîre Panayırı ise Kûfe'nin kuzeyinde, havası güzel ve bostanları bol bir şehir olan Hîre'de düzenlenirdi.[476] Buranın halkı pazarlardaki becerileri ve Arap yarımadası panayırlarındaki ticaretleri ile tanınıyordu. Sarrafçılık ve özellikle fels (altın ve gümüş dışındaki madenî para) satışı ile meşhur olmuşlardı.[477] Hîre'de kurulan panayırın sezonu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[478]

Bir ülkenin sınırları içinde bulunduğundan dolayı belli bir düzene sahip olan bu panayıra, Kureyşlilerin yanı sıra Uman'dan Şam'a giden büyük kafileler de uğrardı. Şam, Yemen, Hicaz, Bahreyn, Hindistan ve İran'dan getirilen deri, esans, elbise, kıymetli taşlar, at, deve, koyun, maymun ve diğer eşyalar bu panayırda satışa arz edilirdi. Ayrıca diğer panayırlarda söz konusu olan şiir, hitabet ve müfâhare gibi etkinlikler burada da yapılırdı.[479]

5. Bahreyn ve Uman Bölgelerinde Kurulan Panayırlar

Bahreyn'de Muşakkâr, Uman'da ise Suhâr ve Debâ panayırları kurulurdu. Muşakkâr Panayırı, Basra körfezinin güneyinde, Hindistan ile İran ülkelerinin birleştiği yer olan Hacer şehrinin[480] yakınında bulunan ve doğal yapısıyla güzel bir yerleşim yeri olan Muşakkâr'da düzenlenirdi.[481] Bu panayıra Haceru'l-Bahreyn de denirdi.[482] Dûmetü'l-Cendel'den sonra kurulan bu panayır, cemâdiyelahirenin başından sonuna kadar açık kalırdı.[483] Muşakkâr'ın çevresinde Abdu'l-Kays ile Temîm kabileleri yaşamaktaydı. Ancak panayırın başkanı, İran kralları tarafından Temîmlilerden seçilirdi. Başkanlar, burada Dûme-

476 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 376; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1155.
477 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/296.
478 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 382.
479 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 378-382.
480 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 245. Hacer, günümüzde el-Hufûf adıyla bilinmektedir (Hamidullah, *"Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri"*, IV/342).
481 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 396.
482 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1055; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 77. Haceru'l-Bahreyn'in Muşakkâr'dan farklı bir panayır olduğunu düşünenler de bulunmaktadır (Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 246).
483 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.

tü'l-Cendel Panayırı başkanları gibi hareket eder, panayıra katılanlardan vergi alırlardı.[484]

Muşakkâr Panayırı'na katılmak isteyen tüccarlar, buraya giden yolun üzerinde bulunan Mudâr kabilesinin saldırısından korunmak amacıyla özellikle Kureyşlileri kılavuz ve muhafız edinirlerdi.[485] İranlılar, denizi (Basra körfezini) geçerek ticarî eşyalarını Muşakkâr'a getirirlerdi.[486] İran kralları buraya pahalı eşya yüklü kervanlar gönderirlerdi.[487] Hz. Peygamber'in de nübüvvetten önce katıldığı tahmin edilen bu panayırda[488] diğer alışveriş çeşitlerine nispetle îmâ denilen işaretle yapılan alım satım[489] ve mülâmese olarak bilinen eşyaya dokunarak gerçekleştirilen alışveriş yaygındı. Öte yandan bu panayırda alışveriş esnasında taraflar hemheme[490] ile birbirlerini yalan söylemekten sakındırırdı.[491]

Muşakkâr Panayırı'nın dağılmasıyla birlikte insanlar, Bahreyn yakınlarındaki Uman'da kurulan Suhâr Panayırı'na giderlerdi.[492] Uman, Hicaz'dan uzak olup, sıcaklığı ve tahıl, hurma, muz, nar ile incir gibi ürünleriyle meşhur bir yerdi.[493] Burada düzenlenen ve Uman Panayırı[494] olarak da bilinen Suhâr Panayırı,[495] receb ayının ilk beş günü açık kalırdı.[496] Yirmi gün boyunca hareketli olduğu da söylenen bu panayırda[497] vergi,

484 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
485 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
486 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
487 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 195.
488 Hamidullah, *"Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri"*, IV/337.
489 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1063.
490 Hemheme; üzüntü, tasa ve kaygı manasına gelen **"hememe"** (همم) kökünden türeyen bir kelime olup, pazarlık esnasında tarafların birbirlerini yemin etmek veya yalan söylemekten sakındırmak amacıyla çıkardıkları boğuk ses anlamındadır (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/619; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/265).
491 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265.
492 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265.
493 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 252-3.
494 Uman'da Suhâr Panayırı dışında Uman Panayırı adı altında başka bir panayırın da kurulduğu söylenmektedir (Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 256).
495 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1075.
496 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265.
497 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.

Uman krallarından Culendî el-Müstekbir tarafından toplanırdı.[498] Haram aylardan receb ayında kurulduğu için insanların hiçbir muhafıza ihtiyaç duymadan geldiği bu panayıra,[499] özellikle önceki panayırlara katılmamış olanlar gelirlerdi.[500] Çin, Hindistan, Yemen ve Bahreyn'den getirilen malların satıldığı bu panayır, elbisesiyle markalaşmıştı.[501] Burada yapılan alışveriş şekilleri arasında ilkâü'l-hicâra (çakıl atınak suretiyle yapılan alışveriş), yaygınlığıyla göze çarpmaktaydı.[502]

Suhâr Panayırı'nın kapanmasıyla birlikte insanlar, Uman'da düzenlenen ikinci panayır olan Debâ Panayırı'na yönelirlerdi. Arabistan'ın o dönemdeki iki limanından biri olan Debâ'daki bu panayır, sadece receb ayının son gününde açık olurdu.[503] Debâ Panayırı'nın yöneticisi olan Culendî el-Müstekbir,[504] panayıra katılanlardan vergi toplardı.[505] Hindistan, Pakistan ve Çin başta olmak üzere birçok ülkeden tüccarların katıldığı bu panayırda Arabistan ve deniz ülkelerinin malları alınıp satılırdı.[506] Yabancılar da katıldığı için burada alışveriş, ilkâü'l-hicâra (çakıl atmak suretiyle yapılan alışveriş) ve îmâ (işaretle yapılan alışveriş) gibi özel usûllerle değil de müsâveme (alıcı ve satıcının pazarlık yaparak anlaştığı alışveriş) şeklinde yapılırdı.[507]

6. Yemen Bölgesinde Kurulan Panayırlar

Yemen bölgesinde Şihr, Aden, San'a ve Râbiye panayırları düzenlenirdi. Bunlardan Şihr Panayırı, Aden ve Uman arasında,[508] Hadramevt'in batısında,[509] Hud Peygamber'in kabrinin

498 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1077.
499 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 263; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't*-Ticâriyye, s. 79.
500 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
501 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/376.
502 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
503 İbn Habîb, Kitâbü'l-Muhabber, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
504 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153.
505 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
506 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 265; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1078.
507 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 265.
508 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 267.
509 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1072.

olduğu sanılan dağın eteklerindeki Şihr olarak bilinen yerde, Debâ Panayırı'ndan sonra, şaban ayının ortasından itibaren kurulurdu.[510] Tahıl ve hurmanın yetişmediği, halkının devecilik ile geçimini sağladığı Şihr şehri,[511] herhangi bir siyasî yönetimin sınırları içinde yer almadığı için burada yapılan panayırda vergi toplanmazdı.[512] Şihr Panayırı'na katılan tüccarlar, Benî Muhârib b. Harb kabilesinden koruma edinirlerdi.[513]

Debâ Panayırı'na kara ve deniz yoluyla gelen bütün tüccarların katıldığı ve esansı/parfümü ile meşhur olan Şihr Panayırı'nda[514] çoğunlukla deri, kumaş, tütsü, saber ve benzeri maddeler alınıp satılırdı.[515] Burada alışveriş şekilleri arasında ilkâü'l-hicâra (çakıl atmak suretiyle yapılan alışveriş) yaygın olarak yapılmaktaydı.[516]

Yemen'de Şihr Panayırı'ndan sonra Aden'de büyük bir panayır düzenlenirdi.[517] Yemen'in önde gelen yerleşim yerlerinden olan Aden; Asya ile Afrika kıtalarının kesiştiği yerde bulunan Mendeb Geçidi'nin güneyinde ve Hint Okyanusu'na yakın bir yerde bulunmaktadır. Kızıldeniz'den Asya'ya gelen gemiler buraya uğrardı. Burası aynı zamanda incisiyle meşhur bir yerdi.[518] Aden'de ramazan ayının başında kurulan Aden Panayırı on gün boyunca açık kalırdı. Buraya tüccarlar korumaya ihtiyaç duymaksızın gelirlerdi. Zira Aden Panayırı, güvenliğini sağlayan bir siyasî yönetimin sınırları içinde yer almaktaydı.[519]

Aden Panayırı'nda ilk dönemlerde Himyer kralları, daha sonraları Yemen idarecileri panayıra katılanlardan vergi alıyorlardı. Burada en son, İranlı Ebnâ kabilesinin vergi topladığı

510 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
511 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 266; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 81.
512 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
513 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
514 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 266.
515 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
516 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
517 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
518 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 268-9.
519 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.

ve panayırı yönetmesine rağmen burada alışveriş yapmadığı belirtilmektedir.[520]

Aden Panayırı'na, önceki panayırlara katılmamış insanlar ile deniz yoluyla Debâ ve oradan Şihr Panayırı'na gelmiş ve mallarının tamamını satamamış tüccarlar katılırlardı. Hintliler, Rum, Pakistanlı ve İranlılar, Aden Panayırı'nın ürünü olarak şöhret bulmuş hoş kokulu esanstan edinir ve gittikleri yerlerde insanlara övünçle gösterirlerdi.[521] Bu panayırda daha çok, deri, buğday, meâfir,[522] pamuk, zaferan ve boya satışa sunulmaktaydı.[523]

Aden Panayırı'ndan sonra San'a'da bir panayır düzenlenirdi.[524] San'a doğal yapısı ve hayat standartları açısından Yemen'in en gözde şehri idi.[525] Burada kurulan San'a Panayırı, ramazan ayının ortasından sonuna kadar açık kalırdı. San'a Panayırı'nın vergisini Ebnâ kabilesi toplardı.[526] Aden Panayırı'ndan yanlarındaki mallarla buraya geçen tüccarlar, buradan kumaş, demir ve benzeri mallar satın alırlardı. Bu panayırda alışverişin sonunda tarafların cessu'l-yed/cess denilen tokalaşma âdeti yaygındı.[527] Burada satışa arz edilen eşya bol olduğundan, fiyatların düşük olduğu, ancak kaliteli bazı elbiselerin beş dinar gibi o dönemin piyasasında yüksek sayılan bir fiyattan satıldığı nakledilmektedir.[528]

Yemen'de San'a Panayırı'ndan sonra Râbiye Panayırı başlardı.[529] Bu panayır, Yemen'de genişçe bir bölgeden oluşan, güneyinde Şihr, doğusunda Uman, batısında San'a şehri bulunan Hadramevt'in Râbiye denilen yerinde kurulurdu.[530] Halkı hurmacılıkla geçinen Râbiye'deki bu panayır, hem Hadramevt

520 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
521 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
522 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 269.
523 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
524 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
525 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 271; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1096.
526 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
527 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
528 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 85.
529 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
530 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1089.

hem de Râbiye adıyla bilinirdi.[531] Ukâz Panayırı ile aynı zaman diliminde düzenlenen Râbiye Panayırı'na[532] ticaret kervanları, koruma birlikleri gözetiminde gelirlerdi. Güvenliğini sağlayacak herhangi bir siyasî gücün yönetiminde olmadığından, haksızlıkların çokça yapıldığı bir panayır olarak meşhur olan Râbiye Panayırı'na Kureyşliler Benî Âkil el-Mirâr, diğer tüccarlar ise Âli Mesrûk b. Vâil el-Hadramî'nin koruması altında gelirlerdi.[533] Her iki kabilenin de bu işi ücretsiz olarak yaptığı nakledilmektedir.[534]

c. Alışveriş Alanları İle Ticarî Seyahatlerin Sosyal Etkileşimdeki Yeri

Alışveriş alanları bilgi, görgü ve tecrübe bakımından birbirinden farklı, çok sayıda insanın bir araya geldiği ve birbirlerinden etkilendikleri yerlerdir. Panayırlara katılan insanların değişik millet ve bölgelerden olmaları, buraların sosyal etkileşim açısından önemini daha da artırmaktadır. Ulaşım ve iletişimdeki zorlukların, birbirine uzak yerlerde oturan insanların irtibatını güçleştirdiği o dönemde panayırlar, değişik ülkelerden insanların bir araya gelmelerini sağlamaktaydı. Panayırlarda ticarî faaliyetlerin yanı sıra sosyal ve dinî konuların tartışılması,[535] şair ve hatiplerin marifetlerini sergilemeleri ve kabilelerin kendilerini tanıtıcı programlar düzenlemeleri gibi birtakım kültürel etkinliklerin de yapılması, bu organizasyonları sosyal açıdan daha da fonksiyonel hale getirmekteydi. Buralarda buluşan farklı din, dil ve ırktan insanlar, bilinçli bir şekilde veya farkında olmadan bilgi, fikir ve kültür alışverişinde bulunuyorlardı.[536] Tüccarlar kendi ülke ve milletlerinin birer temsilcisi gibi buralarda edindikleri bilgi, görgü ve tecrübeleri memleketlerine taşıyorlardı. Fuarda değişik kabilelerden bir araya gelen insan-

531 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 275-6.
532 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 266.
533 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267.
534 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154.
535 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 85.
536 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 83; Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, Beyan Yay., İst. 1999, s. 27.

ların tanışması sonucu kabileler arası birlik ve beraberliğe katkı sağlanıyordu.[537] Yapılan şiir yarışmaları ve hitabet gibi edebî faaliyetler Arapça lehçelerinin birbirine yaklaşmasına, Arap dilinin yabancı kelimelerle zenginleşmesine ve dönemin edebiyatının bundan yararlanıp güçlenmesine vesile oluyordu.[538] Aynı şekilde panayırlar, evrensel ticaret kurallarının oluşmasına ve bu kuralların Arabistan dâhil, dünyanın diğer bölgelerinde de öğrenilip, uygulanmasına ortam hazırlıyordu.[539] Yine panayırlar vesilesiyle Arapların daha önce aşina olmadıkları birtakım araç-gereçleri tanıma ve kullanma imkânına kavuştukları da söylenmektedir.[540]

Uzak yerlere yapılan ticarî seyahatler de panayırlar gibi kültürel etkileşime zemin hazırlamaktaydı. Zira bu tür seyahatlerde bulunan tüccarlar, ticaret yolları üzerindeki veya gittikleri yerlerdeki insanların düşünsel ve pratik hayattaki farklılıkları ile karşılaşıyorlardı. Ticarî seyahatlere katılanlar, dinî, içtimaî ve iktisadî hayata dair bilgi ve birikimlerini uğradıkları yerlere götürdükleri gibi oralarda edindikleri bilgi ve tecrübelerini de memleketlerine aktarıyorlardı.[541] Ayrıca mensup oldukları topluluk ile uğradıkları kabile veya ülke arasında daha sonraları bir savaş çıktığında, onlarla ilgili edindikleri bilgiler, kendilerine büyük kolaylıklar sağlıyordu.[542]

d. Alışveriş Alanlarının Denetimi ve Fiyat Tahdidi

Cahiliye döneminde alışveriş alanları, askerî veya iktisadî yönden güçlü kabile veya ülkelerin kontrolünde bulunuyordu. Örneğin bazı panayırlar Benî Temîm ve Benî Kelb gibi kabilelerce yönetilirken, Şam bölgesindeki panayırlar Rumların, İran

537 Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 28.

538 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 955-6; Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol", s. 294-297; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't*-Ticâriyye, s. 168; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 86.

539 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 956; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 27.

540 Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol", s. 39.

541 Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", III/191; Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", VIII/1, s. 80.

542 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 956.

yakınlarında düzenlenen panayırlar ise İranlıların kontrolünde faaliyet gösteriyordu. Panayırı yönetenler, oranın güvenliğini sağlıyor ve bunun karşılığında katılanlardan vergi topluyorlardı. Bazı panayırlarda yöneticiler şahıslarına ait ürünler satılıncaya kadar oralarda başkasının satış yapmasını engelliyordu. Örneğin Dûmetü'l-Cendel Panayırı'nın yöneticisi, panayırı dilediği şekilde işletiyordu. Buraya getirdiği malını satıncaya kadar, Şamlılar ve Iraklılar dâhil hiç kimsenin satışına müsaade etmiyordu.[543]

Yesrib'de piyasa, yahudilerin kontrolünde idi.[544] Yahudiler, Arapları batıl inanca tabi insanlar olarak görüp onları dolandırmayı mubah sayıyorlardı.[545] Mekke ve Tâif'te ise fiyatları tespit veya sınırlayacak herhangi bir mekanizma bulunmamaktaydı. Bu durum da fiyatların arz ve talep esasına göre değiştiğini ve fırsat bulunduğunda ise karaborsaya başvurulduğunu düşündürmektedir.

e. Ticaret Malları

Geniş kapsamlı oluşunu vurgulanmak üzere "çöl donanması" şeklinde isimlendirilen kafilelerle[546] yapılan ticarî seyahatler ve Bizans, Çin, Hindistan ile Pakistan'dan tüccarların da katıldığı Yemen, Uman, Bahreyn ve Şam gibi bölge ve ülkelerde kurulan uluslararası nitelikteki panayırlar, adı geçen ülkelerden her birindeki ihtiyaç fazlası malların diğer ülkelere taşınmasına ve dolayısıyla bu ülkeler başta olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde alınıp satılmasına vesile olmaktaydı. Ticaretleriyle temayüz etmiş Kureyş kabilesi ile Hicaz bölgesindeki diğer kabilelere ait ticaret kervanlarının, Hicaz'ın mallarını söz konusu panayırlara taşıyıp oralardan ihtiyaç duyulan malları Hicaz'a getirmeleri sonucu, farklı bölge ve ülkelerde üretilen eşyaların Hicaz çarşı ve pazarlarında sergilenmesini temin et-

543 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263-4; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.
544 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 31.
545 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 31.
546 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/233.

mekteydi.[547] Bu ürünleri, yakından tanımak amacıyla yerli ve ithal olma özellikleri bağlamında ele almaya çalışacağız.

1. Yerli Mallar

Hayvancılığın yapıldığı Hicaz bölgesinin tamamında et, süt, yün ve deri gibi temel hayvansal maddeler üretilir, yün ve kıldan elbise, sergi ve çadır; deriden kap, kırba ve ayakkabı gibi eşyalar imal edilirdi.[548] Yetiştirilen deve, koyun, keçi ve katır gibi hayvanlar, başta İran olmak üzere diğer ülke ve bölgelere götürülüp satılırdı.[549] Yerleşik hayatın yaşandığı yerlerde bazı sanayi ve tarım ürünleri de imal edilirdi. Mekke'de mızrak, ok ve kılıç imalâtının[550] yanı sıra topraktan çanak, çömlek ve testi gibi ev gereçleri de yapılırdı.[551] Göçebe hayatını yaşayan bazı Arapların Kureyşlilerden put satın aldıklarına dair bilgi[552] ve put satışı ile ilgili rivayet,[553] Mekke'nin putperestlik inancının merkezi oluşuyla birlikte değerlendirildiğinde, burada ticarî amaçlı olarak put imalâtının yapıldığını da düşünmek mümkündür.

Hicaz'ın önemli diğer bir şehri olan Yesrib'de, halkın temel besin maddesi olan hurma[554] ile arpa yetiştirilir,[555] bu iki ürünün ihtiyaç fazlası ihraç edilirdi.[556] Ayrıca buğday, üzüm, nar,[557] muz, limon, karpuz ve yeşillikler de Yesrib'de yetiştirilirdi. Bu şehirde aynı zamanda demirden kılıç, mızrak ve ok gibi savaş âletleri ile tencere ve tabak; tahta ve yapraktan ka-

547 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 113; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/294; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/127; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 128.

548 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 166; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 941.

549 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 172.

550 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/122.

551 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 257.

552 Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 66.

553 Buhârî, "Büyû'", 112.

554 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 30.

555 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 126; Ali, *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*, s. 173; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/100.

556 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 172.

557 Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", I/146.

pı, pencere, sandalye, sandık, hevdeç ve hasır ile ölçü âletleri gibi gereçler; altın ve gümüşten bilezik, yüzük, halhal ve küpe gibi süs eşyaları yapılırdı. Yesrib'de ayrıca üzüm ve hurmadan içki de üretilirdi.[558]

Hicaz bölgesinin üçüncü şehri olan Tâif'te çok miktarda üzüm yetiştirilir ve buna bağlı olarak şarap imal edilirdi. Burada zeytin de yetiştirilir[559] ve zeytinyağı üretilirdi.[560] Bunların yanı sıra Mekke'ye de sevk edilecek derecede çok miktarda buğday hâsılatının yapıldığı Tâif'te, hurma, muz, nar, incir, ayva, karpuz, şeftali,[561] elma, salatalık, sarımsak ve soğan yetiştirilir,562 bal ve tatlımsı bir tutkal/reçine gibi bir şey olan mağfur üretilirdi.563 Aynı zamanda deri işlemeciliğinde Arabistan'da önemli bir konumda bulunan Tâif'te, deriden ayakkabı, eyer, semer, çadır, tulum, kayış ve kaytan gibi araç ve gereçler imal edilir,[564] sahtiyan, kösele ve diğer deri ürünleri ihrac edilirdi.[565] Bir kısmı altınla süslü olan ve Hicaz bölgesinin birinci derecede ihraç malı özelliğini taşıyan Tâif derisi, özellikle Habeşistan ve Şam'a götürülürdü.[566] Kaynaklarda Ebû Süfyân'ın (ö.31/651) Yemen'den getirdiği derilerle birlikte Tâif'in derilerini Şam'a götürdüğü belirtilmektedir.[567]

Tâif'in güneyinde bulunan Curaş'ta kuyruğu ve kulağı olmayan tüysüz ve kısa boylu Hazef adı verilen bir çeşit keçi yetiştirilir ve diğer bölgelerde satılırdı. Burada mancınık ve kalelerin kuşatılmasında kullanılan deri kaplı rampa arabala-

558 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/106-7; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 296-7; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 136-8.
559 İbn Havkal, *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, s. 23.
560 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 172.
561 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/142; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 267-9; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/184; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 109.
562 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 127.
563 Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm* s. 44; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 74.
564 Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 152.
565 Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 125.
566 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/293; Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 171.
567 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/440.

rı gibi birtakım savaş âletleri de imal edilirdi.[568] Hayber ve Vâdilkurâ'da üretilen hurmalar Hicaz'ın çeşitli yerleşim yerleri, Necid ve Şam'a götürülürdü.[569]

2. İthal Mallar

Hicaz bölgesinde üretilmeyen veya yeterli miktarda bulunmayan bazı ürünler, diğer bölge ve ülkelerden ithalât yoluyla temin edilmekteydi. Sınaî ve ziraî alanda gelişmiş olan Tâif hariç, Hicaz'ın diğer şehirlerine gıda, giyim, kozmetik, ev gereçleri ve savaş âletlerine dair birçok ürün ithal edilmekteydi. Ekonomisi, yerli üretimden ziyade, ürünlerin bol olduğu bölgelerden alınıp, ihtiyaç duyulan yerlerde satılmasına dayanan Mekke'nin[570] çarşı ve pazarlarında, birçok bölge ve ülkeye ait çeşitli mallar sergilenmekteydi.[571] Mekke'de tarım yapılmadığı için tahıl ihtiyacı dışarıdan,[572] özellikle de Yemâme'den karşılanırdı.[573] İpek Çin'den, baharat, esans/parfüm, ilaç ve değerli taşlar Hindistan'dan, ipekli ve pamuklu dokuma, hububat, zeytinyağı ve içki Şam bölgesi ile Mısır'dan,[574] inci ve mercan Bahreyn'den getirilirdi. Aynı şekilde Yemen'den de deri, elbise ve baharat gibi maddeler ithal edilirdi.[575] Köle ticaretinin de önemli bir yer işgal ettiği Mekke'ye siyah tenli köleler Afrika

568 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/250; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 506.

569 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 171. Hicaz bölgesi Arapları, bölgede yetiştirilen sözünü ettiğimiz ziraî ve sınaî gıdaları tüketikleri gibi kan da yiyiyorlardı (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1070). Hicaz'ın ziraata elverişli olmayan kısmında hayat sürdüren Mudâr kabilesi geçim darlığı çekmekte olup, kan yemeyi âdet haline getirmişti. Onların, deve derisini taşla kanın içinde ezdikten sonra pişirip yedikleri ve bununla da övündükleri nakledilmektedir (İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/287). Cahiliye Arapları'nın leş İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/313. ve yaban domuzunu yedikleri de söylenmektedir (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/258).

570 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/313; Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 170.

571 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 167-170; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 253; Miquel, *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti*, s. 44.

572 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/261.

573 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 402.

574 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 49.

575 Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 253.

sahillerinden, beyaz tenli köleler[576] ise Şam ve Irak bölgelerinden getirilirdi.[577]

Mekke yakınında kurulan Ukâz Panayırı'na içki Hacer, Irak, Gazze ve Busrâ'dan; tereyağı, çöllerden; elbise ve deri ise Yemen'den getirilirdi. Aynı şekilde bu panayıra zaferan, kına, reçine, boya; altın ve gümüşten yapılmış bilezik, halhal, kolye, testi, bardak; inci, elmas, yakut; pamuk, keten ve ipekli dokumalar; hurma, üzüm, buğday, kurutulmuş balık, bal, tuz, baharat; eyer, semer, yün ve kıldan yapılmış sergiler; kılıç, mızrak, kalkan, zincir; deve, koyun, keçi, maymun; cam, tahta ve deriden yapılmış ev gereçleri; sandık ve hevdeç gibi mallar, uzak yakın bölgelerden getirilir ve burada satılırdı.[578] Yine gâliye denilen esans başta olmak üzere çeşitli parfümler, ipek, ayakkabı, zeytinyağı, üzüm, kırba ve köle burada satışa arz edilen ithal mallar arasında idi.[579] Mekke'ye yakın bir yerde düzenlenen Mecenne Panayırı'na da Şam'ın Gazze ve Busrâ şehirlerinden içki taşınırdı.[580] Mekke şehir merkezindeki çarşı ve pazarlara Tâif'ten kuru üzüm getirilirdi.[581] Bu alışveriş alanlarına üzüm şarabı Yemen, Tâif ve Şam'dan temin edilirdi.[582] Yesrib'de yetiştirilen buğday, ihtiyacı karşılayamadığından buraya, Şam[583] ve Yemâme'den ithal edilirdi.[584] Zeytinyağı Şam'dan, deri ve kuru üzüm Tâif'ten, parfüm, pamuklu ve ipekli dokumalar Yemen[585] ve Bahreyn'den,[586] bal Yemâme'den,[587] içki, altın, gümüş,

576 Bilgi ve becerisi siyah köleninkinden daha fazla olan beyaz kölenin ücreti de daha yüksekti (Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 158; Çelikol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 143).
577 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/454; Ebû Dayf, *Dirâsât fi Târîhi'l-Arab*, s. 69.
578 Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, s. 90-1.
579 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 278; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 247.
580 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 196.
581 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 108.
582 Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/346.
583 Semrâ ismiyle bilinen Şam buğdayı, Hicaz'da yetişen buğdaydan daha pahalıydı (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/272).
584 Ali, *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*, s. 173; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/101.
585 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 157.
586 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1052.
587 Ali, *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*, s. 174.

değerli taşlar, köle ve silah, Hicaz'ın etrafındaki farklı bölgelerden getirilip Yesrib pazarlarında satılırdı.[588]

f. Mübadele Araçları ve Ölçü Birimleri

Cahiliye döneminde Hicaz bölgesi, ticarî ilişkiler içinde bulunduğu farklı ülkelerle sosyal etkileşimde, özellikle ekonomik alanda, daha çok etkilenen konumdaydı. Bu etkilenmenin bir tezahürü olarak Hicaz'da farklı ülkelerin mübadele araçları ve ölçü birimleri kullanılmaktaydı.

1. Mübadele Araçları

Cahiliye devrinde alışveriş daha çok, trampa usulü ile yapılırdı.[589] Her iki bedelin de mal olduğu bu çeşit mübadeleye, paranın az olmasından veya mübadele edilen ürünlere ihtiyaç duyulmasından dolayı başvurulurdu.[590] Özellikle göçebe hayatını yaşayanlarda altın ve gümüş para nadir olduğu[591] için bunların, takas usulüyle alışverişte bulunduklarını düşünebiliriz. Uluslararası ticarette ise kimi zaman paralı alışveriş daha çok ön plâna çıkardı. Örneğin, Araplar mallarını para karşılığında satmakta ısrar eden Hintliler ile paralı alışveriş yaparlardı.[592]

Hicaz bölgesinde, altın, gümüş ve bakır paralar kullanılmaktaydı. Bir miskal ağırlığındaki altın paraya dinar, bir dirhem ağırlığındaki gümüş paraya dirhem,[593] bakırdan yapılan paraya ise fels denilmekteydi.[594] Alışverişlerde değer ölçütü olarak kullanılan bu paraların hiç biri, Hicaz bölgesinde basılmamaktaydı. Hicaz piyasalarında tedavülde olan paralar, ticarî ilişkiler sonucu Sâsânî, Rum, Yemen, Mağribî/Fas ve Habeşistan

588 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/105.
589 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 988; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 156.
590 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/489.
591 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/210.
592 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/235.
593 Muhammed Necmüddîn Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, (Çev.), İbrahim Tüfekçi, Buruc Yay., İst. 1996, s. 45.
594 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/503; Hassân Hallâk, *Dirâsât fî Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye*, Beyrut 1989, s. 100.

ülkelerinden temin edilmekteydi.[595] Hicaz'da altın para olarak daha çok, Hiraklî ismiyle bilinen Rum dinarı kullanılırdı. Öyle ki dinar denince, Hiraklî dinarı akla gelirdi.[596] Yuvarlak olan bu paranın üzerinde, basıldığı dönemdeki Rum imparatorunun resmi bulunurdu. Bir Hiraklî dinarı bugünün ölçüsüyle 4,25 gr. gelmekteydi.[597] Bir dinar bir miskal ağırlığında olduğu için bazen miskal ve dinar kelimeleri birbirinin yerine kullanılırdı.[598] Mekke ve Medine'de 8,5 gr. olan Sâsâni dinarı da bulunurdu.[599] Bir tam dinarın yanı sıra alışveriş işlerini kolaylaştırmak amacıyla dinarın yarısı, üçte ikisi, üçte biri ve dörtte biri ağırlığında dinar parçaları da basılmaktaydı.[600]

Hicaz'da gümüş para olarak ise daha çok, Rum ve özellikle de İran dirhemi kullanılırdı.[601] Araplar kendi aralarında İran dirhemine Kisrâvânî derlerdi.[602] "Derâhimu'l-escâd" olarak da bilinen İran dirheminin üzerinde de resim veya resimler bulunurdu.[603]Dirhemler ağırlık bakımından birbirinden farklıydı.[604] "Vâfiyye/begaliyye" denilen İran dirhemi yirmi, on iki ve on kırat (on, altı ve beş danik) olmak üzere üç farklı ağırlıkta bulunmaktaydı.[605] Taberiyye denilen Rum dirhemi dört,[606] Magribî/Fas dirhemi üç, Yemen dirhemi bir veya iki buçuk danik ölçüsündeydi.[607] Mekkelilerin yaygın olarak kullandıkları ve Mekke dirhemi ismiyle de bilinen dirhem altı danik ağırlı-

595 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/495, 499; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985.
596 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/496; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985.
597 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 181.
598 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 57.
599 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 56.
600 Hallâk, *Dirâsât fi Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, s. 97.
601 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/192; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/498-9.
602 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/496; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985.
603 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/499.
604 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/418.
605 Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994*, s. 196; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/498.
606 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/192.
607 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye* alâ mâ Kâne fî Ahdi Rasûlillâhi mine'l-Hıraf ve's-Sanâ'i ve'l-Amâlât, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1985, s. 628; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/499.

ğındaydı.[608] Bu dirhemin on tanesi, yedi miskal,[609] bir ukiyyesi, kırk dirhem ağırlığındaydı.[610] Daha çok basit alışverişlerde kullanılan felsler de basıldığı yere göre farklı ölçülerde bulunmaktaydı.[611]

Cahiliye döneminde dinar, dirhem ve felsin yanı sıra külçe halinde olan altın ve gümüş ile de alışveriş yapılırdı.[612] Bu durum, dinar ve dirhemin az olması ve kimi insanların dinar ve dirhemden ziyade para olarak basılmamış altın ve gümüşe değer vermelerinden kaynaklanmaktaydı.[613] Piyasada altından çok, gümüş bulunduğu için alışveriş daha çok, gümüşle yapılmaktaydı.[614] Araplar muamelelerinde ağırlıklarından tam emin olmadıkları dinar ve dirhem[615] ile para haline gelmemiş altın ve gümüşü hassas tartılar ile ölçerlerdi.[616] Kırılan dinar[617] ve bir ukiyyeden fazla gelen dirhemi de tartarak alıp verirlerdi.[618] Kalpazanlığın da yapıldığı o dönemde insanlar sahte parayı gerçeğinden ayırt ederken daha çok, sertlik ölçüsüne bakarlardı. Olması gerektiği ölçüden daha sert paraların sahte olduğuna kanaat getirirlerdi.[619]

Cahiliye dönemi Mekkesinde, alışverişte yazılı belge de kullanılmaktaydı. Mekkelilerin, İran, Bizans ve Yemen ile ticarî ilişkileri esnasında öğrendikleri bu belgelerin bir kısmı muhasebe, diğer bir kısmı da çek amaçlı olarak kullanılırdı. Şu kadar var ki alışveriş yapan tarafların borç veya alacaklarının kayıtlı olduğu çekler, muhtemelen bugünkü manada

608 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 600; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 54.
609 Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 196.
610 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, Dâru'l-Bâz, Mekke, 1986, s. 449, 522; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/352; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 58; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 986.
611 Hallâk, *Dirâsât fi Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, s. 100-1.
612 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/489.
613 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/416.
614 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/418.
615 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/350; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 45.
616 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/630.
617 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 181.
618 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/498.
619 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/252.

mübadele aracı olarak değil de sadece borç-alacak kaydı veya güvence amaçlı belge olarak kullanılırdı. Abbasî halifesi Memûn'un kütüphanesinde rastlanan ve üzerinde, Mekke halkından Abdülmuttalib b. Hişâm'ın, San'a halkından Himyerli bir şahıstan bin dirhemlik alacağının olduğu ve Abdulmuttalib'in istediği zaman borçlusunun bunu ödemesi gerektiğine dair yazının bulunduğu bir deri parçası, tarihi bir vesika olarak cahiliye döneminde bu şekilde çeklerin kullanıldığına dair deliller arasında zikredilmektedir.[620] Ukâz Panayırı'nda da bu manada çeklerin yazıldığı belirtilmektedir.[621]

2. Ölçü Birimleri

Cahiliye döneminde satışa konu olan şeyin ölçümü bazen "cüzâf"/göz kararı ile tespit edilmeye çalışıldığı gibi,[622] bazen de özelliğine göre ağırlık, hacim ve uzunluk ölçü birimlerinden biri ile yapılmaktaydı. Özellikle ağırlık ve hacim ölçümünde çok hassas âletler kullanılmaktaydı.[623] Ancak bu iki alandaki birimlerin bir kısmı, farklı yerleşim yerlerinde farklı miktarlara delâlet etmekteydi.[624] Aynı şekilde bir eşyanın ölçümü farklı birimler ile de yapılabilmekteydi. Örneğin bir bölgede sayı ile ölçülen bir şey, başka bir bölgede tartı ile, yahut tartı ile miktarı tespit edilen bir şey, aynı veya başka bir bölgede ölçek ile ölçülebilmekteydi.[625]

Tartıya tabi mallar ölçülürken, farklı ağırlıkları temsil eden dinar, dirhem,[626] miskal, kırat, ukiyye, nevât, neşş, dânik, habbe, rıtıl, kıntâr ve men gibi bazı terimler kullanılmaktaydı.[627]

620 Fektûr Sehhâb, Îlâfu Kureyş Rihletü'ş-Şitâi ve's-Sayf, ed-Dâru'l-Beydâ, Beyrut 1992, s. 252; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 153.
621 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 42; Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, s. 98.
622 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/395.
623 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 242.
624 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/621; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 151.
625 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/603; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/620.
626 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 79, 146; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 145.
627 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/500. Bu kavramlardan ukiyye, rıtıl ve kırat Rumca'dan sırasıyla oncia, litra ve keration kelimelerinden, miskal ise Aramca matqolo kelimesinden Arapça'ya geçmiştir (Cevâd, *el-Mufassal*, VII/628).

Ağırlık ölçümünde kullanılan bu birimler arasında oransal bir ilişki bulunmaktaydı. Bir miskal yirmi kırat ağırlığında olurdu. Yirmi iki kırattan daha ağır geldiği zaman, miskalin fazlası kırılırdı.[628] Bir kırat, dânikin yarısına tekabül ederdi.[629] Bir rıtıl, on iki ukiyye; bir ukiyye, kırk dirhem; bir neşş, yirmi dirhem;[630] bir nevât, beş dirhem;[631] bir dânik, dirhemin altıda biri;[632] bir habbe, dânikin onda veya kırk sekizde biri ağırlığına denk gelirdi.[633] Dinar ile dirhem ukiyyesi ağırlık bakımından farklılık arz ederdi.[634] Bu birimlerden bazılarının ölçüsü hakkında daha farklı görüşler de bulunmaktadır. Nitekim bir kıntârın kırk ukiyye altın, bin iki yüz dinar, bin iki yüz ukiyye, yetmiş bin dinar[635] ve on iki bin dirheme denk geldiği şeklinde farklı görüşler belirtilmektedir. Ağırlık ölçümünde kullanılan bu birimlerin gram cinsinden ağırlıkları şu şekildedir: Altı dâniklik bir dirhem 2,97 gr., bir habbe 0,058 gr., bir kırat 0,18 gr., bir dânik 0,495 gr., bir nevât 14,85 gr., bir neşş 59,4 gr., bir ukiyye dirhem 118,8 gr., bir rıtıl 1425,6 gr., bir men 2851,2 gr., bir kıntâr 35,640 gramdır. [636]

Cahiliye dönemi Hicazında hacim alanlarının ölçümünde kabza/avuç, zuk,[637] müdd, sâ', vesk, mekûk, kafîz ve kîle gibi terimler kullanılmaktaydı. Bu terimlerin delâlet ettiği ölçüler hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir müddün iki avuç içi dolusunun alacağı miktara,[638] iki rıtıl, bir rıtıl ve üçte bir rıtıla; özellikle Yesrib'de kullanılan sâ'ın dört müdde,-

628 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/496.
629 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/446; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/629.
630 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/313.
631 Ahmed Hasan Hasenî, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan Para*, (Çev.) Adem Esen, İz Yay., İst. 1996, s. 58; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 145.
632 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 608; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/446; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 51.
633 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/629.
634 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fî Asri'r-Rasûl*, s. 188.
635 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/628-631.
636 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 139.
637 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/634-7.
638 Nûrah, el-Hayâtü'l-İctimâiyye, s. 151.

[639]bir veskin altmış sâ'a[640] veya yüz altmış mene tekabül ettiği söylenmektedir.[641] Yaygın bir şekilde kullanılan kîle de farklı bölgelerde farklı ölçüyü temsil etmekteydi.[642] Bir mekûk,[643]bir buçuk sâ'a; bir kafiz, sekiz mekûka denk gelirdi.[644] Hacim birimlerinin farklı ölçülerde kullanılmasının ve bu birimlerin tekabül ettiği miktar konusunda farklı görüşlerin ortaya konulmasının, Hicaz'daki ölçülerde esas alınan Sâsânî ve Roma rıtılları arasındaki küsurat farkından kaynaklandığı belirtilmektedir.[645] Hacim ölçü birimlerinden Hicaz'da yaygın olarak kullanılan bir rıtıl 381,75 gr., bir sâ' 2036 gr., sâ'ın dörtte biri olan bir müdd 509 gr., bir vesk 122,161 kg., bir kafiz ise 24,4 kilograma denk geliyordu.[646]

Yukarda zikrettiğimiz birimlerin dışında Yesrib'de farak denilen bir hacim ölçü birimi daha kullanılırdı. Farakın üç sâ'[647] veya üç sâ' ve on altı rıtıla denk geldiği söylenmektedir.[648] Kîle ile genellikle kuru şeyler ölçülürdü.[649] Yesrib'de arpa, buğday ve hurma, Tâif'te ise üzüm ölçekle alınıp satılırdı.[650]

Cahiliye döneminde uzunluk ve derinlik ölçümlerinde avuç içi (tutam), arşın,[651] ayak, karış, el ve kulaç gibi ifadeler kullanmaktaydı.[652] Yine arazilerin ölçümünde serpiştirilen tohum miktarı veya gündüz bir yahut iki sığırın sürdüğü toprak miktarı esas alınıyordu.[653]

639 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X/278.
640 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 516; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, IX/188; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 151.
641 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 163; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/635.
642 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/634.
643 Mekûk âleti, ağzı dar, ortası genişçe bir kaptı. Sâ' aleti de mekûka benzerdi (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII/214; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/631-3).
644 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 163; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/635.
645 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/445.
646 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 210.
647 Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", I/151.
648 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 514; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/636.
649 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/634.
650 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 189-90.
651 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 224.
652 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/623.
653 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/622.

Uzaklığı ölçmede ise bir anlık, gece veya gündüzlük yahut bir kafile yolculuğunun aldığı mesafe, berîd, fersah ve mil şeklinde isimlendirilen birimler kullanılırdı. Bir berîd iki veya dört fersah; bir fersah üç mil; bir mil dört bin arşına denk gelirdi.[654] Bu uzunluk birimlerinden berîd yaklaşık olarak 20,16 km., fersah 5,04 km., mil ise 1,68 kilometreye tekabül etmektedir.[655] Araplar ev gibi alanı küçük yerleri,[656] kumaş ve deri gibi malzemeleri arşın ile ölçerlerdi.[657]

g. Alışveriş Çeşitleri ve Fer'î Muameleler

Cahiliye döneminde iç ve dış ticaretin yoğun olduğu Hicaz bölgesinde ticarî muameleler, değişik şekillerde gerçekleştirilirdi. Alışveriş esnasında bazen tali muamelelere de başvurulurdu. Konusu, yapılış amacı veya şekline göre isimlendirilen söz konusu alışveriş çeşitleri ile fer'î muamelelerden yaygın olarak yapılanları ortak özeliklerine göre gruplandırarak tanıtmaya çalışacağız.

1. Alışveriş Çeşitleri

Cahiliye döneminde alışverişler çoğunlukla, belli ve mevcut bir eşya üzerinde müsâveme denilen pazarlık ve karşılıklı rıza usulü ile yapılırdı. Bununla birlikte konusu madum (mevcut olmayan) veya meçhul olan (bilinmeyen) ve hür iradeyi tam yansıtmayan alışveriş şekillerine de rastlanılmaktaydı.[658] Taraflar iradelerini sözlü olarak ortaya koydukları gibi birtakım hareketlerle de ifade edebiliyorlardı.[659] Bizzat taraflar-

654 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III/82; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, s. 1887; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/625.

655 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 273.

656 Cevâd. *el-Mufassal*, VII/625.

657 Ömerî, *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl*, s. 194.

658 Ali Bardakoğlu, "Bey'", DİA, TDVY, İst. 1992, VI/13.

659 Özellikle büyük panayırlarda birbirlerinin dil veya lehçelerini anlamayan insanlar alışveriş esnasında îmâ yöntemine başvururlardı (Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1063). **İmâ** sözlükte baş veya el ile işarette bulunmak anlamına gelen **"vemee"** (ومأ) kökünden türeyip (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/201), alıcı ile satıcının pazarlık yaparken konuşma yerine baş ve el işaretleri ile iletişimde bulunmaları manasındadır (Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/153).

ca yahut vekâlet veya simsarlık yoluyla gerçekleştirilen bu alışveriş çeşitlerini[660] nâciz, nesîe ve selem; sarf; icâre; habelü'l-habele; muhâkale, muhâdara, müzâbene ve arâyâ; mu'âveme; mükâtebe; muvâsafe; müzâyede ve tekâvî; mülâmese ve münâbeze ile bey'u'l-hasât ve ilkâü'l-hicârâ şeklinde tasnif etmek mümkündür.

a. Nâciz, Nesîe ve Selem

Nâciz, nesîe ve selem kelimeleri, bedellerin teslimat zamanı açısından alışverişi tanıtan isimlendirmelerdir. Bunlardan nâciz kelimesi hazır olmak, yerine getirmek ve yapmak gibi anlamlara gelen "neceze" (نجز) kökünden türemiştir. Sözlükte tamamlanmış, peşin ve mevcut gibi anlamlarda kullanılan nâciz,[661] kavram olarak, peşin alışverişi ifade etmektedir.[662]

Nesîe kelimesi, ertelemek ve geciktirmek anlamına gelen "nesee" (نسأ) kökünden türeyen bir isimdir.[663] Terminolojide, ücretin belli bir süre sonra verilmesi şartıyla malın peşin olarak teslim alınması şeklinde gerçekleşen alışveriş anlamındadır.[664]

Nesîe alışverişinin yöntem itibariyle tersi şeklinde gerçekleşen selem ise satın alınan şeyi belirli bir zaman sonra teslim almak üzere ücretini peşin olarak vermek şeklinde tarif edilmektedir. Selef olarak da bilinen bu ticarî işlem,[665] özellikle ziraatçılık ve hayvancılıkla uğraşan kişiler arasında yaygındı.[666] Bu alışverişe, ücret konumundaki bedelin, akit meclisin-

Tarafların sözleşme akabinde anlaştıklarını ifade etme babında birbirlerinin ellerine dokunmaları veya tokalaşmaları, el ile dokunmak anlamına gelen **"cess"** (جس) veya cessü'l-yed şeklinde isimlendirilmekteydi (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI/38; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/154; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/394).

660 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/401, 413.

661 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V/413.

662 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 55; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/4; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/390.

663 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. I/166.

664 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V/108; Muhammed b. Ebî Nasr el-Ezdî, Tefsîru Garîb mâ fî Sahîhayni'l-Buhârî ve'l-Müslim, *Mektebetü's-Sünne*, Kahire 1995, s. 44.

665 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/981, 985; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/182.

666 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/417.

de teslim edilmesinden dolayı selem, satın alınan şeyden önce tesliminden dolayı da selef dendiği belirtilmekte[667] ve selem isminin Hicazlıların, selef isminin ise Iraklıların kullanımı olduğu söylenmektedir.[668] Selemin Yesrib'de iki-üç yıllığına yapıldığı nakledilmektedir.[669]

b. Sarf

Sözlükte bir şeyin yerini, yönünü veya durumunu değiştirmek manasına gelen "sarf" (صرف) kelimesi[670] kavram olarak, altın ve gümüş madenlerinden her birini kendi cinsi ile veya karşılıklı olarak alıp satma işlemini ifade etmektedir.[671] Bu işleme sarf denmesi, bir değerli madenden öbürüne geçilmesinden kaynaklanmaktadır.[672] Cahiliye döneminde para alışverişini meslek haline getirmiş, altın ve gümüşün sağlamını sahtesinden ayırmada ve kalitesini tespit etmede uzmanlaşmış insanlar bulunmaktaydı. Sarraf unvanı ile bilinen bu kimseler sarf işlemindeki hile ve aldatmaları ile meşhurdu.[673]

Medine'de özellikle kuyumcu bir aile olan Benî Kaynukâ' kabilesi sarraflık yapardı. Altın ve gümüş ile Rum, Yemen ve İran paralarını değiştiren sarraflar, pazarların belirli yerlerinde mesleklerini icra ederlerdi.[674] Sarrafların önünde paralarını koydukları kutular bulunurdu.[675] Mekke'de dış ticaret sonucu farklı ülkelere ait paraların toplanması, burada sarraflığın oldukça gelişmesini sağlamıştı.[676]

667 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/41.
668 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/428; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1030.
669 Buhârî, "Selem", 2; Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, es-Sahîh, Çağrı Yay., İst. 1981, "Müsâkât", 25; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Ticârât", 59.
670 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/189.
671 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/251; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/417.
672 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/189.
673 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/418-9.
674 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.
675 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 149.
676 De Lancy O'lerary, Arabia Before Muhammed, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. LTD, London 1927, s 184; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 230; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 241.

c. İcâre

İcâre kelimesi, kira, kiralamak ve yapılan iş karşılığı verilen ücret gibi anlamlara gelen "ecr" (اجر) sözcüğünden türemiş bir mastar olup,[677] ıstılahta bir şeyin faydasını ücret karşılığında karşı tarafın mülkiyetine geçirmek anlamında kullanılmaktadır.[678] Menfaat veya hizmet satışı şeklinde teessüs eden icâre sözleşmesi, malın mal ile mübadelesi olarak tarif edilen bey' işleminden farklı bir kategoride bulunuyorsa da netice itibariyle bir çeşit satış akdi oluşunu göz önünde bulundurarak bu akit türünü alışveriş çeşitleri arasında zikretmeyi uygun gördük.

Cahiliye döneminde icâre akdi menkul, gayrimenkul eşya, hayvan ve insan gücü üzerinde yapılmaktaydı. Tarlalar icâre akdiyle belli bir süreliğine başkasının kullanımına verilir, çiftleştirmek veya taşımacılıkta kullanmak üzere hayvan kiralanır ve insan[679] ücret karşılığında istihdam edilirdi.[680] İcâre akdi yoluyla hizmet satın alınarak, sermaye uzak bölgelere gönderilip değerlendirilirdi. Hatice bnt. Huveylid'in (ö.620m.) bu yöntem ile de sermayesini işlettirdiği ifade edilmektedir.[681] Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce dört genç deve karşılığında Hatice'nin malını Şam'a götürdüğü ve beklenenin üstünde kâr etmesi üzerine kararlaştırılan ücretin artırıldığı belirtilmektedir.[682]

d. Habelü'l-habele

"Habelü'l-habele" (حبل الحبلة) tamlamasındaki birinci habel kelimesi, gebe olmak manasında mastardır.[683] İkinci habele

677 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/10.
678 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/439; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/21.
679 Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce Mekke'de ücret karşılığında çobanlık yaptığı nakledilmektedir (Süheylî, er-Ravdu'l-Ünf, I/295; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/441).
680 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/127, 221, 366; Ali Bardakoğlu, "İcâre", DİA, TDVY, İst. 2000, XXI/379.
681 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/105.
682 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/187; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/130.
683 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/134.

kelimesi ise iki farklı yoruma açık bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre habele kelimesi mastar olmakla birlikte ism-i mefûl manasında, gebe olunan şey anlamına gelmektedir.[684] Bu durumda habelü'l-habele tamlamasının anlamı, gebe kalınan şeyin gebe kalması veya anne karnındaki yavrunun gebe kalması şeklinde olur. İkinci yoruma göre ise ism-i fâ'il olan hâbil kelimesinin çoğuludur.[685] Buna göre tamlamanın anlamı, gebe olanların gebe kalması şeklindedir. Habelü'l-habele tamlamasındaki ikinci kelimeye farklı anlamlar yüklense de her iki yoruma göre de habelü'l-habele, gebe olan devenin karnındaki dişi olması muhtemel yavrunun gebe kalması manasındadır.[686]

İlgili rivayetlerden habelü'l-habele ifadesinin cahiliye döneminde borç müddetini belirlemede bir ölçü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Abdullah b. Ömer'den (ö.73/692) yapılan rivayete göre cahiliye döneminde insanlar deve etini, dişi bir yavruya gebe olduğunu varsaydıkları bir devenin karnındaki yavrunun yavrulaması zamanına kadar veresiye satarlardı.[687] Ancak sonraki dönemlerde habelü'l-habele daha çok, anne karnındaki dişi olduğu varsayılan yavrunun doğuracağı yavrunun satışı anlamında kullanılmıştır.[688]

e. Muhâkale, Muhâdara, Müzâbene ve Arâyâ

Muhâkale, muhâdara, müzâbene ve arâyâ olgunlaşmamış veya daha taze olan sebze, meyve ve tahılın satımı ile ilgili ticarî terimlerdir. Bunlardan muhâkale kelimesi, dallanmış ama sapı henüz kalınlaşmamış ekin,[689] bahçe, hiç ekilmemiş tarla ve içinde ağaç veya bina bulunmayan verimli arazi gibi manalara ge-

684 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/878; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/357.
685 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/265; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/356.
686 Müslim, "Büyû'", 3; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/878; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/134; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/358; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/463.
687 Buhârî, "Büyû'", 61; Müslim, "Büyû'", 3.
688 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/878; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/157; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/134; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/358; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/392.
689 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/1016.

len "el-hakl" (الحقل) isminden türemiştir.[690] Muhâkale sözleşmesi genellikle, buğday karşılığında başaktaki ekinin satılması[691] veya tarlanın kiralanması şeklinde tanımlanmakla birlikte,[692] tarladaki henüz olgunlaşmamış ekininin satılması ve elde edilecek mahsulün üçte veya dörtte biri gibi belirli bir oranı karşılığında tarlanın ekilip biçilmesi de muhâkale olarak bilinmektedir.[693]

Muhâdara, yeşil renk anlamına gelen "el-hudra" (الخضرة) kelimesinden türemiştir. Bir alışveriş terimi olarak muhâdara, meyve[694] ve sebzelerin daha olgunlaşmamış iken satılması işlemine verilen addır.[695] Başak tutmamış yeşil tahılın satışı da muhâdara kategorisinde değerlendirilmektedir.[696] Henüz olgunlaşmamış ürünler genellikle yeşil olduğu için bu çeşit alışverişe yeşilin satılması manasında muhâdara denmektedir.[697] Cahiliye devrinde muhâdara sözleşmesinden sonra tarladaki sebze veya meyveler afetten etkilenince alıcı ile satıcı arasında ücret hususunda tartışmalar yaşanıyordu.[698]

Müzâbene kelimesi atmak, savmak, kovmak ve uzaklaştırmak gibi manalara gelen "zebene" (زبن) kökünden türemiştir.[699] Terim olarak, başta kuru üzüm ve hurma olmak üzere meyvelerin aynı cinsten tazesi karşılığında satılması anlamına gelmektedir.[700] Müzâbene usulüyle alışveriş yapan taraflardan her biri, mağdur olduğunu düşünüp diğerine karşı hakkını savunduğu için bu işleme müzâbene ismi verildiği belirtilmektedir.[701] Nite-

690 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/160.
691 Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Büyû'", 14; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/506; Betâyine, *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/33.
692 Müslim, "Büyû'", 14; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/404.
693 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/1016; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/160; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 110.
694 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/107; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 110.
695 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/404; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/391.
696 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/506.
697 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/243.
698 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/222.
699 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/711; İbn Manzûr *Lisânü'l-Arab*, XIII/194; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/384.
700 Buhârî, "Büyû'", 75; Müslim, "Büyû'", 14.
701 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/482.

kim taze meyve kuruduğunda miktarca azaldığı için bu işlem, alıcı veya satıcının mağduriyetine[702] ve dolayısıyla da taraflar arasında husumetin çıkmasına yol açmaktaydı.[703]

Meyvelerin satımı ile ilgili başka bir çeşit sözleşme yöntemini ifade eden arâyâ kelimesi ariyye sözcüğünün çoğuludur.[704] Ariyye, amaçlamak ve yönelmek gibi manalara gelen "arave" (عرو) kelimesinden ism-i mefûl veya soyunmak, çıplak olmak ve bir şeyi diğerinden ayırmak manalarına gelen "ariye" (عرى) kökünden ism-i fâil konumundadır.[705] Ariyye ismiyle de bilinen arâyâ işlemi, ailenin taze hurma ihtiyacını karşılamak üzere kuru hurmayı, ağaçtaki hurma karşılığında göz kararıyla değiştirmek şeklinde gerçekleşmektedir.[706] Ariyye alışverişinin bu şekli dışında iki versiyonu daha vardır. Bunlardan birincisi, kendisine bir veya birkaç hurma ağacı yahut hurma ağacındaki hurmalar hibe edilen kişinin hurma bahçesine girip çıkarken rahatsızlık vermesi üzerine bahçe sahibinin hibe ettiği ağaç veya ağaçlardaki hurmaları karşı taraftan kuru hurma karşılığında tahmini bir ölçü ile satın almasıdır. Diğeri ise kendisine ağaçtaki hurma hibe edilen kişinin meyvenin olgunlaşmasını beklemeksizin satmak istemesi üzerine bahçe sahibi veya bir başkası tarafından o hurmaların kuru hurma karşılığında göz kararıyla satın alınması şeklindedir.[707] Yapılış şekli itibariyle müzâbene alışverişine benzeyen ariyye, yapılış amacı açısından müzâbeneden ayrılmaktadır. Müzâbene işleminde ticarî amaç güdülürken, ariyyede ihtiyaç giderme ve yardım etme amacı bulunmaktadır.

f. Mu'âveme

Mu'âveme kelimesi, yıl anlamına gelen "âm" (عام) isminden türemiş olup, sözlükte bir yıllığına kiralamak anlamında kul-

702 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/711.
703 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/187; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII/194; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/384.
704 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/391.
705 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/452.
706 Müslim, "Büyû'", 14; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/452; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 73.
707 Buhârî, "Büyû'", 84; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 488; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/391; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1012; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 32.

lanılmaktadır.[708] Yıllar anlamına gelen sinîn ismiyle de bilinen mu'âveme,[709] terim olarak içinde bulunan yılın mahsulünün bir sonraki yılın mahsulü karşılığında satılması ve üzerinden bir yıl geçmesine rağmen ödenememesi durumunda borcun miktar ve süresinin arttırılması olarak da tanımlanmaktadır.[710] Bununla birlikte mu'âveme daha çok, birkaç yıl sonra olacak tahıl, sebze veya meyvenin şimdiden satılması şeklinde tarif edilmektedir.[711]

g. Mükâtebe

Mükâtebe kelimesi, yazmak, harf-i cerle birlikte kullanıldığında ise yapmakla yükümlü tutmak ve zorunlu kabul etmek anlamlarına gelen "ketebe" (كتب) kökünden gelmektedir. Sözlükte karşılıklı yazışmak anlamında kullanılan[712] ve ketebe fiilinden mastar olan kitâbe ismi ile de bilinen mükâtebe işlemi, kölenin, sahibine peyderpey belirli bir ödemede bulunması, sahibinin de ödemenin tamamlanmasıyla birlikte köleyi hürriyetine kavuşturması şeklindedir. Bu muameleye, anlaşmanın gereği olan karşılıklı hak ve sorumlulukların yazılarak kayıt altına alınmasından dolayı mükâtebe; kölenin efendisine yapacağı ödeme ile, efendinin de kölesini hürriyetine kavuşturmakla kendisini yükümlü tutmasından dolayı da kitâbe dendiği belirtilmektedir.[713] Kölelerle bin ile yüz bin dirhem arasında değişen fiyatlarla mükâtebe sözleşmesinin yapıldığı kaydedilmektedir.[714]

h. Muvâsafe

Muvâsafe kelimesi "vesafe" (وصف) sözcüğünden türemiş olup, mufâale kipinde bulunmakta ve sözlükte nitelemek, tas-

708 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/431.
709 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/193.
710 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/431.
711 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/608; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/391). Bir tarım şehri olan Yesrib'de ziraî ürünlerin bu yöntemle de satıldığı belirtilmektedir (Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", I/150.
712 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/698.
713 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/253; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/178.
714 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 344-7.

vir etmek anlamına gelmektedir.[715] Bir alışveriş şekli olarak muvâsafe, ortada hazır bulunmayan bir malın özelliklerinin zikredilerek satılması şeklindedir. Muvâsafe akdinde satıcının, yanında bulunmayan malı sattıktan sonra temin edip, müşteriye teslim etmesi söz konusudur.[716]

ı. Müzâyede ve Tekâvî

Müzâyede ve tekâvî, açık artırımla yapılan alışveriş şekilleridir. Bunlardan müzâyede kelimesi, mastar olarak artmak, çoğalmak ve arttırmak gibi anlamlara gelen "zeyede" (زيد) kökünden gelmektedir. Sözlükte fiyat arttırmada rekabet etmek manasında olan müzâyede,[717] ticaret terimi olarak, satışa sunulan bir malın gerçek veya alabileceği en üst değerini ortaya çıkarmak üzere açık artırım yoluyla satışını ifade etmektedir.[718] Tekâvî sözcüğü ise mastar olarak güç, kuvvet anlamına gelen "kaviye" (قوى) kökünden türemiştir. Sözlükte ortakların rekabeti ve karşılıklı artırımda bulunmaları manasında olan tekâvî,[719] ıstılahta, birkaç kişinin bir eşyayı ortaklaşa alıp, daha sonra açık artırımla aralarında en yüksek fiyatı verene satmaları anlamına gelmektedir.[720]

i. Mülâmese ve Münâbeze

Mülâmese ile münâbeze, satış konusuna yapılan sembolik fiilî müdahalenin anlamlandırılması açısından ortak özelliğe sahip iki satım akdidir. Bunlardan mülâmese kelimesi, el ile dokunmak anlamına gelen "lemese" (لمس) kökünden türemiştir.[721] Bakıp incelemeden sadece dokunmak suretiyle bir şeyi satın almak şeklinde tanımlanan mülâmese akdinde[722] söz konusu dokunmanın fonksiyonu ile ilgili farklı yorumlar yapılmıştır.

---

715 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/356.
716 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/397.
717 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III/198.
718 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/395; Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, Şamil Yay., İst. 1980, s. 407; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 442.
719 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV/206.
720 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/210; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/396.
721 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI/209.
722 Buhârî, "Büyû'", 62; Müslim, "Büyû'", 1.

Mülâmesede eşyaya dokunmanın, akdin veya görme muhayyerliğinin yerine geçtiği yahut bütün muhayyerlik haklarını ortadan kaldırdığı şeklinde anlamları olabileceği söylenmiştir.[723] Bu çeşit sözleşmeye konu olan eşya bazen açık, bazen dürülü, bazen de bir örtü ardında saklı olurdu. Gecenin karanlığında da yapılan mülâmese akdinin konusu çoğunlukla elbise, kumaş veya sergi türünden idi.[724]

Münâbeze de mülâmese gibi akde konu olan şeyin belirsizliğinin söz konusu olduğu bir mübadele yöntemidir. Münâbeze kelimesi, bir şeyi atmak veya fırlatmak manasına gelen "nebeze" (نبذ) kökünden türemiş olup,[725] alıcının satın almak istediği, ancak bakıp inceleme imkânının tanınmadığı bir eşyanın kendisine atılması şeklinde gerçekleşen alışveriş çeşidinin adıdır.[726] Münâbezede eşyayı alıcıya atmanın, akit siygası yerine geçtiği, akdin gerçekleşmesi olarak kabul edildiği veya muhayyerlik haklarını ortadan kaldırdığı şeklinde yorumlar bulunmaktadır.[727] Tarafların karşılıklı olarak birbirlerine eşya atarak trampa usulü bir muamelede bulundukları münâbezede, alınıp satılan şeyler çoğunlukla elbise türünden şeyler idi.[728]

j. Bey'u'l-hasât ve İlkâü'l-hicâra

Bey'u'l-hasât akit esnasında taş veya çakılın söz konusu olduğu alışveriş çeşididir. Bey'u'l-hasât tamlamasındaki "hasât" (حصاة) kelimesi, küçük taş veya çakıl anlamındadır.[729] Çakıl alışverişi manasına gelen bey'u'l-hasât; alıcı veya satıcının, elin-

723 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/155; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/266; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/359; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/265; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/388.

724 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/551; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/265; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/506; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 110; Celal Yeniçeri, "Mülâmese", DİA, TDVY, İst. 2006, XXXI/536.

725 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III/511.

726 Buhârî, "Büyû'", 62; Müslim, "Büyû'", 1; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/389.

727 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/155; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/267; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/360; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/266; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/507.

728 Müslim, "Büyû'", 1; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V/15; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III/511.

729 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV/183.

de bulundurduğu çakıl veya taş ile alışveriş konusunu tayinde veya sınırlamada bulunmasıdır. Bu çeşit alışverişte kullanılan çakılın fonksiyonu ile ilgili farklı şeyler söylenmektedir: Çakıl atmakla alışverişin kesinleştiği,[730] muhayyerlik hakkının bittiği, alıcı veya satıcının çakılla isabet ettiği elbisenin satışa konu edildiği, atılan taşın düşeceği mesafeye kadar tarlanın satıldığı,[731] avuçtaki çakıl adedince eşyanın alıcıya verildiği veya alıcıdan dirhem alındığı ve çakılın isabet ettiği koyunun müşteriye verildiği gibi alışverişte çakıl atmakla ilgili birçok değişik yorum yapılmıştır.[732]

Bey'u'l-hasâta benzeyen ilkâü'l-hicâra yönteminde, tamlamada geçen "hicar" kelimesinden anlaşıldığı gibi çakıl yerine taş kullanılmaktaydı. İlkâü'l-hicâra tamlamasındaki ilkâ kelimesi, "lakıye" (لقي) fiilinden türemiş olup; bir şeyi atmak, fırlatmak ve arz etmek gibi anlamlara gelmektedir.[733] Sözcük anlamı taşları atmak veya fırlatmak olan ilkâü'l-hicâra, taş atarak veya fırlatarak yapılan alışveriş şekline verilen addır. Bu çeşit alışverişte taşı fırlatmanın değişik anlamları bulunmaktaydı. Bazen mal sahibiyle pazarlık yapmakta olan bir grup insan içerisinden bir kişi, elindeki taşı atmak suretiyle fiyatı uygun bulduğunu ve o malı kendisinin satın alacağını ifade etmiş olurdu. Böylece diğerleri pazarlıktan vazgeçerdi. Bazen de malı pazarlayanların tamamı ellerindeki taşları hep birlikte atarlar ve istemedikleri halde o malı ortak olarak satın almış olurlardı. Kimi zaman ise malı satın almak isteyenler kendi aralarında anlaşarak birlikte taşları atar ve satıcıyı fiyat düşürmeye zorlarlardı.[734]

2. Alışveriş ile İlgili Fer'î Muameleler

Alışveriş akdinin temel unsurlarına sahip olmayıp, ancak bir alışverişle birlikte ortaya çıkdığı için fer'î muamele şeklin-

730 Tirmizî, "Büyû'", 17.
731 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/156; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/360.
732 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/264-5; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/388.
733 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV/253.
734 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 264; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152.

de isimlendirdiğimiz işlemler genel olarak üç kısma ayrılmaktadır. Bunların bir kısmı haksız kazanç elde etmek, bir kısmı da bunun tam aksine muhtemel mağduriyeti engellemek amacıyla yapılmaktadır. Üçüncü çeşit fer'î muameleler ise içinde kasıt olmamasına rağmen çoğunlukla mağduriyete yol açan işlemlerden ibarettir. Söz konusu muameleleri yapılış amaçlarına göre üç başlık altında gruplandıracağız.

a. Haksız Kazanç Amaçlı Fer'î Muameleler

Cahiliye döneminde insanlar, altın ve gümüş paraların etrafından kesmek,[735] ölçü ve tartıda hile yapmak,[736] yalan söylemek ve tahılı ıslatarak miktarını arttırmak suretiyle haksız kazanç elde ettikleri[737] gibi, bazı özel yöntemler uygulayarak da başkalarının mallarını ellerinden almaya çalışırlardı. Bu yöntemlerin yaygın olanları, neceş, birisinin pazarlığı üzerine pazarlık yapmak, sirâr, telakkı'r-rükbân, şehirlinin köylü adına satışı, musarrât ve ihtikârdır. Bunları sınıflandırarak kısaca açıklayacağız.

Neceş

Mastar olarak, kışkırtıp yerinden çıkarmak, bir yerden bir yere kaçırtmak ve sözü yaymak gibi manalara gelen "neceş" (نجش), ticaret terimi olarak daha çok, gerçekte alıcı olmayan kişinin satılık bir eşyanın fiyatını yükseltmek amacıyla müşteri gibi davranıp, yüksek fiyat biçerek pazarlığı kızıştırması şeklinde tarif edilmektedir.[738] Müşteriyi aldatıp daha pahalı almasını temin etmek için bir malı çok övmenin veya o malın benzeri yahut alternatifini yermenin de neceş kategorisine girdiği belirtilmektedir.[739] Aynı şekilde satıcının, yalana başvurarak ürününe daha yüksek fiyat biçildiğini söylemesi ve böylece müşteriyi malı almaya yönlendirmesi de neceş olarak değer-

735 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1027.
736 el-Mutaffifîn 83:3.
737 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 64-6.
738 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V/51; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/159; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI/351; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 150.
739 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/390.

lendirilmektedir.[740] Cahiliye döneminde, malın fiyat ve sürümünü arttırmaya yönelik bir hile olan neceşe daha çok, kumaş satışında başvurulduğu söylenmektedir.[741]

Başkasının Pazarlığı Üzerine Pazarlık Yapmak ve Sirâr

Başkasının pazarlığı üzerine pazarlık yapmak ile sirâr işlemi, yapılmakta olan alışverişe müdahale etmek açısından ortak özelliğe sahiptir. Cahiliye döneminde pazarlık üstüne pazarlık yapmanın birkaç çeşidi vardı. Bunlardan yaygın olarak yapılanı, alıcı ile satıcı tam anlaşmak üzere iken bir başkasının daha yüksek fiyat teklif ederek alışverişe konu olan malı satın almaya kalkışmasıdır.[742] İkinci çeşidi, bir şeyi satın alan kişiye aldığı şeyin daha ucuzunu veya kalitelisini önererek yahut satıcıya daha yüksek bir fiyat teklif ederek yapılan alışverişi bozdurmaya çalışmak şeklindedir.[743] Üçüncü çeşidi ise bir malın pazarlığının yapıldığı yere aynı malı satan bir başkasının gelip malını satışa arz etmesidir.[744] Her üç durumda da birinci pazarlığın sona erdirilme ve dolayısıyla da taraflardan birinin mağdur olma ihtimali bulunmaktadır.

Sirâr kelimesi, gizlemek manasına gelen "serra" (ر س ر) kökünden türemiştir. Sözlükte sırrını birisiyle paylaşmak anlamında veya hilâlin cılızlaştığı ayın son günlerini ifade etmede kullanılmaktadır.[745] Kavram olarak sirâr, alışveriş yapılırken, satıcı ile dostluk bağı bulunan birisinin satılmakta olan şeyi almak isteyip de satıcının ona satmak istememesi durumunda onu sattığı şeyin kârına ortak etmesidir.[746] İbn Habîb'in (ö.245/859) el-Muhabber isimli eserinde kapalı ifadelerle tanımlanan bu muamele,[747] neceş şeklinde de anlaşılmıştır.[748]

740 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/355.
741 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 138.
742 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/1039; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/314.
743 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/158; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/257; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/353; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 991.
744 İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 150.
745 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/356.
746 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 267; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/155; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/394.
747 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 54.
748 Yılmaz, "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı

Telakkı'r-rükbân ve Şehirlinin Köylü Adına Satışı

Telakkı'r-rükbân ile şehirlinin köylü adına satışı; mal sahibi veya tüketicinin zarara uğramasına yahut tekelciliğe yol açabilen iki yöntemi ifade etmektedir. Bunlardan telakkı'r-rükbân, "lakıye" (لقي) kökünden türeyen ve karşılamak anlamına gelen telakkî[749] ile deve binicisi anlamına gelen "râkib" (راكب) kelimesinin çoğulu olan rükbân[750] kelimelerinden oluşmaktadır. Sözlükte bineklileri karşılamak anlamına gelen bu tamlama ile şehrin pazarına uzak bir yerde oturan ve piyasadan haberi olmayan kişinin pazara ulaşmadan yolda karşılanıp malının satın alınması kastedilmektedir.[751] Pazara getirilen şeyi karşılamak manasına gelen telakkı'l-celeb deyimi ile de bilinen[752] telakkı'r-rükbân yönteminde hilebazların satıcıya malının piyasasının olmadığını veya alıcısının bulunmadığını söyleyerek malı rayiç bedelden daha düşük fiyatla satın alıp, yüksek bir fiyatla başkasına satmaları söz konusuydu.[753] Bu uygulama neticesinde aldatıldıklarını fark eden tüccarların başka pazarlara kaydıkları, haklarını aradıklarında hukukî problemlerle karşılaştıkları ve piyasada güven bunalımının oluştuğu belirtilmektedir. Öte yandan kervanları yolda karşılayanların karaborsacılığa da başvurudukları ifade edilmektedir.[754]

Nitekim bazı zengin tüccarların diğer bölgelerden Mekke ve Medine'ye tahıl getiren kervanları şehrin dışında karşıladıkları ve malların hepsini satın alıp, daha sonra peyderpey halka yüksek fiyatlarla sattıkları nakledilmektedir.[755] Tüccarların, dürüst davranıp satıcı veya tüketiciyi aldatmaya teşeb-

Rol", s. 117; Ali Rıza Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ünv. Sosyal Bil. Enst., 2001, s. 67.

749 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV/253.

750 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/428.

751 İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 150.

752 Müslim, "Büyû'", 5.

753 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/541; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/478.

754 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 62; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 63-5.

755 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 311.

büs etmeden kervanı yoldayken karşılamaları durumunda da vatandaşın ürüne direkt ulaşma imkânını engelledıklerini ve ürünün satış zincirine bir el daha girdiğinden, fiyatların yükseldiğini, dolayısıyla da tüketicinin zarara uğradığını söylemek mümkündür.

Şehirlinin köylü adına satış yapması ise şehirden uzak bir yerde oturan birisinin toplumun ihtiyaç duyduğu bir eşyayı şehirliye bırakması ve şehirlinin de eşyayı onun adına peyderpey ve yüksek bir fiyatla satması şeklindedir.[756] Abdullah b. Abbas (ö.68/688) şehirlinin köylü adına satış yapmasını simsarlık[757] olarak yorumlamaktadır.[758] Satışı yapanın, emeği karşılığında köylüden ücret aldığı bu uygulamada,[759] köylünün aldatılma veya malının yüksek bir fiyatla satılması sonucu insanların zarara uğrama ihtimali bulunmaktadır.[760] Ayrıca şehirlinin köylüden aldığı malı tekelinde tutup, piyasayı sıkıştırma tehlikesi de söz konusudur.[761]

Musarrât

Musarrât kelimesi, mastar olarak kesmek, atmak, kovmak ve toplamak gibi anlamlara gelen "saraye" (صرى) kökünden türemiştir. Aynı kökten gelen tesriye kelimesi, sütü günlerce sağmayıp, hayvanın memesinde biriktirmek manasındadır. Böyle bir özelliğe sahip deve, inek, koyun ve keçiye ise musarrât denmektedir.[762] Tesriye işleminde, satışa konu olan hayvanın olduğundan fazla süt verdiğini vehmettirmek suretiyle hayvanı değerinden yüksek bir fiyatla satma amacı bulunmaktadır.[763]

756 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/164.
757 Cahiliye döneminde Medine'de ticaretle iştigal edenlere simsar deniyordu. Hz. Peygamber onlara tüccar ismini verdi (İbn Mâce, "Ticârât", 3).
758 Buhârî, "Büyû'", 68; Müslim, "Büyû'", 6.
759 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/370.
760 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/394.
761 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/458.
762 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV/457.
763 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/48; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/362; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 16; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/396

İhtikâr

İhtikâr kelimesi, iftiâl kalıbından mastar olup, bir durumu gözetlemek üzere gıda türü bir şeyi biriktirmek anlamına gelen "hakera" (حكر) kökünden türemiştir.[764] Sözlükte hapsetmek manasına gelen ihtikâr, ticaret terimi olarak, toplumun ihtiyaç duyduğu bir gıda maddesini, piyasada azalıp, fiyatı yükselince satmak üzere biriktirmektir.[765] Karaborsacılık olarak da ifade edilen bu muamelede toplumun mağduriyeti ve ihtikâr yapan kişinin mağduriyetten kazanç elde etmeye çalışması söz konusudur. Karaborsacı, arzı kontrolü altına alıp, piyasada sun'î bir darlık meydana getirerek, emeksiz kazanç sağlamayı amaçlamaktadır.[766] Dolayısıyla bir gıda maddesini piyasasını daraltmayı amaçlamadan ucuz dönemde alıp, fiyatı yükseldiğinde satmak üzere depolamak veya mevsimi gelince satmak üzere biriktirmek gibi fiiller, toplumun mağduriyetine yönelik olmadığı için ihtikâr sayılmamaktadır. Aynı şekilde herhangi bir ürünü kıtlık döneminde, tüketmek üzere alıp saklamak da ihtikâr kategorisine girmemektedir.[767] Nitekim ilgili ayetlerde Hz. Yusuf'un yedi yıl süren kuraklık dönemi öncesinde yedi yıl boyunca ihtiyaç fazlası tahılı depolamayı tavsiye ettiği anlatılmaktadır.[768]

b. Çoğunlukla Mağduriyete Yol Açan Fer'î Muameleler

Bu çeşit fer'î muameleler haksız kazanç amaçlı olmamakla birlikte çoğunlukla tarafların tartışmalarına ve mağdur olmalarına yol açan yöntemlerdir. Nübüvvetten sonra bu yöntemlerin yasaklandığına dair rivayetler, sözkonusu fer'î muamelelerin cahiliye döneminde yapıldığını göstermektedir. Bunlardan bir tanesi alışveriş esnasında, muamelenin ruhuna uygun olmayan

764 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/208.
765 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/1021; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/249; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/348; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/399.
766 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 285-6; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 56-8.
767 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/43; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/448-450.
768 Yûsuf 12:47-49.

bir şeyi şart koşmaktır.[769] Bu türden şartlar, taraflardan birinin veya üçüncü kişinin mağduriyetine yol açabiliyordu. İkincisi, satın alınan şeyi teslim almadan önce satmak şeklindedir.[770] Bu yöntemde henüz birinci satıcının yanında ve sorumluluğunda olan bir şeyin satımı söz konusudur.[771] Ayrıca teslim almaksızın malın el değiştirmesi, fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır.[772] Genellikle mağduriyete yol açan üçüncü uygulama mülkiyette bulunmayan şeyin satışıdır.[773] Bu yöntemde temin edilip edilmeyeceği belirsiz bir eşyanın, belirli olmayan bir zamanda alıcıya teslim edilmesi söz konusu olduğu için alıcının mağduriyeti muhtemeldir. Dördüncü yöntem ürünü satın alındığı yerde satmak şeklindedir.[774] Bu uygulamada da taşıma külfeti olmadığı için ürünün çok kolay bir şekilde el değiştirmesi sonucu fiyatların artması söz konusudur.[775] Beşinci yöntem bir satış içinde iki satış yapmaktır. Bu uygulamanın mahiyeti ile ilgili iki yorum bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mal sahibinin alışveriş esnasında biri peşin, diğeri veresiye olmak üzere iki fiyat söyleyip, bunlardan birini belirlemeden tarafların birbirlerinden ayrılmaları şeklindedir. İkincisi ise taraflardan birinin diğerine "Sen bana şunu satarsan, ben de sana şunu şu fiyata satarım." şeklinde teklifte bulunmasıdır.[776] Bunların birincisinde fiyatın netleşmemesi, ikincisinde ise akdin gerçekleşmesinin belirsizliği, tarafların tartışmasına ve mağduriyetine sebep olabiliyordu.[777]

c. Güvence Amaçlı Fer'î Muameleler

Cahiliye döneminde, alışverişi garanti altına almak, akdin gereğinin yapılmasını sağlamak, ticarî işlemlerde unutma veya yanılma sonucu mağdur olmamak amacıyla tedbir mahiyetli

769 Buhârî, "Büyû'", 67; Müslim, "Itk", 2.
770 Buhârî, "Büyû'", 49; Müslim, "Büyû'", 8.
771 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 998.
772 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/452.
773 Tirmizî, "Büyû'", 19; İbn Mâce, "Ticârât", 20.
774 Buhârî, "Büyû'", 54, 56.
775 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/447.
776 Tirmizî, "Büyû'", 18.
777 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 981.

bazı yöntemlere başvurulurdu. Rehin, kapora, kefâlet, muhayyerlik hakkı, ticarî muameleyi yazıyla kayıt altına almak ve muamele esnasında şahit tutmak, o dönemde bu amaçla yaygın olarak başvurulan yöntemlerdi.

Rehin ve Kapora Almak

Rehin ve kapora işlemleri, satıcıya güvence amaçlı olarak malî değeri olan bir şeyin verildiği fer'î muamelelerdir. Bunlardan rehin kelimesi, sözlükte hapsetmek, gerekli olmak ve birisinden alınan herhangi bir şeyin yerine dengini bırakmak gibi anlamlara gelen "rahene" (رهن) kökünden türeyen bir isimdir.[778] Kavram olarak rehin, bir malı, borcun güvencesi olarak alacaklının yanında bırakmaktır.[779] Cahiliye devrinde borcun zamanında ödenmemesi durumunda alacaklı, yanında rehin olarak duran malı mülkiyetine geçirebiliyordu.[780] Bazen insanların da rehin olarak istendiği görülüyordu. Örneğin meşhur yahudi şair Ka'b b. Eşref (ö.3/624), kendisinden borç isteyenlere karı ve çocuklarını rehin olarak bırakmalarını teklif etmişti.[781]

Kapora ise eşya veya hizmet satımının söz konusu olduğu akitlerde satıcıya verilen emanet eşya veya yapılan ön ödemedir. Akdin devam ettirilmesi hususunda her iki taraf için güven unsuru olan bu ödeme, akdin tamamlanması durumunda ücretten düşürülürdü. Müşteri vazgeçtiğinde ise verilen eşya veya yapılan ödeme satıcının olurdu. Arapça'da u'rbûn ve u'rbân isimleri ile bilinen bu işleme, cahiliye döneminde çoğunlukla, köle satışı ile binek kiralama akitlerinde başvurulurdu.[782]

Kefâlet

Kefâlet sözcüğü bir şeyi bir şeye eklemek, garanti vermek, temin etmek ve başkasının işini görmeyi üstlenmek gibi ma-

778 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII/188.
779 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/140.
780 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1037; Cevâd, *el-Mufassal*, V/622; Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 65.
781 Buhârî, "Rehn", 3.
782 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/431; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/401.

nalara gelen "kefele" (كفل) kelimesinden türemiştir.[783] Istılahta alacağın istenme hakkı hususunda zimmeti zimmete eklemek olarak tarif edilen kefâlet akdi, alacağı tahsil etme güvencesi olarak borçlunun yanı sıra bir başkasının da alacaklıya karşı borcu ödeme sorumluluğunu üstlenmesidir.[784]

Muhayyerlik Hakkı Kullanmak

Muhayyerlik kelimesi, "hayr" (خير) sözcüğünden türemiş olup, sözlükte iki şeyden daha iyisini tercih etmek anlamına gelen Arapça'daki hıyâr kelimesi ile ifade edilmektedir.[785] Istılahta muhayyerlik, taraflardan biri veya her ikisinin akdin onanması veya feshedilmesi şıklarından birini seçme hakkına sahip oluşu şeklinde tanımlanmaktadır.[786] Cahiliye döneminde yapılan bazı alışveriş şekillerinden bahsedilirken görme ve meclis muhayyerliği haklarına da değinilmektedir.[787]

Yazılı Belge Düzenlemek ve Şahit Tutmak

Cahiliye döneminde okuryazar olan veya bir yazıcı tutabilen bazı insanlar gerekli gördüklerinde, yaptıkları alışverişi veya ortaklığı yazı ile kayıt altına alırlardı. Örneğin ribâlı alışveriş esnasında taraflar isterlerse isimlerini, borcun miktarını, alınacak fazlalığı ve borçlunun ikrarını bir yere yazarak kaydederlerdi.[788] Aynı şekilde taraflar ihtiyaç duyduklarında sözleşme esnasında şahit de bulundururlardı.[789] Hesap defteri tutan Mekkeli tüccarlar mühür de kullanırlardı.[790]

h. İktisadî Ortaklık Çeşitleri

Cahiliye döneminde özelikle yerleşik hayatın yaşandığı bölgelerde kendi ekonomik imkânlarıyla geçinemeyenler ve-

783 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/588.
784 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/474; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 300.
785 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV/264.
786 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/189.
787 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/359-60; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/265-6; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/507.
788 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/433.
789 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 42; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/400, 406.
790 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 243.

ya işletmelerini tek başlarına yürütemeyenler yahut daha da büyütmek isteyenler, başkaları ile ortaklığa başvuruyorlardı. Ortaklıkların, ticaret ve ziraat olmak üzere iki alanda yapıldığı görülmektedir.

1. Ticarî Ortaklık

Ticarette ortaklık genellikle, şehirlerarası ithalât ve ihracatta yapılmaktaydı. İki farklı usulün takip edildiği bu çeşit ortaklıktaki yöntemlerden biri müşârake olarak isimlendirilmektedir. Müşârake pay anlamındaki "şirk" (شرك) kökünden türeyen bir kelime olup,[791] iki veya daha fazla kişinin kâr ve zararda belirledikleri oranlarda ortak olmak üzere ortaya koydukları sermayelerini beraber çalıştırmalarını ifade etmektedir.[792] Ortakların bazen sermayelerini karıştırıp tek mal haline getirdikleri bu yöntem,[793] Mekke'de oldukça yaygın bir şekilde uygulanırdı.[794] Yemen ve Şam bölgeleri ile yapılan kervan ticaretlerinde çoğunlukla müşârake usulüne göre ortaklık yapılırdı. İnsanlar güçleri nispetinde bir iki dinarla dahi olsa kervana ortak olurlardı. Kadınların da paylarının bulunduğu[795] kervandaki develerin sayısı bu yöntem sayesinde bazen bini geçerdi.[796] Gidilen yerlerde kervandaki mallar satılır, bazen yerine başka mallar satın alınırdı. Dönüşte kâr ve zarar, ortaklar arasında hisselerine göre bölüştürülür[797] ve genellikle yüzde elli oranında kâr elde edilirdi.[798] Mekkeliler kendi aralarında müşârake yaptıkları gibi yabancılarla da bu yöntem çerçevesinde ortaklıklar

791 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X/448.
792 Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 433.
793 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/406.
794 Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce Sâib el-Mahzûmî (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1056) veya Kays b. Sâbit el-Mahzûmî adındaki bir şahısla ortaklık yaptığı ve ortağının kendisinden çok memnun kaldığı rivayet edilmekle birlikte, ortaklığın mahiyeti ve keyfiyeti hakkında bilgi bulunmamaktadır (Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/182).
795 Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 29.
796 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/406.
797 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/408; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 15.
798 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/232.

kurarlardı. Mekkeli tüccarlar, başta Tâifliler olmak üzere,[799] kendileri ile îlâf anlaşması içinde oldukları bazı kabile liderleri, Yemenli ve Hîreliler ile müşârake yöntemiyle ticaret yaparlardı. Birbirlerine mal gönderir, birbirleri adına ticaret yapar ve anlaştıkları şartlara göre kâr ve zararı paylaşırlardı.[800] Kureyşlilerin Gazze, Şam ve Necrân'da; Bizans, İran ve Habeşistanlı tüccarların ise Mekke'de temsilci ve ortaklarının olduğu kaydedilmektedir.[801]

Hicaz bölgesindeki ticarî ortaklığın ikinci çeşidi, mudârebe yöntemi idi. Taraflardan birinin sermayesi, diğerinin emeği ile oluşan bu ortaklık biçimine Hicazlılar kırâz ismini vermişlerdi.[802] Mudârebe yol tepmek ve yolculuğa çıkmak manalarına gelen "darabe" (ضرب) kelimesinden, kırâz ise kesmek, yol almak ve tarlayı yürüyerek geçmek gibi anlamlara gelen "karaza" (قرض) kelimesinden türemiştir.[803] İşletmecinin kâr amacıyla gezip dolaşmasından dolayı mudârebe şeklinde isimlendirilen söz konusu ortaklığın,[804] sermayedarın parasının bir kısmını kesip işletmeciye vermesinden dolayı kırâz kelimesiyle adlandırıldığı söylenmektedir.[805] Bu muamelede sermaye sahibi, masrafları çıkardıktan sonra geriye kalan kârın üzerinde anlaştıkları kısmını işletene verirdi. Bazı ortaklıklarda sermaye sahibi, ticaretin sonunda anamalın kendisine sağlam olarak teslimini şart koşar ve zarardan işleteni sorumlu tutardı.[806]

2. Ziraî Ortaklık

Ziraî ortaklık iki farklı biçimde yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi tarla sahibinin bir başkasına belirli bir ücret karşılığında tarlasını işletmesi şeklinde gerçekleşirdi. Altın ve gümüş yaygın olmadığından ücret olarak tarla ve bahçe-

799 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/315.
800 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/408; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1157.
801 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 241.
802 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/406, 434.
803 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/63.
804 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII/216.
805 Cengiz Kallek, "Mudârebe", DİA, TDVY, İst. 2005, XXX/359.
806 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/434.

den elde edilen mahsulün belirli bir kısmı verilirdi.[807] Bir çeşit ortaklık olan bu muamelede ziraî mahsullerin yarısını emek sahibine vermek, özellikle Tâif'te âdet haline gelmişti.[808] Yesrib'de de oldukça yaygın olan bu muamele,[809] tarlaya ekilecek tohumun karşılanacağı tarafa göre iki farklı isim almaktadır. Söz konusu ortaklığa, tohumun tarla sahibinden olması durumunda ekip biçmek anlamına gelen "zera'a" (زرع) kelime kökünden türeyen müzâra'a; işçiden olması durumunda ise yumuşak toprak anlamına gelen "el-hubâr" (الخبار) veya pay, hisse manasındaki "el-hıbra" (الخبرة) kelimesinden türeyen muhâbere denmektedir. Birbirinin yerine de kullanılan bu iki terimin ifade ettiği ortaklıkta[810] bazen, suyun bol olduğu yerlerde yetişecek ürünlerin tarla sahibine, diğer yerlerdeki ürünlerin ise çalışana ait olması şart koşulurdu.[811]

Ana mahsul toplandıktan sonra tarlada kalan ürünü, emekçi veya tarla sahibinin kendi hesaplarına toplayacağı hususu da anlaşmanın başında kararlaştırılırdı. Bazen bu hususta iki taraf arasında daha sonraları tartışmalar yaşanırdı.[812]

Ziraî ortaklığın ikinci şekli bağ ve bahçede yapılmaktaydı. Bu çeşit ortaklığa müsâkât denmektedir. Sözlükte sulamak ve su vermek anlamına gelen "sekâ" (سقي) kökünden türeyen müsâkât, elde edilecek ürünün bir kısmı karşılığında üzüm ve hurma gibi meyve ağaçlarının bakımını üstlenmek üzere yapılan sözleşmeyi ifade etmektedir.[813] Hicaz bölgesinde sulama suyunun çoğunlukla kuyulardan temin edilmesi ve ağaçların bakımında emeğin ağırlıklı kısmını sulamanın oluşturması, bu adlandırmada etkili olmuştur.[814]

807 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/220; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 943.
808 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 503.
809 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/220.
810 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/193; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/12.
811 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/198.
812 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/217-8.
813 Zeynüddîn Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, Muhtâru's-Sıhâh, *Müessesetü'r-Risâle*, Beyrut 1996, s. 305; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/13; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1062; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/119.
814 Hamdi Döndüren, "Müsâkât", DİA, TDVY, İst. 2006, XXXII/70.

Iraklılar ve bazı bilginlere göre Medineliler, bu çeşit ortaklığa muâ'mele diyorlardı.[815]

i. Ticarî Kredi Çeşitleri

Hicaz bölgesinde vahyi karşılayan dönemde üç çeşit ticarî kredi yöntemi uygulanmaktaydı. Karz, süftece ve ribâ olarak isimlendirilen bu kredi yöntemlerine farklı amaçlarla başvurulmaktaydı.

1. Karz

Sözlükte kesmek, teğet geçmek ve çaprazından dolaşıp gitmek gibi anlamlara gelen ve "karaza" (قرض) kelimesinden türeyen karz[816] terim olarak, kişinin malının bir kısmını, daha sonra geri almak üzere yardım amaçlı olarak ihtiyaç sahibine vermesidir. Bu işlemde borçlu, alacaklısına borcunun dışında herhangi bir şey ödemekle sorumlu değildir.[817] Faizsiz kredi temin eden karz işlemine Araplar selef de derlerdi.[818] Cahiliye döneminde sayıları az da olsa faizsiz kredi veren insanlar bulunmaktaydı.[819]

2. Süftece

Süftece (سفتجة) Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir kelime olup, aslı süfteh şeklindedir. Bu muamele bir kimsenin yol riskinden veya taşıma külfetinden kurtulmak amacıyla malını bulunduğu yerdeki bir kimseye verip, gideceği yerdeki borçlusunun vekilinden alması hususunda belge düzenlenmesi şeklinde tarif edilmektedir. Kısaca mal havalesi olarak da ifade edilen süftecede[820] taraflardan biri, yol riski veya taşıma külfetinden kurtulmuş, diğeri de mala kavuşmuş olmaktadır.

Tarifte süftece her ne kadar, yol riski ve taşıma külfetinden kurtulmak için başvurulan bir muamele olarak tanıtılmaktasa

815 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/219.
816 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII/216; İsfahânî, Müfradât, II/235.
817 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/282; İbn Ebû Nasr, *Tefsîru Garîb*, s. 140.
818 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/981; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/41.
819 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 65; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/412.
820 Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 499.

da sermaye ihtiyacını karşılamak için de bu yönteme başvurulurdu. Kredi ihtiyacı olan kişi, gideceği yere mal göndermek isteyenden malı alır, değerlendirir ve gittiği yerde alacaklısının vekiline teslim ederdi. Sermaye ihtiyacını bu şekilde gideren kişi, bazen taşıma işlemine karşılık mal sahibinden ayrıca ek bir ücret de talep ederdi.[821]

3. *Ribâ*

Sözlükte fazlalık, artma ve çoğalma gibi manalara gelen ribâ kelimesi "rabeve", "rabeye" ve "rabee" olmak üzere üç farklı şekilde yazılabilmektedir. Anlam değişikliğine yol açmayan bu farklılıklar, kelimenin kökü ile ilgili görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktadır.[822] Cahiliye döneminde ribâ kelimesi terim olarak, bedelli akitlerde vade karşılığında borcun arttırılması anlamında kullanılmaktaydı.[823] Türkçede bu anlamdaki muameleler faiz[824] kelimesi ile ifade edildiği için, çalışmamızda ribâ yerine zaman zaman faiz kelimesini kullanacağız.

Cahiliye dönemi Hicaz bölgesinde ribâ muamelesi oldukça yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Ribâ ile borç vermek, serveti arttırmanın en kolay ve kârlı yolu olarak görülürdü. Nitekim Medine'de ribâ ile borç vermede meşhur olan Yahudiler, ribâ muamelesi sonucu büyük servetler elde etmişlerdi.[825] Aynı şekilde Kureyş eşrafı birer banker gibiydi.[826] Sarraflık da yapan ribâcılar Medine'nin çarşı ve pazarlarında belirli yerler edinmişlerdi.[827] Mekke, Tâif ve Necrân'da da ribâ yaygındı.[828]

821 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/412.
822 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV/304-6; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/313.
823 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/387; İsmail Özsoy, "Faiz", DİA, TDVY, İst. 1995, XII/110.
824 Günümüz iktisadında faiz, iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, ödünç faizidir ki ödünç alınan para için fiilen yapılan fazla ödemeden ibarettir. İkincisi ise üretim ameliyesinde sermayeden elde edilen kâr manasındadır (Cihangir Akın, Faizsiz Bankacılık ve Kalkınma, Kayıhan Yay., İst. 1986, s. 50). Biz çalışmamızda kullanacağımız faiz kelimesiyle, cahiliye dönemindeki ribâ muamelesini ifade eden birinci anlamı kastedeceğiz.
825 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 62; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 156.
826 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/387.
827 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.
828 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/426.

Ribâ özellikle faizli borç vererek gelir sağlayanlar tarafından bir çeşit alışveriş gibi görülmekteydi.[829] Bir dirhemi iki dirhem karşılığında faizli borç vermenin, bir dirhemlik eşyayı iki dirheme satmak gibi normal karşılanması gerektiği ileri sürülürdü. Ribâ muamelesinde de icab ve kabulün olduğu düşünülür ve ribâyı meslek haline getiren insanlara tüccar gözüyle bakılırdı.[830] Ancak iktisadî hayatın bir parçası olarak kabul edilen ribâ muamelesini ahlâkî görmeyenler de vardı. Örneğin, Kâbe'nin nübüvvetten önceki son inşasında Kureyşlilerin önde gelenleri, ribâ ve benzeri yollarla elde edilen gelirin bir mabet olan Kâbe'nin inşasında kullanılmaması konusunda karar almışlardı.[831]

Hicaz'da ribâlı işlemlerin yaygın bir şekilde yapılmasında, iktisadî şartların etkisi oldukça büyüktü. İhtiyaç fazlası mal ve paraların kullanılacağı herhangi bir sanayi çeşidinin olmaması ve özellikle tarıma elverişsiz Mekke'de servetin ticaret dışında değerlendirilebilecek herhangi bir alanın bulunmaması, insanları ribâlı muamelelere yönlendirmekteydi.[832] Aynı şekilde sermayeyi faizli kredi vererek değerlendirmenin ticarette kullanmaktan daha kolay olması, maddî açıdan darlık çekenlerin ve işletmelerini daha da büyütmek isteyenlerin faizsiz kredi bulamamaları da ribâlı işlemlerin çokça yapılmasının önemli sebeplerinden idi.[833]

Cahiliye döneminde ribâ, dinar ve dirhemde olduğu gibi buğday, arpa ve hurma türünden yiyecekler ile hayvanlarda da yapılırdı.[834] Gıda maddelerinde ribâ, özellikle paranın yeterli miktarda bulunmadığı göçebe hayatını yaşayan topluluklar ile fakir insanlar arasında yaygındı. Ticaretlerini daha da geliştirmek amacıyla ribâlı borç almaya yönelen tüccar kesimde ise ribâ daha çok, altın, gümüş ile dinar ve dirhemde yapı-

829 el-Bakara 2:275.
830 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 65; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/426.
831 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/191-2.
832 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/426.
833 Efgânî, *Esvâku'l-Àrab*, s. 65; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/423.
834 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 54; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.

lırdı.[835] Bu tarihî bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda, o dönemde de faizin hem tüketim hem de üretim için alındığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Üretim için alınan faiz, doğal olarak maliyete yansıtıldığı için, faizli kredi alandan çok, tüketenler mağdur olmaktaydı. Tabi ki işleri iyi gitmediği takdirde faizli kredi alan daha çok zarar etmekteydi.[836]

Hicaz bölgesinde ribâ dört farklı şekilde yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi sermayedarın, belli bir müddete karşılık belli bir fazlalıkla birlikte geri almak şartıyla ödünç veya borç vermesi şeklindeydi.[837] Şart koşulan fazlalığın taksitler şeklinde mi yoksa vade sonunda bir defada mı ödeneceği hususu taraflarca belirlenirdi. Tayin edilen sürenin bitiminde borçlu borcunu, üzerinde anlaşılan faiziyle birlikte ödeyemezse, faizin ana borca eklenmesiyle elde edilen toplam borç, yeni bir faiz oranı üzerinden yeni bir müddetle ertelenirdi. Yine ödeyemezse vade ile birlikte alacak da artırılır ve bunun tekrarlanmasıyla borç, büyük meblâğlara ulaşırdı.[838] Borç, ödenemeyecek seviyeye ulaşınca taraflar arasında düşmanlıklar ortaya çıkardı.[839] Bu çeşit ribânın Medine'de yahudiler tarafından %50 oranında bir fazlalıkla yapıldığı kaydedilmektedir.[840]

Ribânın ikinci şekli hurma gibi yiyeceklerde yapılan selem işleminde cereyan ederdi. Ürünün hasat zamanı geldiğinde, borçlu borcunu ödediği takdirde aile efradına yeterli miktarda hurmanın kalmayacağını düşünürse, alacaklıya borcunun yarısını öder, diğer yarısını ise artırarak öderdi. Abbas b. Abdülmuttalib (ö.32/653) ile Osman b. Affân'ın (ö.35/655) müslüman olmadan önceki yaşamlarında bu çeşit ribâda meşhur oldukları nakledilmektedir.[841]

---

835 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/425; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 156.
836 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 263.
837 Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, *Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1985, II/184, 186.
838 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/199.
839 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/387.
840 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/104.
841 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 66.

Üçüncü çeşit ribâ, asıl borca herhangi bir fazlalık şart koşulmaksızın belli bir zaman sonra ödenmek üzere ödünç veya borç verilen ticaret malında meydana gelirdi. Vade dolduğunda borçlu borcunu ödeyemezse, alacaklı ilâve bir fazlalık almak şartıyla yeni bir vade tanır, borçlu da bunu kabul ederek tespit edilen fazlalıkla birlikte borcunu ödemeye çalışırdı.[842] Mâlik b. Enes'in (ö.179/795) Zeyd b. Eslem'den (ö.136/753) naklettiği şu ribâ muamelesi, cahiliye ribâsının bu çeşidine bir örnektir: "Birisinin başkasında vadeli alacağı olurdu. Vade geldiğinde, alacaklı borçluya, 'Ödüyor musun, yoksa artırıyor musun?' diye sorar; eğer öderse, alacağını tahsil eder; aksi halde alacağını artırır, buna karşılık da vadeyi uzatırdı."[843]

Ribânın dördüncü şekli hayvan alışverişinde yapılırdı. Belirli yaştaki bir deveyi borçlanan kişi, vadesi dolduğunda ödeyemeyince borcunun belli bir müddet ertelenmesi karşılığında bir yaş daha büyük bir deve vermeyi taahhüt ederdi. Yine ödeyemezse süre ile birlikte devenin yaşı da büyütülürdü. Bu, böyle devam edip giderdi.[844] Uzun süreli ribâ muamelelerinde bazen ribâ hesaplanır, ana borç değil de ribâ ödenmeye çalışılırdı.[845]

Cahiliye döneminde yapılan ribâ muamelelerinde iki ortak özelliğin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, taraflardan birinin zimmetinde tahakkuk etmiş bir borcun bulunması, ikincisi ise, borcun vadesine karşılık bir fazlalığın şart koşulmasıdır. Buna göre cahiliye dönemindeki ribâyı borcun müddetine mukabil şart koşulan fazlalık şeklinde tanımlamak mümkündür.

j. Ticarî Hukuk Kuralları

Cahiliye döneminde ticaret belirli kurallar çerçevesinde yapılmaktaydı. Hicazlıların uluslararası boyuttaki ticarî ilişkileri-

842 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/8; Kurtubî, *el-Câmi' lî Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV/202; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/313.

843 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Ashabî, *el-Muvatta*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Buyû", 39.

844 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII/205.

845 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/422.

ni göz önünde bulundurarak bu kuralların çoğunlukla evrensel niteliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Hicaz bölgesinde ticarî hayatı yönlendirecek etkin bir siyasî otorite, hukuk, ahlâk ve inanç sistemi bulunmadığı için ticarî muamelelerde hak olgusu gözetilmeksizin ve tamamen tarafların arzuları doğrultusunda geliştirilen bazı yöntemler de uygulanıyordu.

Kaynak eserlerde cahiliye dönemindeki ticarî muamelelerle ilgili kurallar mustakil olarak ifade edilmemektedir. Nakledilen örnekler ve vahiy dönemindeki ilgili yasaklar incelendiğinde o dönemin ticarî sözleşmelerinde tarafların rızasının esas olduğu ve taraflar razı olduktan sonra onların ticarî muameleye yönelik isteklerini önleyecek herhangi bir kural veya mercinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bu derecede serbestîlik, mübadele yöntemlerinde garar veya cehâletin[846] oluşmasına yol açıyordu. Bu durum, taraflar arasında yoğun bir şekilde münakaşaların yaşanmasına sebep olmasına rağmen sözleşmeyi bozucu bir faktör olarak değerlendirilmiyordu. Sınırsız akdî hürriyet anlayışının bir sonucu olarak, akde hür insan veya cinsellik de konu ediliyordu. Akdin konusunun mevcut olmaması veya gerçekleşmesine dair belirsizliğin bulunması, akde zarar verici bir durum olarak düşünülmüyordu. Bundan dolayı henüz anne karnındaki hayvan yavrusunun satışında herhangi bir sakınca görülmüyordu. Akdin konusunun çeşidi ve miktarına dair bilgisizliğin akde zarar vermeyeceği düşünüldüğünden, gecenin karanlığında müşteri veya satıcı elini değdirmek suretiyle, mahiyet veya miktarını bilmediği bir şeyi alıp satabiliyordu. Aynı şekilde taraflardan birinin zarara uğrama ihtimali çok yüksek olsa dahi iki tarafın anlaşması neticesinde paranın para karşılığında fazlalıklı olarak satılması, bir eşyanın maliyetine kâr ekleyip satmak gibi normal karşılanıyordu. Öte yandan ihtikâra başvurup, toplum zararına rağmen kârının peşine düşen bir satıcının bu davranışını engelleyecek herhan-

846 Garar, akdin konusunun meydana gelip gelmemesiyle ilgili belirsizlik, cehâlet ise akid konusunun vasıflarıyla ilgili bilgisizlik manasındadır (Bardakoğlu, "Bey'", VI/16).

gi bir ahlâkî kural bulunmamaktaydı. Bütün bu olumsuzlukların yaşandığı o dönemin ticaret ortamında, alacağı, unutma veya inkar etme ihtimaline karşı garanti altına almak amacıyla borcu yazmak, işlem esnasında şahit bulundurmak ve rehin almak gibi tedbir türünden yöntemlere de başvuruluyordu.

BÖLÜM II

Vahyin Gözetiminde Oluşan Sosyokültürel ve Sosyoekonomik Hayat

Vahiyle birlikte Hicaz bölgesinde hayatın her alanında bireysel ve toplumsal bazda değişimler yaşandı. Mekke döneminde kültürel sistemin kuruluşu sağlanarak değişime zemin hazırlanırken, Medine döneminde sosyal sistem çalıştırılarak[1] toplumsal çapta kalıcı değişim ve dönüşümler gerçekleştirildi. Vahyin gözetiminde meydana gelen toplumsal değişimleri sosyokültürel ve sosyoekonomik hayat ana başlıkları altında tasnif ederek incelemeye çalışacağız.

I. Sosyokültürel Hayat

İnsanoğlunu en doğru ve en güzel yaşama yönlendirmeyi hedef edinen vahiy,[2] sosyal hayatın bütün kurumlarıyla ilgili tekliflerde bulunmuş, öngürdüğü yapıya aykırı olanların ilgasını, düzeltilmeye müsait olanların ise tashihini gerekli görmüştür. Vahiy dönemi Hicaz bölgesinde gerçekleşen değişim sonucunda yaşanan sosyokültürel hayatı, bir önceki bölümde kullandığımız başlıklar altında inceleyeceğiz.

a. Siyasî Örgütlenme

Hz. Peygamber döneminde Hicaz bölgesinin siyasî yapısı, vahyin yönlendirmesi ile farklı bir yapıya büründü. Bu dönem-

1 Kültürel sistem, fert ve grupların düşünce ve davranışlarında dışa vurulan mana ve değerler sistemidir. Sosyal sistem ise kültürel sistemleri nazarî olmaktan çıkarıp, realize eden beşerî varlıkların sistemidir (Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 90).

2 el-Bakara 2:185; el-İsrâ 17:9.

deki siyasî değişim, vahyin Hz. Muhammed'e gelmesiyle birlikte başladı. Getireceği yeni değerlerle mevcut toplumu birçok yönden değiştirmeyi hedefleyen İslâm dini, Hz. Muhammed'e elçilik görevinin yanı sıra yeni toplumun inşasında rehberlik ve liderlik sorumluluğunu da vermiştir. O, yakın akrabalarını uyarmasını emreden ayet[3] nazil oluncaya kadar yaklaşık üç yıl, İslâm'ı gizli bir şekilde anlattı, daha sonraları Mekke'deki yerli ve yabancı Arapları İslâm'a açıkça davet etmeye başladı.[4]

İslâm'a davetin ilk üç yılında müslüman olanların yaş ortalaması otuz civarındaydı. Bunların arasında güçlü ailelerden gelen insanlar olduğu gibi ekonomik olarak daha alt seviyedeki ailelere mensup insanlar ile köleler de bulunmaktaydı.[5]

Davetin açıkça yapılması ile birlikte yeni dini, şirk inancına ve bu inançtan beslenen ekonomik düzenlerine aykırı bulan Mekke müşrikleri,[6] şiddeti gittikçe artan bir reaksiyon gösterip, müslümanlara sosyal baskı uygulamaya başladılar. Bunun üzerine, amcası Ebû Tâlib'in (ö.619m.) himayesinde nübüvvet görevini sürdüren İslâm Peygamberi,[7] müslümanlara Habeşistan'a gitmelerini tavsiye etti.[8] Hz. Peygamber, nübüvvetin onuncu yılında Ebû Tâlib'in ölümüyle birlikte Mekke'de kendisini himayesine alacak kimsenin kalmaması üzerine, destek bulmak amacıyla Tâif'e gitti; ancak umduğunu burada da bulamamıştı.[9] O, nübüvvetin on ikinci ve on üçüncü yıllarında Akabe'de Medinelilerden biat/bağlılık yeminini aldıktan[10] sonra müslümanları Medine'ye hicrete yönlendirdi. Kendi-

3 eş-Şuârâ 26:214.
4 Taberî, *et-Târih*, I/541; Mehmet Ali Kapar, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, II/340
5 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 45-6; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 188.
6 Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 151.
7 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/250-1; İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara 2004, s. 88, 96.
8 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/300; Taberî, *et-Târih*, I/546; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 109.
9 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/382-4; Taberî, *et-Târih*, I/554.
10 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/390-400.

si de 622 yılında Ebû Bekir (ö.13/634) ile birlikte oraya hicret etti.[11] Mekke'de fazla taraftar bulamayan[12] İslâm dini eksenli bu yeni toplumsal oluşum, hicretle birlikte, teşkilâtıyla birlikte Medine'ye taşınmıştır.

Hz. Peygamber Medine'ye varışından yaklaşık beş ay sonra muhacirlerin Medine'ye uyumlarını kolaylaştırmak maksadıyla muhacirler (Medine'ye hicret eden müslümanlar) ile ensarı (muhacirlere yardım eden Medineli müslüman aileleri) kardeş ilân ederek onları samimî bir iş birliğine teşvik etti.[13] Muâhât denen bu kardeşlik sözleşmesinin[14] akabinde Medineli her bir aile, Mekkeli bir aileyi yanına aldı. Kardeş aileler ortaklaşa çalışıp, elde ettikleri kazancı paylaşıyorlardı.[15] Askerî seferlere iki kardeşten biri çıkarılıyor, diğeri ise her iki ailenin işlerinin görülmesinden sorumlu tutuluyordu.[16] Daha sonraları nazil olan ayetler[17] gereğince muâhâtın sevme, yardımlaşma ve öğüt verme tarzındaki hükümleri, bütün müminleri içine alacak şekilde din kardeşliği temelinde genişletildi.[18] Muâhât sayesinde kabile, ırk veya dil esasına bağlı kardeşlik anlayışının yerine İslâm'ın arzuladığı din kardeşliği anlayışı müslümanlara benimsetildi ve bunun eşsiz bir tatbikatı gerçekleştirildi.[19] Öte yandan kan davaları gibi toplumu kargaşaya

---

11 Hamidullah, İslâm Peygamberi, s. 160-2. Bu sırada Hz. Peygamber eli üç yaşında ve peygamberliğinin on üçüncü yılında idi (İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, I/523).

12 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 45-6; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 188.

13 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/455.

14 Mekke'de de müslümanların birbirlerine kardeş yapıldığı ifade edilmektedir (İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 71; Aynî, Umdetü'l-Kârî, XI/163). Burada biçimsel olarak Medine'deki gibi bir kardeşlik faaliyeti gerçekleşmediyse de müslümanlara kardeşlik ruhuyla kenetlenme ve bir toplum bilinciyle hareket etme anlayışı kazandırıldı.

15 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/226.

16 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 181-2.

17 el-Hucurât 49:10.

18 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/351.

19 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/245; Mustafa Fayda, "Muhammed", DİA, TDVY., İst. 2005, XXX/415; Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 125.

sürükleyen uygulamalar kaldırılarak[20] birlik ve beraberliğin sürdürülmesine elverişli bir ortam oluşturuldu.

Hz. Peygamber Medine'de müslümanlar arasında bütünleşmeyi sağladıktan sonra onların, şehrin diğer sakinleri olan gayri müslimler ile huzur içinde yaşaması için anlaşma zeminini aradı. Bu amaçla onlarla yaptığı toplantılar neticesinde burada yaşayan her bir grubun temel hak ve vazifelerinin belirtildiği bir belge düzenledi.[21] Hz. Peygamber'in Medine'deki topluluklarla yaptığı bu sözleşme ile Medine, şehir-devlet statüsüne çıkarılmış ve Hz. Peygamber de devlet başkanı olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde yahudi, hristiyan ile müşriklere temel hak ve hürriyetler tanınmış ve onlarla karşılıklı sorumluluklar çerçevesinde aynı siyasî çatı altında yaşamada herhangi bir sakıncanın olmadığı gösterilmiştir.[22]

Gayri müslim gruplarla ortak sözleşme metnini hazırlayarak Medine'nin iç güvenliğini sağlayıp, dışardan gelecek tehlikelere karşı Medineliler arasında birliktelik oluşturan Hz. Peygamber, şehrin sınırlarını da tespit ettirdi.[23] Ayrıca Mekke'nin fethine kadar Arabistan'ın çeşitli yerlerinde ihtida eden insanların Medine'ye hicret etmelerini zorunlu tuttu. Böylece Medine şehri, müslüman nüfusla güçlendirildiği gibi Medine dışında ihtida edenlere de kabilelerinden gördükleri işkenceden kurtulup, İslâm'ı bizzat peygamberinden öğrenme ve rahatça yaşama imkânı sağlandı. Mekke'nin fethine kadar devam ettirilen hicret, müslümanlar belirli bir güce kavuştukları ve Arabistan'ın çeşitli bölgelerine İslâm yayıldığı için fetihle birlikte durduruldu.[24] Hicret neticesinde Medine'de müslümanların sa-

---

20 Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Büyû", 5.

21 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/452. Bu sırada Hz. Peygamber'in isteği üzerine yapılan nüfus sayımında, müslümanların sayısının bin beşyüz, müşrik Araplar ve yahudilerden oluşan gayri müslimlerin ise sekiz bin beş yüz kadar olduğu tespit edilmiştir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 183.)

22 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 188-197; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/120.

23 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 193.

24 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 230; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/164; Hamidul-

yısı on beş bine kadar yükselmiştir. Farklı kabilelere mensup bu insanların Medine'de din kardeşliği etrafında toplanması sayesinde kabile ırkçılığı zayıflamış[25] ve organik bağlarla birbirlerine bağlanan insanların oluşturduğu kabile sisteminden, temelinde ferdin irade ve rızasının olduğu farklı topluluk ve milletlerden oluşan dinamik bir yapıya geçilmiştir.[26]

Önceleri müşriklerin bütün menfi davranışlarına sabredip, sulh yolunu tercih eden ve onları öğütlerle İslâm'a davet eden Hz. Peygamber, Medine'de müşriklerle savaşmaya müsaade eden cihad ayeti[27] nazil olunca, can, mal ve ırzın korunması, davetin önündeki engellerin kaldırılması ve din hürriyeti sağlanarak İslâm'ın hedeflediği toplumun tesis edilmesi için gönüllülerden oluşturduğu ordularla müşriklere karşı silahlı mücadeleye başladı.[28] Tertip ettiği savaşların yirmi yedisine bizzat kendisi kumandanlık yaptı, otuz sekizine ashabından uygun gördüklerini kumandan olarak tayin etti.[29] Farklı amaç ve beklentilerle savaş meydanına gelen ve savaş esnasında ölmekten korkup kendi canlarının derdine düşen gayri müslimlerin aksine müslümanlar, savaşı kutsal bir mücadele olarak görüp, şehadet arzusuyla canlarını vermekten çekinmedikleri için[30] savaşların çoğunda muzaffer olmuşlardı. Ancak Hz. Peygamber'in düşmanı imha değil de kazanmaya dayanan savaş stratejisinin bir sonucu olarak, yapılan savaşlarda müslümanlardan sadece yüz elli kadar şehit verilmiş, düşman tarafından ise yaklaşık iki yüz insan öldürülmüştür.[31]

Müslümanların gayri müslimlerle birarada yaşadığı Medine'de yahudilerin sözleşmeyi bozmaları üzerine 624 yılında Benî Kaynukâ', 625'te Benî Nâdir kabileleri Medine'den çıka-

---

lah, *İslâm Peygamberi*, s. 774.

25 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1073.

26 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 192.

27 el-Hac 22:39.

28 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/423; Kapar, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", II/351.

29 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/512-3.

30 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 222.

31 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 296.

rıldı, 627 yılında ise hakemliğini kabul ettikleri Evs kabilesinin önde gelenlerinden Sa'd b. Muaz'ın verdiği hükümle Benî Kureyzâ'nın kadın ve çocukları esir alınıp, erkekleri ise infaz edildi.[32] Böylece Medine'de müslümanlara zarar verecek herhangi bir topluluk kalmadı.

Hicret'in altıncı yılında ashabıyla beraber umre yapmak isteyen Hz. Peygamber, Kureyşlilerin engellemeleriyle karşılaşınca Hudeybiye'de onlarla on yıllığına barış antlaşması yaptı.[33] Bu antlaşmayı imzalamak suretiyle Medine'deki bu yeni toplumu kendileri ile eşit konumda kabul etmiş olan Mekkeliler,[34] bir süre sonra antlaşmaya aykırı hareket edince, Hz. Peygamber 630 yılında Mekke'yi fethetti. Hudeybiye antlaşmasından sonra çevre kabile ve ülkelere İslâm'a davet mektupları gönderdi. Hz. Peygamber'in katıldığı son savaş olan[35] ve Bizans'a karşı 631 yılında yapılan Tebük Gazvesi'nden sonra kabileler, heyetler göndererek İslâm'ı kabul ettiklerini bildirdiler.[36] Bu askerî ve siyasî zaferler sayesinde, Hz. Peygamber'in vefatına yakın sıralarda, Arabistan'da müslümanlar için tehdit oluşturacak herhangi bir güç artık kalmamıştı.[37]

Merkezi Medine olan bu siyasî yapı konfederal bir devlet konumundaydı.[38] Hz. Peygamber, mensupları müslüman olan ve İslâm devletine bağlılığını kabul eden her bir kabile ve bölgeye yerine vekâleten bir yönetici tayin eder[39] ve onu yetkilendirdiğinin işareti olarak kendisine bir sancak teslim ederdi. Görevlendirdiği yöneticilere, imamlık, hakemlik ve kumandanlık yapmak, merkezî yönetimin gönderdiği vergi tahsildarına

32 İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/44, 164, 201; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 223-8.
33 Taberî, *et-Târih*, II/122-3.
34 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 192-4.
35 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/229.
36 İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/460-473; Kapar, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", II/374; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/124.
37 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 235.
38 Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, III/248.
39 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 38, 214; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/96.

yardımcı olmak ve görevliler seçip tayin etmek gibi yetki ve sorumluluklar verirdi.[40] Hz. Peygamber'in bu görevliler için maaş tespit ettiği,[41] kendilerine maaşlarını bulundukları bölgenin devlet gelirinden alma yetkisini verdiği[42] ve onların çalışmalarını denetlediği söylenmektedir.[43]

b. Sosyal Sınıflar

Cahiliye dönemi Arap toplumundaki sınıfsal ayrımcılık vahiy döneminde önemli ölçüde ortadan kaldırıldı. Mevâlî (azad edilmiş köle ve cariyeler) ve köle sınıfları varlıklarını devam ettirmekle birlikte, mevlâ ve kölelik statülerinde olumlu manada büyük değişiklikler gerçekleştirildi. Bunlardan mevlâ, hukukî açıdan hür ile eşit konuma çıkarıldı. Hicret sonrasında mevâlîden bazı müslümanlar ile hür müslümanlar kardeş ilan edilerek bu iki grup arasında sınıfsal farklılığın bulunduğuna dair cahiliye anlayışı reddedildi.[44] Öte yandan birçok mevlâ, geçmişteki sosyal konumuna bakmaksızın, ehil oluşu göz önünde bulundurularak ordu komutanlığı[45] ve müezzinlik gibi her hür insanın ulaşamayacağı itibarlı görevlere getirildi.[46]

Köleler ile ilgili düzenlemeye gelince, kölenin alışverişe konu edilmesine dair cahiliye dönemindeki uygulama bu dönemde de sürdürüldü; ancak birçok alanda hak ve sorumlulukları ile ilgili iyileştirici düzenlemeler yapıldı. Mülkiyet hakkına sahip

---

40 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 912; Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/249.

41 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/434. Hz. Peygamber fetihten sonra Mekke'ye o sıralarda yirmi bir yaşında olan Attâb b. Esîd (ö.13/634)'i vali tayin etti ve kendisine günde bir dirhem olmak üzere maaş bağladı (Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/174). Attâb'ın maaşı Necrân veya Hecer bölgelerinden tahsil edilen gelirlerden ödenmekteydi (Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/357).

42 Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/250.

43 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 297-9.

44 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/456; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 71-5; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/76.

45 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 123.

46 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 362.

olmadığı için mal edinemeyeceği,[47] işleyeceği haksız fiillerden kendisinin sorumlu olacağı, efendinin kölesinin verdiği zararları tazmin etmemesi durumunda köleyi bu maksatla satması veya mülkiyetini zarar görene devretmesi gerektiği gibi kuralların geçerliliği korundu.[48] Fakat kölelerin hürlerle evliliği önündeki engel kaldırıldı, evlilik konusunda mümin bir köle veya cariyenin, Allah'a ortak koşan hür bir kimseye tercih edilmesi gerektiği bildirildi.[49] Malî yönü bulunmayan ferdî nitelikteki namaz ve oruç gibi ibadetler konusunda müslüman köle, hür kimse gibi sorumlu tutuldu.[50] Had cezasını gerektiren suçlarda köleye, hür kimseye verilen cezanın yarısı takdir edildi. Meselâ zina suçunu işleyen köleye, hür olana verilen cezanın yarısı[51] yani elli değnek cezası uygun görüldü.[52] Kısası gerektiren suçlarda ise, kölenin hür veya köle karşılığında kısas edilebileceği belirtildi.[53]

Efendi ile köle arasındaki ilişkilerde kölenin lehine yapılan önemli değişiklikler sayesinde kölelerin hayat standartları oldukça yükseldi.[54] Bu dönemde, köle ve cariyelere iyi davranılması emredildi,[55] cariyeyi küçük çocuğundan ayırmak yasaklandı.[56]Efendilerin, kölelerine yediklerinden yedirmeleri, giydiklerinden giydirmeleri, yapamayacakları işi kendilerinden istememeleri,[57] onur kırıcı kelimelerle hitap etmemeleri ve iyi bir eğitim vermeleri istendi.[58] Bu iyileştirmelerin yanı sıra muhtemelen birtakım sosyal, siyasî ve ekonomik sorunların ortaya çıkmasına meydan vermemek için kölelik statüsü kal-

47 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 462-6.
48 Mehmet Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, "Köle", DİA, TDVY, Ankara 2002, XXVI/239.
49 el-Bakara 2:221.
50 Aydın, "Köle", XXVI/239.
51 en-Nisâ 4:25.
52 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 463; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/471.
53 Aydın, "Köle", XXVI/240.
54 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/536.
55 en-Nisâ 4:36.
56 Ebû Dâvûd, "Cihâd", 123.
57 Buhârî, "Itk", 15; Müslim, "Eymân", 10.
58 Buhârî, "Itk", 16-17.

dırılmamakla birlikte[59] köleliğin kaynağı savaş esirliği ile sınırlandırıldı.[60] Bununla birlikte kölelerin azat edilmesi teşvik edildi. Meselâ bazı günahların kefaretinde köle azadı şart koşuldu[61] ve köle azadının cehennem azabından kurtarıcı bir amel olduğu belirtildi.[62] Aynı şekilde zekât gelirlerinden köle azadı için kaynak ayrılması istendi.[63] Efendisinden çocuk doğuran cariyenin[64] satılamayacağı ve hibe edilemeyeceği, efendisinin ölümüyle birlikte hürriyetine kavuşacağı hükmü getirildi.[65] Mükâtebe yoluyla kölelerin hürriyete kavuşturulması teşvik edildi.[66] Ortak köleyi kendi payına düşen kısmıyla azad eden kişinin, imkânı el veriyorsa ortağından diğer kısmını da satın alıp köleyi tamamen hürriyetine kavuşturması tavsiye edildi.[67] Ashabını köle azadına teşvik eden Hz. Peygamber, savaşlar sonucu birçok köleye sahip olmasına rağmen hepsini azat etmişti, vefat ettiğinde şahsına ait herhangi bir köle kalmamıştı.[68] Ayrıca o, çok sayıda kölenin azat edilmesine aracı olmuştu. Örneğin Hz. Peygamber'in Benî Mustalık Gazvesi sonucu esir düşen Cüveyriye bnt. Hâris ile evlenmesiyle birlikte müslümanlar, Hz. Peygamber'in akrabalarını esir tutmayı kendilerine yakıştırmayıp ellerindeki Benî Mustalık kabilesine ait yaklaşık yüz esiri hürriyetine kavuşturmuşlardı.[69] Aynı şekilde müslümanlar, Hevâzinlilerle yaptıkları savaş sonucunda altı bin kadar kadın ve çocuğu esir almışlardı; ancak Hz.

---

59 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 693; Hasan Tahsin Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, Beyan Yay., İst. 1996, s. 303-312.

60 Aydın, "Köle", XXVI/238; Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, s. 90.

61 el-Mâide 5:89; en-Nisâ 4:92; el-Mücâdele 58:3.

62 Buhârî, "Itk", 1; Müslim, "Itk", 5.

63 et-Tevbe 9:60.

64 O dönemde kişinin cariyesiyle cinsi münasebette bulunabilmesi için nikâh gerekli görülmüyordu (Buhârî, "İlim", 31). Ancak hamile olarak esir alınan cariyelerle cinsel ilişki yasaklanmıştı. Bu yasağın Hayber'in fethi sırasında konulduğu söylenmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/281).

65 Mâlik b. Enes, "Itk", 5; Aydın, "Köle", XXVI/243.

66 en-Nûr 24:33.

67 Buhârî, "Şerike", 14.

68 Aydın, "Köle", XXVI/242.

69 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/252.

Peygamber kendi payına düşen esirleri serbest bırakınca, sahabenin çoğu onun gibi davranarak esirlerini köle edinmeyip serbest bırakmışlardı.[70]

Vahiy döneminde alt konumda bulunan sosyal sınıfların hakları arttırıldığı gibi üstünlüğün ancak takvayla olacağı bildirilerek ve din kardeşliği ihdas ettirilerek kavmiyete dayalı üstünlük iddiaları ortadan kaldırıldı.[71] Gayri müslimler ise vahyin kendilerine ulaştırılması gereken kimseler olarak görüldü ve onların bu özellikleri temel hak ve hürriyetlerden faydalanmaları önünde bir engel olarak düşünülmedi.[72] Aynı şekilde zenginlik ve fakirlik bir vakıa olarak kabul edilip, zenginlik olgusu ayırımcılık unsuru olarak görülmedi;[73] mal varlığının ilgi ve saygıda bir ölçü gibi görülmesi yerildi. Fakirlerin salt fakirliklerinden dolayı dışlanmaları kesin bir dille reddedildi.[74] Öyle ki zengin fakir ayırımı yaparak sadece zenginleri düğün yemeğine davet etmek bile hoş karşılanmadı.[75] Böylece kavmiyet ve mal varlığına dayandırılan üstünlük ve ayırımcılık anlayışı yerine, temel hak ve hürriyetlerden yararlanmada eşitlik esası getirildi.

c. Hukuk ve Yargı

Cahiliye döneminin aksine vahiy döneminde adalete dayanan[76] bir hukuk düzeni ve bunu işletecek yargı teşkilâtı geliştirildi. Hukukun temel esasları ile ilgili kurallar, vahiyle peyderpey bildirilip, yürürlüğe konuldu. Mekke'de nazil olan ayetlerde, hukukî sorumluluğun kişisel olduğu, kişiye gücü-

70 Buhârî, "Itk", 13; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/414-7; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 128.
71 el-Hucurât 49:10-13.
72 el-Mâide 5:43-50; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilatı", III/169.
73 en-Nisâ 4:135; el-Abese 80:1-6.
74 el-En'âm 6:52.
75 Buhârî, "Nikâh", 72.
76 en-Nisâ 4:58, 135. Hz. Peygamber'in, hırsızlık yapan soylu bir kadının af edilmesi için aracılık yapanlara, kızının dahi böyle bir suçu işlemesi durumunda hiç tereddüt etmeden onu cezalandıracağını söylediği nakledilmektedir (Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 54).

nü aşan teklifte bulunulamayacağı gibi bazı ilkeler ile adaletin, doğruluğun ve sözünde durmanın önemi gibi hususlar genel hükümler şeklinde ifade edildi.[77] Nübüvvetin Mekke döneminde Hz. Peygamber adlî işlerin yürütülmesi ile ilgili herhangi bir teşebbüste bulunmadığı gibi,[78] kendisine hukukî davaların intikal edildiğine dair bir rivayet de bulunmamaktadır.[79] Nitekim Mekke'de adlî teşkilâtı çalıştırmak için gerekli olan devlet mekanizması da mevcut değildi.[80] Hicretten sonra siyasî otoritenin güçlenmesine paralel olarak, içtimaî kurallara uygun bir şekilde aile, miras, ceza, ticaret ve savaş hukuku başta olmak üzere toplumsal hayatın bütün alanları ile ilgili gerekli kurallar ortaya konulmaya başlandı.[81]

Medine döneminin başlarında sadece Hz. Peygamber davalara bakardı. Zamanla davaların artması üzerine yargı işlerine bakmak üzere bazı sahabeleri de yetkilendirdi. Medine dışındaki bölgelerde ortaya çıkan davaların çözümü için oralardaki yöneticileri görevlendirdi. Bazı yöneticilerin yanında sadece hukukî meselelerle ilgilenmek üzere hâkimler tayin etti. Oralardan intikal eden davaların temyizine ise bizzat kendisi bakıyordu.[82]

Hz. Peygamber kendisine getirilen her türlü dava ve ihtilâfı Kur'an'ın hükümleri çerçevesinde çözer, Kur'an'da bulunmayan konularda ise içtihadıyla hükmederdi.[83] Ayetlerde hükmü sabit olmayan idarî ve hukukî işlerde, hüküm verme-

---

77 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 98.

78 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/117.

79 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 918.

80 Muhammed Hasan Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye fî Fecri'l-İslâm ve'l-Asri'r-Râşidî, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1994, I/349; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/117.

81 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 105-148; Mücteba Uğur, "Asr-ı Saadet'te Sosyal Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, I/197.

82 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 921-2; Atar,"Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", II/106; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 301.

83 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/121; Uğur, "Asr-ı Saadet'te Sosyal Hayat", I/197; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 300.

den önce ehil gördüğü insanlarla istişare ederdi.[84] Ehl-i kitabın kendisine müracaat etmedikçe, sorunlarını kendi inanç ve bilgileri doğrultusunda çözmelerini tercih ederdi. Ancak taraflardan birinin müslüman olması durumunda kendisi veya yetkilendirdiği kişi tarafından anlaşmazlığın çözümlenmesini gerekli görürdü.[85]

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed, hâkimlere bir davaya bakarken öncelikle Kur'an'la hükmetmelerini, Kur'an'da ilgili hükmü bulamayınca Sünnet'e müracaat etmelerini, orada da inceledikleri dava ile ilgili bir şey bulamazlarsa kendi içtihatları ile davayı neticelendirmelerini emrederdi.[86] Ayrıca onlara, öfkeli hallerinde hüküm vermemelerini,[87] davayı incelerken titiz davranmalarını, adaletle hükmetmelerini,[88] her iki tarafı da dinlemelerini[89] ve duruşma esnasında taraflara eşit muamelede bulunmalarını tembih ederdi.[90]

Kısas ve diyet davalarında hak sahibini affetmeye teşvik eden Hz. Peygamber,[91] had davalarında hiçbir zaman af ve feragati kabul etmezdi.[92] Gerekli gördüğünde olayın gerçekleştiği yere ya bizzat kendisi gider ya da olay yerini incelemesi için ashabtan birini gönderirdi.[93]

Vahiy döneminde yargılama ve ceza hukuku ile ilgili birtakım ilkeler geliştirildi. Cezanın şahsîliği[94] ve suça muadil olması,[95] şüpheli hallerde düşmesi prensipleri getirildi. Ayrıca,

---

84 Taberî, *et-Târih*, II/47; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/326; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 83.
85 Osman Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Ünv. Sosyal Bil. Enst.,1995, s. 220.
86 Tirmizî, "Ahkâm", 3; Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 273.
87 Buhârî, "Ahkâm", 13.
88 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 922.
89 Tirmizî, "Ahkâm", 5.
90 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/130, 167.
91 Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İst. 1981, "Âdâbü'l-Kudât", 26.
92 Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/158-160.
93 Huzâ'î, Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye, s. 300; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 936.
94 el-Enâ'm 6:164; ez-Zümer 39:7.
95 eş-Şûrâ 42:40; en-Nahl 16:126.

işlenen suçta niyet ve kastın dikkate alınması istendi.[96] Bunların yanı sıra cahiliye döneminin uygulamalarından olan kura çekerek veya hakeme müracaat ederek problemi çözmek,[97] akile sistemini işleterek diyeti ödemek,[98] kasâme,[99] şahit,[100] davacıdan delil, davalıdan da yemin istek[101] gibi suç ve suçluyu tespit etme yöntemleri kullanılmaya devam edildi.

Bu dönemde ayrıca, aile kurumunu tehdit eden suçları önlemeye yönelik birtakım esaslar ortaya konuldu. Zina suçunun ispatı için dört kişinin şahitliği istendi,[102] zina iftirası suçlusuna seksen değneğin,[103] zina eden kadın ve erkeklere yüzer değneğin vurulması[104] gibi hükümler ihdas edildi, zina suçunu işleyen evlilerin recmedilmesi[105] hükmü devam ettirildi.[106] Eşkıyalık ve resmî iradeye isyan suçlularının, durumlarına göre, ölüm, asma, el ve ayakları çaprazlama kesme ve sürgün cezalarından birine çarptırılması uygun görüldü.[107] Cinayetlerde kısas[108] ve diyet,[109] hırsızlık suçuna karşılık ise el kesme[110] gibi cahiliye dönemi cezaî müeyyidelerinin daha âdilâne bir şekilde uygulanmasına yönelik yöntemler geliştirildi.

---

96 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 924-5.
97 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 922; Aldemir, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İhtilâf*, s. 301, 308.
98 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/385.
99 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/301.
100 Buhârî, "Rehn", 6.
101 Buhârî, "Husûmât", 6; Tirmizî, "Ahkâm", 12; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/272.
102 en-Nisâ 4:15.
103 en-Nûr 24:4.
104 en-Nûr 24:2.
105 Cahiliye döneminde de uygulanan recim cezasının, Hz. Peygamber tarafından yadırganmayıp, caydırıcı bir ceza çeşidi olarak görüldüğü, ancak değişmez hadlerden olmadığı düşünülmektedir. Evliler için zina suçu cezasının, bekârlarınki gibi yüz sopa olduğu; ancak yöneticinin kamu düzeninin korunması ve suçların önlenmesi ilkeleri gereğince recm cezasını ta'zir nevinden uygulayabileceği ifade edilmektedir (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, II/33).
106 Müslim, "Hudûd", 5; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/552.
107 el-Mâide 5:33.
108 el-Bakara 2:178.
109 en-Nisâ 4:92.
110 el-Mâide 5:38.

O dönemde adlî duruşmalar için özel bir yer söz konusu değildi. Davalar cami, pazar, ev ve çadır gibi yerlerde görülüyordu.[111] Ev, cami ve dehlizler hapishane olarak kullanılıyordu.[112] Taraflardan mahkeme ücreti alınmıyor ve hâkimlerin maaşları merkezî idare tarafından karşılanıyordu.[113]

d. Kadın ve Aile

Vahiy döneminde, cahiliyedeki cinsiyet ayrımcılığı ortadan kaldırılıp, aile fertlerine hak ve sorumluluklar yüklenerek aileye hukukî ve manevî bir kimlik kazandırıldı. Kadın ile erkek, insan olması bakımından eşit tutuldu ve üstünlük, takva (Allah'a duyulan derin saygı) seviyesine bağlandı.[114] Kadın ve erkek bir bütünün iki parçası[115] ve elbise gibi birbirlerinin iffetlerini koruyan iki kişi olarak nitelendirildi.[116] Kadın, gönlün ısınacağı bir eş[117] ve kendisi ile huzur bulunacak kişi olarak takdim edildi.[118] Kız çocuğuna sahip olmayı istememek veya bebeğin kız olarak doğmasından dolayı üzülmek, kınanacak bir davranış olarak anlatıldı. Öte yandan kız çocuğunun öldürülmesi âdeti kaldırıldı.[119] Aynı şekilde kadının iffetsizliğe zorlanması ve onun iffetine gölge düşürücü sözlerin sarf edilmesi haram kılındı.[120]

Kadınların siyasî otoriteye bağlılık yemini mahiyetinde olan biatleri kabul edilerek[121] onlara siyasî manada seçme hakkı tanındı.[122] Kadınların hukukî olaylarla ilgili şahitlikleri geçerli sayıldı. Karısının zina yaptığını iddia edip şahitlendiremeyen

111 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 934; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 301.
112 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/489; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 934; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/168.
113 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 932; Atar, "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", III/145.
114 el-Hucurât 49:13.
115 Tirmizî, "Tahâret", 82.
116 el-Bakara 2:187.
117 el-A'râf 7:189.
118 er-Rûm, 30:21.
119 en-Nahl 16:58; Tekvîr 81:8-9; Buhârî, "Edeb", 6.
120 en-Nûr 24:4-6, 33.
121 el-Mümtehine 60:12; Buhârî, "Ahkâm", 49.
122 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 112, 295.

koca ile iddiayı yalanlayan karısının dörder defa yemin etmesi istenerek ikisinin ifadesi eşdeğer sayıldı.[123] Vadeli borçlanmalarda ise iki erkek bulunamazsa bir erkek ve biri unuttuğunda diğeri hatırlatsın diye iki kadının şahitliği gerekli görüldü.[124] Kadının hak ve konumuna yönelik tüm bu iyileştirmeler sonucu kadın, kocası ile yaşadığı sorunları bile yetkili makama ulaştıracak ve hakkını talep edebilecek saygınlığa kavuştu.[125]

Vahiy döneminde evlilik, iffeti korumaya[126] ve İslâm cemaatinin artışına vesile[127] olan bir olgu olarak değerlendirildi ve teşvik edilen bir müessese haline getirildi.[128] Evlilik hayatının nikâh akdi ile başlaması istendi;[129] bu akdin sorumluluk isteyen ciddî bir antlaşma ve sağlam bir teminat olduğu belirtildi.[130] Nikâhtan önce dul kadının açıkça rızasının, bakirenin ise izninin alınması[131] ve nikâh akdinin duyurulması gerektiği bildirildi.[132] Evlilik akdinin geçerli olması için, erkeğin kadına mehir vermesi şart koşulup,[133] evlilik süresince kadının izni olmadıkça erkeğin eşine ödediği mehirden yararlanması ve bo-

123 en-Nûr 24:6-9.

124 el-Bakara 2:282. Bir erkeğe karşılık iki kadının şahitliğinin istenmesi, kadınların daha çok, evdeki işlerle meşgul olmaları ve alacak-verecek işlemleri gibi unutmaya müsait konularla ilgilenmemeleri, dolayısıyla unutma ve şaşırma ihtimallerinin daha fazla olması sebebine dayanmakta olup, bununla hakkın zayi olmaması hedeflenmektedir (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/448; Nihat Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, V/1, s. 27). Şahitlik yapmak, hak değil de bir çeşit sorumluluk olduğundan, şahitlikteki konumlarından dolayı kadınların haksızlığa uğratıldığını düşünmek uygun görünmemektedir.

125 el-Mücâdele 58:1.

126 Buhârî, "Savm", 10.

127 İbn Mâce, "Nikâh", 1.

128 en-Nûr 24:32.

129 İbn Mâce, "Nikâh", 1.

130 en-Nisâ 4:21.

131 Tirmizî, "Nikâh", 17.

132 Buhârî, "Nikâh", 63; Tirmizî, "Nikâh", 6.

133 Hz. Peygamber'in, hanımlarından Hafsa bnt. Ömer (ö.45/665), Cuveyriye bnt. Hâris (ö.56/676) ve Zeynep bnt. Huzeyme (ö.3/624) adlı eşlerinden her birine mehir olarak dört yüz dirhem verdiği nakledilmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/542-3).

şanma esnasında geri istemesi yasaklandı.[134] Bu uygulamayla mülkiyetin kabileye ait olduğu anlayışından, ferdin öne çıkarıldığı yeni bir anlayışa geçilmesi kolaylaştırıldı.[135]

Eş seçiminde mal, soy ve güzellikten ziyade, dindarlık ve ahlâkın tercih sebebi olarak görülmesi tavsiye edildi.[136] Ayrıca müslüman kadınların sadece müslüman erkeklerle, müslüman erkeklerin ise müslüman bayanın yanı sıra ehl-i kitap[137] bayanlarla da evlenebilecekleri[138] ve müşriklerle evlenemeyecekleri bildirildi.[139] Anne, kız, kız kardeş, hala, teyze, yeğen, süt akraba, kayınvalide, üvey kız, gelin ile evlenmek ve iki kız kardeş ile aynı anda evli bulunmak,[140] hala yahut teyzeden birini yeğeniyle birlikte aynı nikâh altında tutmak[141] haram kılındı. Mut'a evliliği[142] ve iki kişinin mehir yerine kızlarını veya kız kardeşlerini birbirlerine nikâhlamaları (şiğâr evliliği) yasaklandı.[143] Aynı şekilde nikâhsız beraberliklerden uzak durulması gerektiği de bildirildi.[144]

Eş sayısı konusunda adaletli davranmak şartıyla, gerektiğinde dörde kadar evliliğe de izin verildi; ancak tek evlilik tavsiye edildi[145] Böylece çok eşliliğe alışkın bir toplum zor-

134 en-Nisâ 4:4, 20.
135 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 163.
136 Müslim, "Radâ'", 15.
137 Ehl-i kitap, kendilerine Hz. Musa aracılığıyla Tevrat verilen yahudiler ile Hz. İsa aracılığıyla İncil verilen hristiyanlara verilen ortak addır (Dalgın, "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", s. 49; Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", s. 39). Kur'an'da bu iki gruptan yahudiler yehûd, hristiyanlar ise nasârâ ismiyle tanıtılmaktadır (el-Bakara 2:113).
138 el-Mâide 5:5.
139 el-Bakara 2:221.
140 en-Nisâ 4:23.
141 Müslim, "Nikâh", 4.
142 Müslim, "Nikâh", 3.
143 Müslim, "Nikâh", 7.
144 el-İsrâ 17:32.
145 en-Nisâ 4:3. İslâmiyet'i kabul ettiği sıralarda on harımı olan Sakîf kabilesinden Gaylân b. Seleme (ö.23/644) ismindeki şahsın, bu kural gereğince harımlarından dördünü seçip, geriye kalan altısından ayrıldığı nakledilmektedir (Tirmizî, "Nikâh", 32).

luklarla karşı karşıya getirilmeden tek eşliliğe yönlendirildi. Aynı şekilde bu ruhsatla erkek veya kadında bulunan özel sebeplerin yahut sosyal şartların erkeğin birden fazla eşli olmasını gerektirmesi durumunda gayri meşru yollara başvurma gerekçesi de kaldırılmış oldu. Aile hayatında karı ile kocanın karşılıklı hak ve sorumluluk sahibi oldukları bildirilip,[146] evin geçimini sağlama yükümlülüğüne karşılık, erkeğe aile reisliği yetkisinin verildiği ifade edildi.[147] Ancak söz konusu yönetim yetkisinin suiistimal edilerek eşin doğal haklarından mahrum edilmesi de yasaklandı.[148] Nitekim Hz. Peygamber kocanın karısını yediğinden yedirmesi, giydiğinden giydirmesi, sözleri ile üzmemesi, kendisi ile iyi geçinmesi gibi vazifelerinin bulunduğunu söylerdi.[149] Yine o, kocanın, eşine rahatsız olduğu bir davranışından dolayı kin duygusunu beslememesini, sevdiği diğer yönlerine bakarak hatalarını hoş görmesini tavsiye ederdi.[150] Hanımlarını hiç bir zaman dövmediği belirtilen İslâm Peygamberi Hz. Muhammed,[151] kadının da kocasıyla iyi geçinmesi gerektiğini söylerdi.[152]

Eşler evlilik hayatının bir meyvesi olan çocuk yapma hususunda teşvik edildi.[153] Eşlerin kısır kalmaları yahut kız veya erkek çocuğu sahibi olmaları Allah'ın takdiri olarak gösterilerek,[154] bu hususta birbirlerini suçlamamaları gerektiği anlatıldı. Aynı şekilde çocukların dünya hayatının süsü,[155] ilâhî imtihan konularından biri oldukları[156] ve yoksulluk korkusuyla öldürülmemeleri gerektiği buyuruldu.[157] Evlâtlık olarak alınan ço-

146 el-Bakara 2:228; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/ 68; Tirmizî, "Radâ'", 11.
147 en-Nisâ 4:34.
148 Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, TDVY, Ankara 2007, s. 166.
149 İbn Mâce, "Nikâh", 3.
150 en-Nisâ 4:19; Müslim, "Radâ'", 18.
151 İbn Mâce, "Nikâh", 51.
152 Tirmizî, "Radâ", 10; İbn Mâce, "Nikâh", 4.
153 Ebû Dâvûd, "Nikâh", 4; İbn Mâce, "Nikâh", 1.
154 eş-Şûrâ 42:49-50.
155 el-Kehf 18:46.
156 et-Tegâbün 64:15.
157 el-En'âm 6:151.

cukların, aile hukukunda öz evlât gibi değerlendirilmemesi gerektiği, bunların boşadığı eşleriyle evlenilebileceği söylenerek evlâtlık kurumu kaldırıldı.[158]

Vahiy döneminde, ailenin huzurunu sağlamak üzere anne, baba ve çocukların sorumlulukları sıkça hatırlatıldı. Ebeveynlerin çocuklar arasında adaletli davranmaları,[159] onları ahlâklı yetiştirmeleri[160] ve cehenneme götürücü yanlış davranışlardan uzak tutmaları gerektiği anlatıldı.[161] Evlâdın da anne babalarını incitmemeleri, bakıma muhtaç duruma geldiklerinde kendilerine bakmaları emredilip,[162] ana babaya iyiliğin, sevabı en fazla olan amellerden, onlara asi olmanın ise büyük günahlardan olduğu ifade edildi.[163] Yeri geldiğinde yardıma muhtaç durumdaki anne ve babaya bakmanın düşmanla çarpışmaktan daha uygun bir davranış olacağı bildirildi.[164] Ancak Allah'a isyan konusunda onlara itaat edilmemesi gerektiği de anlatıldı.[165]

Aile hayatını sona erdiren boşama ise "Allah'ın helâl kıldıklarının en kötüsü" olarak nitelendirilip, aile birlikteliğinin devam ettirilmesine teşvik edildi.[166] Boşanma belirli bir sisteme bağlanıp, erkeğe boşama hakkı verildiği gibi kadına da boşanma imkânları tanındı. Erkeğin gerekli gördüğünde direkt olarak bu hakkını kullanması, kadının ise kocasından alacağı boşama yetkisine dayanarak[167] veya kocasına vereceği bir bedel karşılığında muhâlaa ile evlilik bağından kurtulabilmesi sağlandı.[168] Öte yandan erkeğin vahiy öncesi dönemde sınırsız

158 el-Ahzâb 33:4-5, 37.
159 Müslim, "Hibât", 3.
160 Tirmizî, "Birr", 33.
161 et-Tahrîm 66:6.
162 el-İsrâ 17:23-4.
163 Buhârî, "Edeb", 1, 6.
164 Buhârî, "Edeb", 1, 3.
165 el-Ankebût 29:8.
166 Ebû Dâvûd, "Talâk", 3.
167 el-Ahzâb 33:28.
168 el-Bakara 2:229; Buhârî, "Talâk", 11. Boşama konusunda erkeğe, kadına tanınan haklardan daha geniş yetkinin verilmiş olması; ailenin kurulması ve devam ettirilmesinde gerekli bütün malî sorumlulukların sadece kocaya yüklenmiş olması ile açıklanmakta ve bu malî külfetin, boşanma kararını vermeden önce erkeği, böyle bir mesuliyeti bulunmayan kadına nisbetle

olarak boşayabilmesi şeklindeki uygulama, üç defa boşama ile sınırlandırıldı ve kocanın boşama yetkisini kadına zarar vermek amacıyla kullanması yasaklandı.[169] Kocanın, eşini kendisi ile evlenmesi haram olan akrabalarından birine benzeterek eşi ile evlilik hayatını haram kıldığını ifade etmesi (zıhâr), çirkin bir söz olarak nitelendirilerek yasaklandı ve zıhârda bulunan kocaya kefaretle karısına dönebilme imkânı tanındı.[170] Hanımına yanaşmamaya yemin eden (îlâ yapan) kocanın ise dört aylık süre içinde evlilik hayatına dönmesi gerektiği, aksi takdirde karısının kendisinden ayrılabileceği ifade edildi.[171]

Aile birliğini tehlikeye sokan problemin kadından kaynaklanması durumunda erkeğin boşamadan önce sırasıyla hanımına nasihat etmesi, ondan yatağını ayırması ve onu dövmesi[172] şeklinde bir yöntemi takip etmesi, problemin çözülememesi durumunda iki taraftan hakemler tayin edilerek sorunun giderilmeye çalışılması tavsiye edildi.[173] Boşamadan başka seçenek kalmadığı takdirde temizlik dönemlerinde cinsel ilişkide bulunmadan önce boşamanın yapılması[174] ve boşama esnasında iki şahidin bulundurulması istendi.[175] Ayrıca üç boşama hakkının aynı anda kullanılması hoş karşılanmayıp,[176] boşamadan sonra kadının belirli bir süreyi doldurması (iddet beklemesi) gerektiği ve erkeğin iddet boyunca nafakadan sorumlu olduğu belirtildi.[177] Eşlerin boşama haklarını kullanmalarıyla birlikte aile birliğinin kesin şekilde son bulacağı ve ancak kadının

---

daha temkinli davranmaya iteceği ifade edilmektedir (Dalgın, *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, s. 85, 87; Aydın, "Aile", II/200).

169 el-Bakara 2:229.

170 el-Mücâdele 58:2-4.

171 el-Bakara 2:226-7.

172 Bu ayette kadının aile hukukunu çiğnemesi halinde kocası tarafından dövülmesi eylemine yer verilmesi, o dönemin örf ve âdetinde dövmenin ıslah tedbiri olarak görülmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Karaman v.d., *Kur'ân Yolu*, II/61).

173 en-Nisâ 4:34-5.

174 Buhârî, "Talâk", 1.

175 et-Talâk 65:1.

176 Nesâî, "Talâk", 6.

177 et-Talâk 65:1, 6.

başkasıyla evlenip boşandıktan sonra eski kocasına dönebileceği bildirildi.[178]

e. Eğitim ve Öğretim

Vahiy döneminde eğitim ve öğretime büyük önem verildi. Yeni bir toplum oluşturmak üzere yirmi üç yıl boyunca peyderpey indirilen Kur'an-ı Kerim'in nazil olan ilk ayetinde muhataplardan okumaları istenerek[179] öğrenmenin önemli unsurlarından birinin toplum geneline yayılması istendi. Daha sonra indirilen değişik ayetlerde kalem ve yazılı metinler[180] gibi öğretimin temel materyallerine yemin edilerek okuryazarlığa verilen değer ihsas edildi ve kendilerini ilgilendiren bir konuda yeterli bilgisi olmayanların, sorarak bilgilerini arttırmaları istendi.[181] Bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadığına vurgu yapılarak, insanlar bilgi sahibi olmaya teşvik edildi.[182] Savaş zorunluluğunun ortaya çıktığı sırada bile eğitim ve öğretim işleri ile ilgilenmek üzere bir grup insanın geride bırakılması gerektiği belirtildi.[183] Ayrıca kâinattaki varlıklar[184] ile geçmiş kavimlerin kalıntılarının araştırılıp düşünülmesi istendi.[185]

Öğretip eğiterek cahiliye toplumundan farklı bir toplum meydana getirmeyi hedefleyen ilâhî irade Hz. Muhammed'i bu işle görevlendirmişti. O da kendisine gelen vahyi aktarıp, gerekli açıklamalarda bulunarak[186] ve bizzat hayatında yaşayarak insanları yönlendiriyordu.[187] Hz. Peygamber bu görevini yerine getirirken eğitim öğretimin temel öğelerinden olan okuryazarlığın yaygınlaştırılmasına büyük önem veriyordu.[188]

---

178 el-Bakara 2:230; Buhârî, "Talâk", 6.
179 el-Alak 96:1.
180 el-Kalem 68:1.
181 en-Nahl 16:43.
182 ez-Zümer 39:9.
183 et-Tevbe 9:122..
184 el-Bakara 2:164.
185 Âl-i İmrân 3:137.
186 el-Bakara 2:129; Âl-i İmrân 3:164; en-Nahl 16:44.
187 el-Ahzâb 33:21.
188 Nübüvvetten önce Hz. Peygamber'in de okuma yazması yoktu. Onun okuryazar olmaması, ilgili ayette, batıla uyanların, Kur'an'ın Hz. Peygamber'in

Kendisine gelen vahyin yanı sıra devletin ve toplumun bazı önemli işlerini yazı ile kayıt altına aldırıyordu. Onun, sayısı giderek kırka kadar ulaşan vahiy kâtipleri vardı.[189] Vahiy kâtipliği dışında Ali b. Ebû Tâlib (ö.40/660), antlaşmaları;[190] Mugire b. Şu'be (ö.50/670), ihtiyaçları; Abdullah b. Erkâm (ö.36/656), insanların akit ve borçlarını; Muaykıb b. Ebû Fâtıma ed-Devsî (ö.40/660), ganimetleri; Huzeyfe b. Yemân (ö.36/656), Hicaz topraklarından alınacak hurma miktarını; Zeyd b. Sâbit (ö.45h.), hükümdarlara gönderilecek mektupları yazıyordu.[191] Resmî yazışmalarda İbranîce'yi bilme zorunluluğu ortaya çıkınca Hz. Peygamber'in isteği üzerine Zeyd b. Sâbit bu dili kısa zamanda öğrendi.[192]

Vahiy dönemi boyunca insanları bilgilendirip yönlendiren Hz. Peygamber, eğitim için uygun gördüğü her ortamı değerlendiriyordu. Ancak özellikle belirli mekânları eğitim öğretim faaliyetleri için merkez olarak kullanıyordu. Örneğin hicret öncesinde Erkâm b. Ebü'l-Erkâm'in (ö.50/675) evini,[193] hicret sonrasında ise başta Mescid-i Nebî olmak üzere Medine'de

---

ürünü olabileceği şeklindeki şüpheyi dillendirmemeleri amacına matuf olduğu ifade edilmektedir (el-Ankebût 29:48). Okuryazar olmadığı için ümmî olarak nitelenen Hz. Peygamber (el-A'râf 7:158)'in peygamberlik görevini aldıktan sonraki yıllarda yazıyı bir miktar öğrendiği belirtilmektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 765). Örneğin Hudeybiye Musalahası esnasında Mekke müşriklerinin antlaşma metnindeki "Allah'ın elçisi Muhammed" ibaresinin yerine "Abdullah'ın oğlu Muhammed" ifadesinin yazılmasını şart koşmaları ve metni yazan sahabîlerin de bunu yapmaktan imtina etmeleri üzerine Hz. Peygamber'in, yazısı çok iyi olmamakla birlikte kendisinin o ibareyi yazdığı nakledilmektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 172). Ancak Hz. Peygamber'in bunu bizzat kendisinin yazmayıp, yazdırdığı da söylenmektedir (Süheylî, er-Ravdu'l-Ünf, IV/50).

189 Selahaddin Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, IV/443.

190 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/272; Taberî, *et-Târih*, II/123.

191 Mustafa Azamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yay., İst. 1995, I/371; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/378. Hz. Peygamber mektuplarına Allah'ın adını anarak başlardı. Önce kendisinin, sonra kendisine mektubu göndereceği şahsın ismini, mektubun sonunda ise çoğu kez katip ile şahitlerin isimlerini yazdırır (Azamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", I/375-6) ve mektupları mühürleyerek gönderirdi (Buhârî, "İlim", 7).

192 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/358; Taberî, *et-Târih*, II/88.

193 Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/423.

bulunan camileri eğitim ve öğretim merkezi haline getirmişti. Mescid-i Nebî'nin bir köşesini yersiz yurtsuz kimseler ile yatılı öğrencilere ayırmıştı. Süffe denilen bu yerde kalan öğrencilerin sayısı yetmiş ile yüz arasında değişiyor, zaman zaman da dört yüze kadar çıkıyordu. Hz. Peygamber Süffe'nin ihtiyaca cevap vermekte yetersiz kalması üzerine arkadaşlarından uygun olanların evlerini eğitim öğretime tahsis ediyordu. Buralara "okuyucular evi" manasında "dâru'l-kurrâ" (دار القراء) deniyordu.[194] Hz. Peygamber eğitim ve öğretimin yapıldığı bu yerlerde bizzat kendisi öğretmenlik yaptığı gibi bu işi yapabilecek bazı arkadaşlarını da istihdam ediyordu. Bu amaçla Musab b. Umeyr'i (ö.3/625) Medine'de görevlendirmiş, Amr b. Hazm'ı (ö.53/673) da Necrân'a göndermişti.[195] Yapılan eğitim öğretim faaliyetlerini zaman zaman denetleyen Hz. Peygamber'in ayrıca Muâz b. Cebel'i (ö.17/638) teftiş etmekle görevlendirdiği de kaydedilmektedir.[196]

Hz. Peygamber erkeklerin yanı sıra bayanlara da özel, eğitici sohbetler yapıyordu.[197] Bazı kadınlar bilgilenmek istedikleri konularda soru sormak üzere zaman zaman Hz. Peygamber'in evine gidiyorlardı.[198] Hz. Âişe (ö.58/678) ve Ümmü Seleme (ö.61/681) başta olmak üzere Peygamber hanımları da bayanların eğitiminde önemli katkılarda bulunuyorlardı.[199] İslâm Peygamberi Hz. Muhammed yetişkinlere yönelik eğitici faaliyetlerde bulunduğu gibi çocukların eğitimi ile de ilgileniyordu. O, "yazıcılar" anlamına gelen "küttâb" (كتاب) adı verilen dershaneler açarak, buralarda çocukların yazı yazma ve Kur'an okuma becerisini kazanmalarını sağlamıştı.[200] Aynı şekilde müslümanlar maddî sıkıntı çektikleri bir sırada, kurtuluş

194 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 767-772; Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/425-8.
195 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 81.
196 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s.775.
197 Buhârî, "İlim", 35.
198 Buhârî, "Fedâilu's-Sahâbe", 6.
199 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 772; Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/363; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 318.
200 Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/428, 434.

fidye miktarı dört bin dirhem olmasına[201] rağmen Bedir Savaş esirlerinden okuma yazması olanları on müslüman çocuğa okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakmıştı.[202] Ayrıca anne-babaların çocuklarına namaz,[203] Kur'an, miras hukuku, sağlıkla ilgili bilgiler ile ok atma ve yüzmeyi,[204] kızlara ise bunların yanı sıra dokuma, eğirme ve Nûr suresini öğretmelerini[205] ve güzel ahlâk kazandırmalarını oldukça önemsiyordu.[206]

Vahiy döneminde yazı malzemesi olarak deri ve parşömen,[207] taş ve tahta levha, kemik ve kumaş kullanılıyordu.[208] Öğretim ücretsiz olarak yapıldığı[209] gibi, öğretmenlere öğreticilik ücreti adı altında herhangi bir ücret de verilmiyordu.[210] Zaten o dönemde ilimle meşgul olmak, bir geçim kapısı olarak görülmüyordu. İnsanlara Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetini öğretenler, bunu meslekleri olduğu için değil, uğruna savaşıp can vermeye hazır oldukları dini başkalarına tebliğ etmek için yapıyorlardı.[211]

Hz. Muhammed'in eğitim öğretim alanında ortaya koyduğu gayretler sonucunda Hicaz bölgesinde öğretim sistemli bir yapıya kavuştu. Bu sayede okuryazarlık oranı vahiy öncesi döneme göre oldukça arttı.[212] İslâm'dan önceki durumları kastedilerek "okuma yazması olmayan cahiller topluluğu"[213] şeklinde nitelenen Hicaz bölgesi halkı, yirmi üç yılda inanç, değer ve bilgi

201 Taberî, *et-Târih*, II/41. Bedir esirleri arasında bulunan bir silah tüccarının bin mızrak karşılığında serbest bırakılması, o dönemde bir mızrağın bir dirhem değerinde olduğunu göstermektedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 988).
202 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 126; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/14-7.
203 Tirmizî, "Salât", 299.
204 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 775.
205 Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/445.
206 İbn Mâce, "Edeb", 3.
207 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 195.
208 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 331.
209 Sebe 34:47.
210 İbn Mâce, "Ticârât", 8; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 772; Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/433.
211 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/61.
212 Azamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", I/369.
213 Buhârî, "Savm", 13.

seviyesi itibariyle yeni bir toplum haline geldi.[214] Ayrıca Hz. Peygamber'in yönlendirmesi sonucu Arap alfabesinin geliştirildiği, harflerin birbirine karışmasını önlemek amacıyla bazı noktalama ve harekeleme işaretlerinin ihdas edildiği de nakledilmektedir.[215]

Vahiy devrinde edebiyat, önemini korumaya devam etti. Kur'an-ı Kerim de müşrik şair ve kâhinlerin hayran kalacağı derecede edebî ve etkileyici bir üslûpla nazil oldu.[216] Bu yüzden müşrikler Kur'an'ı şiir kitabı, Hz. Peygamber'i de mecnun bir şair olarak itham ettiler.[217] Bunun üzerine Kur'an'ın beşer ürünü olmadığını ispat mahiyetinde Kur'an'a benzer bir kitap oluşturmaları istenerek kendilerine meydan okundu; ancak insanların Kur'an'daki on ayete benzer cümleler bile kuramadıkları ve kuramayacakları ifade edilerek[218] onların bu iddiasının asılsız olduğu ortaya konuldu.[219]

Nazil olan ayetlerde şiirin saptırıcı yönü eleştirilip, inkârcı şairler yerilmekle birlikte inançlı şairler övüldü.[220] Hz. Peygamber de İslâm'ı ve dini temsil eden şahsiyetini hicveden şiirlerin ezberlenmesini kesin bir dille yasaklayıp,[221] şiirleri ile İslâm'a hizmet eden şairlere ise iltifatta bulundu. Örneğin onun, sırtındaki hırkayı çıkarıp meşhur "Kaside-i Bürde" şiirinin sahibi Ka'b b. Züheyr'e (ö.24/645) hediye ettiği nakledilmektedir.[222]

Şiirin ve edebî sözlerin etkileyici özelliğinin farkında olan Hz. Peygamber,[223] İslâm'ı tebliğde ve müşrik şairlerin sözlü saldırılarına cevap vermekte başta Hassân b. Sâbit (ö.60/680), Ka'b b. Mâlik (ö.50/670) ve Abdullah b. Revâha (ö.8/629) olmak üzere müslüman şairlerin desteğinden faydalanıyordu.[224] Ör-

214 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/407; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 320.
215 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 761.
216 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 205.
217 es-Saffât 37:36.
218 el-Bakara 2:23-4.
219 Yâsin 36:69.
220 eş-Şuâ'râ 26:224-7.
221 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, III/36.
222 Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 330.
223 Buhârî, "Tıb", 50.
224 İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/67-8, 476; Huzâ'î, Tahrîcu'd-Delâlâti's-

neğin Hz. Peygamber, Bedir Gazvesi'nin ardından Mekke'ye giderek Mekkelilerin intikam duygularını tahrik eden yahudi şair Ka'b b. Eşref'in[225] aleyhine Hassân b. Sâbit'e şiirler söylettmiş, bu şiirler karşısında hiçbir Mekkeli, Ka'b'ı (ö.3/624) evinde misafir etmeye cesaret edememiş ve Ka'b Medine'ye dönmek zorunda kalmıştı.[226] Bu yüzden müşrikler şairlerin müslüman olmasından endişe ediyor ve onların İslâm'ı öğrenmelerine engel olmaya çalışıyorlardı.[227]

f. İnanç ve İbadet

Vahiy döneminde inanç ve ibadet alanında köklü değişiklikler gerçekleştirildi. Günlük hayatın inanç ve ibadet merkezli olarak yapılandırıldığı bu dönemde, cahiliye dönemi inanç ve ibadetlerinin büyük bir kısmı uygun görülmeyerek ortadan kaldırıldı, çok az bir kısmı ise farklı bir mahiyet ve keyfiyet kazandırılarak devam ettirildi. Bunun yanı sıra tevhid esasına dayalı inanç ve çeşitli ibadetler getirildi.

Hicaz halkının Hz. Muhammed aracılığıyla tanıştığı ve ismi İslâm olan[228] yeni dine göre, cahiliye dönemindeki kabulün aksine, ilâh bir tanedir, o da Allah'tır. O hiçbir şeye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır. O doğmamıştır, çocuk sahibi olmaktan da münezzehtir. Hiçbir şey O'nun dengi değildir.[229] Allah her şeyin yaratıcısı ve kâinatın yegâne hâkimidir.[230] O, kalplerin özüne varıncaya kadar[231] göklerin ve yerin bütün gizlilikleri dâhil her şeyi gören ve bilendir.[232] Gaybı (bilinmeyen ve görünmeyeni) sadece O bilir.[233] Allah'ın varlığının yanı sı-

---

Sem'iyye, s. 222.

225 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/47.

226 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 136; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 329.

227 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/352; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 328.

228 Âl-i İmrân 3:19.

229 el-İhlâs 112:1-4.

230 er-Ra'd 13:16.

231 et-Tegâbün 64:4.

232 el-Hucurât 49:18.

233 el-Enâ'm 6:59.

ra başka tanrı kabul etmek (şirk koşmak) batıldır ve en büyük günahtır.[234] İşte insanların bu batıl inanca düşmelerini önlemek amacıyla Medine döneminde Hz. Peygamber'in emriyle müslümanların kıblesi olan Kâbe'deki putların tamamı[235] ile çevre bölgelerde bulunan belli başlı putlar kırıldı.[236]

Vahiy döneminde cahiliyedeki tabiatın metafizik boyutunun varlığına dair inanç teyit edildi.[237] Ancak cahiliye inancından farklı olarak tabiatın bu özelliğinden dolayı kendisine tanrılık vasfını vermenin yanlış olduğu belirtildi.[238] Bitkiler, ağaçlar,[239] güneş, ay, yıldızlar, dağlar ve hayvanlar başta olmak üzere kâinatta bulunan bütün varlıkların Allah'ın koyduğu ilkelere boyun eğip, O'nun istediği şekilde fonksiyonlarını icra ettikleri anlatıldı.[240]

Cahiliye inancında olduğu gibi İslâm dininde de meleklerin varlığı kabul edildi; ancak, cahiliyedeki meleklerin Allah'ın kızları olduğuna dair iddia reddedildi,[241] onların Allah'ın kendilerine verdiği görevleri yerine getirmekle memur varlıklar oldukları belirtildi.[242] Aynı şekilde cinlerin de Allah'ın yarattığı varlıklar olduğu ve ilâh edinilemeyecekleri bildirdi.[243]

Bu dönemde, ayrıca cinlerin ve insanların yaratılış maksadının Allah'a ibadet olduğu ilân edildi.[244] Allah'a isyan ettiği için ilâhî huzurdan kovulan şeytanın,[245] kötü duygu ve düşünceleri fısıldamak suretiyle cinleri ve insanları Allah'tan uzaklaştırmak istediği,[246] bu iki sınıf varlığın Allah'ın emir ve yasaklarına bağlı kalma ile şeytana uyma durumlarına göre

234 en-Nisâ 4:48.
235 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/349, 352.
236 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/176.
237 Yedi gök, yer ve buralarda bulunan varlıklar, insanoğlunun anlamadığı bir şekilde Allah'ı tesbih ederler (el-İsrâ 17:44).
238 el-Fussilet 41:37.
239 er-Rahmân 55:6.
240 el-Hac 22:18.
241 el-İsrâ 17:40.
242 el-Kehf 18:50.
243 el-Enâ'm 6:100.
244 ez-Zâriyât 51:56.
245 el-Bakara 2:34.
246 en-Nisâ 4:119; A'râf 7:200.

ölümden sonraki hayatlarında ya ebedî mükâfat diyarı cennete ya da cezalarını çekmek üzere cehenneme gideceklerini anlatıldı.[247] Aynı şekilde insan ve cinlerin yaratılış maksadına göre yaşamalarını sağlamak üzere Yüce Yaratıcı'nın, insanlara yol gösterici peygamberler ve kitaplar gönderdiği[248] ve Hz. Muhammed'in de peygamberlerin sonuncusu olup,[249] ona itaatin, Allah'a itaat sayıldığı bildirildi.[250] İslâm'dan başka hak dinin olmadığı,[251] dolayısıyla yahudiler ve hristiyanlar dâhil, farklı inançlara mensup insanların bu dine davet edilecek grupları oluşturdukları ifade edildi.[252] Ancak inanç hürriyetinin esas olup,[253] hiç kimsenin müslüman olmaya zorlanmaması gerektiği de belirtildi.[254] Nitekim Medine'de yahudiler ile iç içe bir hayat yaşayan müslümanlar, onlara tanıdıkları inanç hürriyetini, yazdıkları ortak antlaşma metnine kaydederek güvence altına almışlardı.[255] Aynı şekilde Tebük Seferi sonrasında İslâm devletinin otoritesine bağlanan yahudi ve hristiyan toplulukları kendi inançlarında serbest bırakıldılar.[256] Bu dönemde hiç kimse müslüman olmaya zorlanmadığı[257] halde Medine'de zamanla müslümanların siyasî, iktisadî ve askerî gücü karşısında içlerindeki inkârı gizleme ihtiyacını hissedip, mümin gibi davranan ve münafık olarak nitelenen insanlar ortaya çıkmaya başlamıştı.[258]

Bir dinin inançtan sonra ikinci önemli unsuru olan ibadetler, İslâm dininde de yerini korudu. Ancak cahiliye inancından

---

247 el-Beyyine 98:6, 8.
248 el-Bakara 2:136.
249 el-Ahzâb 33:40.
250 en-Nisâ 4:80.
251 Âl-i İmrân 3:19, 85.
252 Âl-i İmrân 3:64; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/494.
253 el-Kehf 18:29.
254 el-Bakara 2:256.
255 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 217; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/370.
256 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/498; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s.32; Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 228.
257 Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", s. 215.
258 el-Bakara 2:8-20; en-Nisâ 4:61-68; el-Münâfikûn 63:1-8; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/467.

farklı olarak, ibadetlerin sadece Allah'a yapılması şart koşuldu.[259] O'nun dışında herhangi bir kimseye veya şeye ibadet etmek de yasaklandı.[260] İbadetlerin kişilerin bizzat kendilerince yerine getirilmesi gerektiği, ölçüsü verilen farz ibadetlerin dışındaki nafile ibadetlerde ifrat ve tefrite kaçmadan itidalli davranmanın[261] ve devamlılığın esas olduğu bildirildi.[262]

İslâm dininin temel ibadetleri psikolojik ve sosyal realiteye uygun bir şekilde belirli bir süreç dâhilinde peyderpey ortaya konuldu. Hicret öncesi dönemde beş vakit namaz, namaza hazırlık niteliğindeki abdest ve gusül, Kur'an okumak, miktarı belirsiz infak ile Allah'ın gücü, rahmeti ve ihsanı üzerinde düşünmek şeklinde daha çok bireysel eylemler tarzındaki ibadetler müntesiplerden istendi. Zira şartlar henüz cemaat halinde ibadette bulunmaya elverişli değildi.[263] Hicreti takip eden yıllarda ise müslümanlardan, namazı cemaatle kılmak, oruç tutmak, zekât vermek,[264] hac yapmak[265] ve kurban kesmek[266] gibi ibadetler istendi. Cahiliye devrinde de bir benzeri bulunan bu ibadetlerde vahiy döneminde amaç ve şekil bakımından değişikler yapıldı. Örneğin cahiliye döneminden farklı olarak, kurbanın Allah'ın adı anılarak[267] ve putlar değil de Allah'ın rızasına erişmek amacıyla kesilmesi istendi.[268] Hac ibadetinin çıplak olarak yapılması yasaklandı[269] ve hac döneminde umre yapabilme serbestîsi getirildi.[270] Orucun Ramazan ayı boyunca yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durarak tutulması şartı getirildi.[271]

---

259 el-Fâtihâ 1:5; el-Ankebût 29:56.
260 ez-Zümer 39:2-3.
261 Buhârî, "Nikâh", 1.
262 Buhârî, "İmân", 31.
263 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/255; Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 176.
264 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/457.
265 Âl-i İmrân 3:97; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 11.
266 Tirmizî, "Edâhî", 11.
267 el-Mâide 5:3-4; el-Hac 22:36.
268 el-Kevser 108:2.
269 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/461.
270 Buhârî, "Hac", 33; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/382.
271 el-Bakara 2:187.

Vahiy döneminde[272] de kutsal kabul edilen Kâbe,[273] ortaya konulan birtakım uygulamalar neticesinde saygınlık bakımından önceki döneme göre daha yüksek bir konuma çıkarıldı. Namazların Kâbe'ye yönelerek kılınması şart koşuldu[274] ve orada namaz kılmanın Mescid-i Nebî hariç diğer camilerde kılınan namazlardan daha çok faziletli olduğu belirtildi.[275] Aynı şekilde hac ibadeti farz kılındı ve böylece imkânı olan her müslümanın ömründe bir defa da olsa Kâbe'yi ziyaret etmesi gerekli hale getirildi.[276]

Vahiy döneminde, dindarlık temelli ekonomik ayrıcalığı ifade eden Hums anlayışı reddedildi. Ahmesî kabilelere birtakım ayrıcalıklar tanıyan, ahmesî olmayanlara ise bazı külfetler yükleyen Hums kurumunun ilga edilmesi, Hudeybiye Antlaşması'ndan sonraki yıllara denk gelmektedir. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber ahmesî olan Kureyş kabilesine mensup olmasına rağmen hac ibadeti esnasında Hums geleneğine aykırı olarak eve kapısından girdi. Yanında bulunan ensarlı bir kişi ise ahmesî olduğunu gerekçe göstererek kapıda bekledi. Hums anlayışını İslâm inanç ve ahlâkıyla bağdaştırmayan İslâm Peygamberi, aynı dinden olduklarını söyleyerek o şahsın da kapıdan içeri girmesini sağladı. Bu olay üzerine Hz. Peygamber'in davranışını tasdik eden Bakara suresinin yüz seksen dokuzuncu ayeti nazil oldu. Bu ayette evlere arka kısımdan girmenin iyilik veya ibadet türünden olmadığı ve evlere kapılarından girilmesi gerektiği ifade edilmektedir.[277] Bu kurumla ilgili diğer bir ayette, ahmesî olmalarını gerekçe göstererek Arafat'a çıkmayan Kureyşliler dâhil hac ibadetini yerine getirmek isteyen bütün insanlara hitaben Arafat'a çıkmak emredi-

---

272 Mekke'nin fethinden sonra, Kâbe'nin duvarlarında Hz. İbrahim ve melekler ile bazı şahısları temsilen çizilmiş resimler silindi, mabedin içinde ve çevresinde bulunan putlar kırıldı. Böylece Kâbe İslâm inancına aykırı motiflerden arındırıldı (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/349, 352).

273 Âl-i İmrân 3:96.

274 el-Bakara 2:144.

275 İbn Mâce, "İkâme", 195.

276 Âl-i İmrân 3:97.

277 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.

lerek,[278] Hums kurumunun hac ibadeti ile ilgili ilkesi geçersiz sayıldı. Hz. Peygamber de ahmesîlik geleneğine muhalif olarak Arafat'ta vakfeye durdu.[279]

Vahiy dönemindeki ibadetle ilgili olarak değinilmesi gereken bir husus da ibadetin kapsamına dairdir. Bu dönemde üretim, tüketim, ticaret ve aile gibi bireysel ve sosyal hayata ilişkin alanlarda getirilen kurallara uygun bir şekilde hareket etmek, Allah'a itaat sayıldı ve dolayısıyla bir çeşit ibadet olarak kabul edildi.[280]

Vahiy döneminde teşri edilen ibadetler vesilesiyle, iman esasları müslümanların kalp ve zihinlerinde güçlendirilmiştir. Özellikle namaz gibi günde beş defa yapılan ibadetle dinî şuur canlı tutulmuştur.[281] Aynı şekilde namaz, oruç ve hac ibadetlerinin birlikte eda edilmesi sağlanarak makam, ırk ve ekonomik farklılıktan kaynaklanabilecek üstünlük duygusu zayıflatılmıştır.[282] Ayrıca ibadetleri beraber eda etme prensibi sayesinde, toplumu ilgilendiren konularda örgütlü hareket etme bilinci de geliştirilmiştir.[283] Yine, oruç ibadeti vesilesiyle toplumun zengin kesimlerine yoksul insanların çektiği sıkıntılar hissettirilerek, onlarda maddî destek sağlama duygusu harekete geçirilmiştir.[284]

g. Ahlâk

Kur'an'da ve Sünnet naslarında iyi ve kötü ahlâkı ifade eden birçok kelime bulunmaktadır. Ahlâk kelimesi ise sadece

278 el-Bakara 2:199.
279 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/200.
280 el-Hac 22:30; el-Bakara 2:221, 229; en-Nisâ 4:7-14; et-Talak 65:1-7.
281 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 247; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDVY, Ankara 2008, s. 241.
282 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 325; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 246; Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 127.
283 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 247.
284 Muhammed Abdülmennân, İslâm Ekonomi Topluluğunun Kuruluşu, (Çev.) Ahmed Saidoğlu, Fikir Yay., İst. 1989, s. 171.

Hz. Peygamber'in ifadelerinde geçmektedir.[285] Kur'an'da ahlâk sözcüğünün tekili olan "huluk" (خلق) kelimesi yer almaktadır.[286]

Vahiy döneminde ahlâk konusu üzerinde önemle duruldu. Hayatın her alanı ile ilgili temel ahlâkî ilkeler vazedildi. Cahiliye dönemi ahlâkının fezâili aynen kabul edilmekle birlikte, rezâili ise reddedildi.[287] Ayrıca cahiliye dönemindeki faziletlerin yapılış amacı ile ilgili esaslı bir değişikliğe gidildi. Erdemli davranışları şöhret ve saygınlık kazanmak gibi nefsi tatmin etme araçları olarak değil de Allah rızasını kazanmak amacıyla yapma anlayışı getirildi.[288]

İslâm'ın güzel ahlâktan ibaret olduğunun ifade edildiği vahiy döneminde, bu dini benimseyen insanların güzel ahlâk sahibi olmaları gerektiği önemle ifade edildi. Müslümanların en hayırlısının ahlâken en olgunu olduğu belirtildi[289] ve müminler güçleri nispetinde ahlâksızlığa engel olmakla sorumlu tutuldu.[290] Kötülüklerden uzak durup, güzel ahlâkı yaşama hususunda "çağdaşlarının hiçbir zaman ahlâkî zaaf içerisinde görmedikleri" Hz. Peygamber,[291] müminlere duygu, düşünce ve davranışta kendisine uyulacak bir örnek olarak takdim edildi.[292]

Cahiliye döneminde önemli bir fazilet olarak bilinen cömertlik, vahiy döneminde de yüksek bir erdem olarak kabul edildi. Misafir[293] ve ihtiyaç sahibine ikramda bulunmanın gerekliliği üzerinde önemle duruldu.[294] Kişinin muhtaç olduğu bir şeyi bir başka ihtiyaç sahibine vermesi (îsâr), çok faziletli bir davranış olarak tanıtıldı.[295] Aynı zamanda cimrilik hasletinin tehlikesine karşı uyarılarda bulunup, bundan kendisini koru-

285 Çağrıcı, "Ahlâk", II/2.
286 el-Kalem 68:4.
287 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 244.
288 el-Bakara 2:264-5, 272; er-Ra'd 13:22; en-Nisâ 4:114; er-Rûm 30:38; el-İnsân 76:9.
289 Buhârî, "Edeb", 39.
290 Müslim, "Îmân", 20.
291 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s.244.
292 el-Ahzâb 33:21; el-Kalem 68:4.
293 Buhârî, "Edeb", 31, 85.
294 el-İnsân 76:8.
295 el-İnsân 76:8.

yanların huzur ve başarıya kavuşacakları bildirildi.[296] Kişinin sahip olmayı arzu etmediği adî şeyleri değil[297] de sevdiği şeylerden infakta bulunması istenerek[298] ihtiyaç sahibine verilen şeyin beklenen faydayı temin edici nitelikte olması arzu edildi. Bu ilâhî emri dikkate alan Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) Hayber topraklarının taksiminde payına düşen ve o güne kadar hiç sahip olamadığı değerli bir araziyi, ürünü yoksullara tasadduk edilmek şartıyla vakfettiği nakledilmektedir.[299]

Vahiy döneminde iyiliklerin yardımlaşma ruhu ve amacı doğrultusunda gerçekleşmesini sağlamak üzere üstünlük duygusu ve gösterişten sakınarak infakta bulunulması istendi. Aynı şekilde iyilik yaparken muhatabı rencide etmekten ve minnet altında bırakmaktan kaçınılması gerektiği belirtildi.[300] Bu prensibin gerçekleştirilmesi için pratik bir teklif olarak, malî yardımları gizli yapmanın[301] daha hayırlı olacağı bildirildi.[302] Riyadan uzak ve herhangi bir karşılık beklemeksizin edinilen cömertlik hasleti doğrultusunda toplumun varlıklı ve ihtiyaç sahibi kesimlerinin samimî duygularla kaynaşmasını sağlayan bireysel ve toplumsal çapta tarihî sahavet örnekleri yaşandı. Mesela hicret sonrasında Medineli müslümanlar, muhacirlerle evlerini ve mallarını paylaşıp, onları ihtiyaç duydukları bazı hususlarda kendilerine tercih ettiler.[303] O dönemin varlıklı insanlarından Hz. Ebû Bekir (ö.13/634) Tebük Savaşı hazırlığı için malının neredeyse tamamını tasadduk etmişti.[304] Hz. Osman b. Affân (ö.35/655) aynı amaçla bin dinar yardımda bulundu.[305] Yine sahabenin zenginlerinden Abdurrahman b. Avf (ö.32/652), dört bin dinar değerindeki bir tarlasını satıp, para-

296 el-Haşr 59:9; et-Tegâbün 64:16.
297 el-Bakara 2:267.
298 Âl-i İmrân 3:92.
299 Buhârî, "Vesâyâ, 22, 28; "Eymân", 33.
300 el-Bakara 2:262, 264.
301 Bu tavsiye hadislerde "sağ elin verdiğini sol elin görmemesi" şeklinde ifade edilmektedir (Buhârî, "Zekât", 13).
302 el-Bakara 2:271.
303 el-Haşr 59:9; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/431-4.
304 Tirmizî, "Menâkıb", 16.
305 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/439.

sını ihtiyaç sahiplerine dağıttı.[306] Aynı zamanda devlet başkanı olan Hz. Peygamber de ganimet ve hediye yoluyla eline geçen maldan ailesinin bir yıllık ihtiyacını ayırdıktan sonra, gerisini ihtiyaç sahiplerine ile gönüllerini İslâm'a kazandırmayı düşündüğü insanlara dağıtır ve devlet işlerinde harcardı; kendisi de mütevazı bir hayat yaşardı.[307]

Affetme ve hoşgörü medeniyetinin tesis edilmeye çalışıldığı vahiy döneminde cahiliyenin kahramanlık algısına da tepkisel bir duruş sergilendi. İntikam ve saldırganlık hisleri ile hareket etmenin müslümana yakışmayan bir hareket tarzı olduğu ifade edildi;[308] affedip hakkından vazgeçebilmek[309] ve kötülük yapanlara bile iyilikte bulunabilmek, üstün erdemli bir davranış olarak tanıtıldı.[310] Suçlunun cezalandırılması durumunda ise aşırıya gidilmemesi gerektiği bildirildi.[311] Hz. Peygamber'in kendisini ve arkadaşlarını yurtlarından çıkaran müşrikleri, Mekke'yi teslim aldığı sırada affetmesini, bu erdem ile ilgili yaşanmış eşsiz bir örnek olarak anlatmak mümkündür.[312]

Üstün ahlâk anlayışının merkeze alındığı Hz. Peygamber devrinde cahiliye dönemindeki sınırsız hürriyet isteği, ilâhî ve siyasî otoriteye bağlılık ile sınırlandırıldı.[313] Öte yandan ırkçılık ve kabile taassubu reddedildi.[314] Buna karşılık din kardeşliği etrafında bütünleşmenin gerekliliği üzerinde hassasiyetle duruldu.[315] Ancak bununla birlikte, iyiliklerin öncelikle akrabalara yapılması ve akraba bağlarının korunup güçlendirilmesi gerektiği de ifade edildi.[316]

---

306 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, III/133.
307 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 528; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/58-60.
308 Müslim, "Birr", 7.
309 el-A'râf 7:199; eş-Şûrâ 42:40; et-Tegâbün 64:14.
310 el-Fussilet 41:34.
311 en-Nahl 16:126; eş-Şûrâ 42:40.
312 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/383.
313 en-Nisâ 4:59.
314 Müslim, "İmâre", 13; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/349.
315 el-Hucurât 49:10; Buhârî, "Edeb", 27.
316 en-Nahl 16:90; Buhârî, "Edeb", 7-16; Müslim, "Birr", 6.

İffetli bir toplumun inşa edildiği vahiy döneminde namusu koruma konusundaki hassasiyetin devam ettirilmesi istendi.[317] Ancak cahiliye döneminden farklı olarak iffete gölge düşürücü sözler sarf etmek[318] ve gayri meşru ilişkide bulunmak yasaklanarak, insanlarda kendi yakınlarının ırzlarını koruma hassasiyetinin yanı sıra başkalarının namuslarını kirletmekten sakınma duyarlılığı da oluşturuldu.[319] Böylece teşekkül etmekte olan İslâm toplumuna hem kendi, hem de başkalarının iffetlerini koruma ahlâkı kazandırıldı. Nitekim Benî Kaynukâ' Çarşısı'nda avret yerleri görülsün diye elbisesinin arka kısmı bir yahudi tarafından bağlanan müslüman bir kadını, orada hazır bulunan bir müslümanın canı pahasına savunduğu nakledilmektedir.[320]

Güvensizlik, kaygı ve haksızlığın egemen olduğu bir toplumun, fertleri birbirlerine güvenen bir topluma dönüştürülmesinin hedeflendiği Hz. Peygamber döneminde ahde vefa[321] ve emaneti koruma faziletlerinin devam ettirilmesi hususu üzerinde önemle duruldu.[322] Gerçek müslümanın, elinden ve dilinden güvende olunan kimse olduğu ifade edildi[323] ve müşriklerle yapılan antlaşmalara dahi sadık kalınması istenerek,[324] düşmana bile güven duygusunun verilmesi arzu edildi. Bu toplumsal dönüşümün gerçekleşmesi için bütün varlığını ortaya koyan Hz. Peygamber, tarihin hafızasından silinemeyecek örnek davranışlarda bulundu. Örneğin Hz. Peygamber'in yanında, hicret ettiği sıralarda bile, kendisine inanmayanlara ait kıymetli emanet eşyanın bulunduğu, onun bu emanetleri zayi etmeden sahiplerine ulaştırmak üzere Hz. Ali'yi görevlendirdiği nakledilmektedir.[325] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Hay-

317 el-Müminûn 23:5.
318 en-Nûr 24:4.
319 el-İsrâ 17:32.
320 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/44.
321 el-Bakara 2:177; el-Meâ'ric 70:32.
322 el-Bakara 2:283; en-Nisâ 4:58; el-Mü'minûn 23:8; Tirmizî, "Büyû'", 38.
323 Buhârî, "Îmân", 3; Müslim, "Îmân", 14.
324 et-Tevbe 9:4.
325 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/438; Taberî, *et-Târih*, I/569.

ber'in fethi esnasında müslüman olan el-Esvedü'r-Râî adındaki çobana sorumluluğundaki koyun sürüsünü, yahudi olan sahibinin kaldığı kaleye sürmesini söyleyerek emaneti korumayı sağladığı rivayet edilmektedir.[326]

Vahiy döneminde bu ahlâkî erdemlerin yanı sıra, muhataplardan, sabırlı[327] ve yumuşak huylu olmak;[328] din kardeşini sevmek;[329] merhametli olmak;[330] kendisi için arzu ettiğini başkası için de istemek;[331] tatlı dilli olmak;[332] yanlışta ısrar etmemek ve pişman olup hatadan hemen vazgeçmek;[333] iyi, dürüst[334] ve temiz olmak[335] gibi bütünleştirici faziletleri de tabiat haline getirmeleri istendi. Aynı zamanda, toplumda güvensizliğe ve parçalanmaya yol açan yalan söylemek;[336] alay etmek;[337] başkalarını çekiştirmek;[338] kibirlenmek;[339] hayâsızlık, fenalık ve azgınlıkta bulunmak[340] gibi reziletlerden sakınmaları kendilerine emredildi.

---

326 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/292.
327 el-Enfâl 8:46; Buhârî, "Edeb", 71.
328 Âl-i İmrân 3:159.
329 Müslim, "İmân", 22.
330 el-Feth 48:29; Buhârî, "Edeb", 27.
331 Buhârî, "İmân", 6.
332 el-Bakara 2:263.
333 en-Nisâ 4:17; Tirmizî, "Sıfetü'l-Kıyâme", 49.
334 Devlet yöneticiliği görevini üstlenince ailesinin geçimini sağlamak üzere kendisine hazineden aylık bir koyun veya yarısı kadar bir ödeme yahut yıllık altı bin dirhemtahsis edilen Hz. Ebû Bekir (Huzâ'î, Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye, s. 786) ile ilgili anlatılan şu hadise, dürüstlük erdeminin sahabede huy haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir: Nakledildiğine göre devlet gelirlerini kendi şahsî harcamalarında kullanmaktan son derece sakınan Hz. Ebû Bekir (ö.13/634), vefat edeceği sıralarda, hilâfetinde artan malın hesaplanıp, bir sonraki devlet yöneticisine verilmesini vasiyet etti. Yapılan hesaplamada çocuklarına hizmet eden bir köle ile bahçesini sulayan bir deve dışında herhangi bir artışın olmadığı tespit edildi ve bunlar ikinci halife Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643)'a teslim edildi (Aynî, Umdetü'l-Kârî, XI/185; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/304).
335 el-Bakara 2:192.
336 el-Hac 22:30; el-Ahzâb 33:70; ez-Zümer 39:3.
337 el-Hucurât 49:11.
338 el-Hucurât 49:12; Buhârî, "Edeb", 46.
339 el-Furkân 25:21; Lokmân 31:18.
340 en-Nahl 16:90.

İnanç, ibadet ve ahlâk ilkeleriyle bütünlük arz eden İslâmiyet'te söz konusu ahlâk kuralları vazedilmekle birlikte insanların bütün fiillerinin mükâfatlandırılmak veya cezalandırılmak üzere melekler aracılığıyla kaydedildiği bildirilerek[341] müslümanlar faziletlere bürünmeye ve rezilliklerden de uzak durmaya yönlendirildi. Bunun yanı sıra her biri kurallı, disipline edici, olumsuz duygu ve düşüncelerden uzaklaştırıcı, dolayısıyla kişiliği geliştirici olan ibadetlerle[342] de onların söz konusu prensiplere uyma iradeleri güçlendirildi. Böylece vahiy döneminde İslâm dinini benimseyen toplumlarda sevgi ve saygı temelli bu ahlâk anlayışı bir yaşam biçimi haline getirildi ve inananların sevgi ve saygı bağlarıyla kaynaşması sağlandı.[343]

II. Sosyoekonomik Hayat

Vahiy döneminin Mekke devrinde ticarî faaliyetleri denetleyip yönlendirecek gerekli siyasî mekanizma henüz oluşmadığı için ticarî hayatla ilgili olarak yardımlaşma ve dürüstlük gibi ahlâkî erdemler konusunda tavsiyeden öte herhangi bir hukukî değişime gidilmedi. Medine döneminde ise mevcut ekonomik sistemi tamamen değiştirmekten ziyade, ticarî hayat hukukî ve ahlâkî ilkelerle sağlam bir yapıya kavuşturulup, üretici ve tüketicinin mağdur olmadığı, güvenilir bir piyasa ortamı hazırlanmaya çalışıldı. Araştırmamızın bu kısmında iktisadî kurum ve kuruluşlar, alışveriş alanları, ticaret malları, mübadele araçları ve ölçü birimleri, alışveriş çeşitleri, iktisadî ortaklık ve kredi çeşitlerinin vahyin ve sosyal şartların etkisi ile uğradığı değişimi inceleyeceğiz.

a. İktisadî Yönü Olan Kurum ve Kuruluşlar

İktisadî hayatla ilgili kurum ve kuruluşlar vahiy döneminde yeniden düzenlendi. Bu süreçte cahiliye döneminden intikal eden Nesî kurumu ilga edilirken, diğerleri olduğu gibi veya

341 el-İnfitâr 82:10-2; Kâf 50:17-8.
342 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 249.
343 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 351.

ıslah edilerek devam ettirildi. Vahiy döneminde varlığını koruyan kurum ve kuruluşlara geçmeden önce Nesî'nin kaldırılışı hakkında bilgi vereceğiz.

Nesî kurumu hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe suresinin otuz yedinci ayetiyle gayri meşru ilan edildi.[344] Bu ayette, insanların nefsanî arzularına uyarak haram ayları helâl saymak suretiyle Allah'ın koyduğu kuralları ihlâl ettikleri ve böylece inkârda aşırıya gittikleri ifade edilmektedir. Hz. Peygamber geniş bir kitleye direkt olarak hitap etme imkânını bulduğu Veda Haccı'nda da Nesî sisteminin kaldırıldığını duyurdu.[345] Böylece güven ortamının sağlanmasına önemli bir katkısı olan haram aylar istikrarlı bir yapıya kavuştu.

1. Dârunnedve

Dârunnedve, Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık iki yıl önce gerçekleşen Mekke fethine kadar müşriklerin elinde bulunmaktaydı. Bu süre zarfında Dârunnedve, cahiliye dönemindeki idarî ve ticarî fonksiyonunu devam ettirdi. Örneğin Kureyşliler Hz. Peygamber'e hicret öncesindeki suikast kararını burada almışlardı.[346] Aynı şekilde Ebû Süfyân (ö.31/651), Bedir Savaşı'nın yapıldığı sıralarda Şam'dan Mekke'ye getirdiği kervanı Dârunnedve yanında bekletmişti; Bedir Savaşı'dan dönen müşrikler bu kervandan elde ettikleri kârı Bedir'deki yenilgiye karşılık müslümanlarla yapmayı düşündükleri yeni bir savaş hazırlığında kullanmayı burada kararlaştırmışlardı.[347]

Mekke'nin fethinden sonra ise Dârunnedve'nin ne maksatla kullanıldığına dair kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Mekke'nin fethi sırasında Hz. Peygamber'in emri ile Dârunnedve binasının yıktırıldığına dair iddialar bulunmakla

344 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/459; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV/192.
345 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/509; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, I/86.
346 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/434; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/227; Taberî, *et-Târih*, I/566.
347 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/37.

birlikte,[348] Dârunnedve'nin Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö.60/680) devlet başkanı olduğu dönemde sahibinden satın alınıp, idare merkezi olarak kullanıldığı,[349] Abbasîler döneminde ise yıkılıp yerinin Mescid-i Haram'a katıldığı ve bugün Dârunnedve'nin yerinde müezzin mahfilinin bulunduğu belirtilmektedir.[350] İkinci görüş esas alınsa bile Dârunnedve'nin Mekke'nin fethi ile birlikte eski siyasî konumunu yitirdiği anlaşılmaktadır. Zira fetihten sonra Mekke, merkezi Medine olan idarî teşkilâtın tayin ettiği vali tarafından yönetilmeye başlanmıştır.[351]

2. Harem

Vahiy döneminde Harem kurumunun yasakları ve uygulama alanları arttırıldı. Hem hicretten önce, hem de Mekke'nin fethinden sonra Harem bölgesinin saygınlığını koruma hususunda hassasiyet gösterildi. Mekke'de Harem bölgesinin yabanî hayvanlarını avlamak, ağaçlarını kesmek ve orada kan dökmek gibi cahiliye döneminde haram olarak bilinen davranışlar, bu dönemde de haram kabul edildi.[352] Ancak müşriklerin Harem bölgesinde müslümanlara saldırması durumunda müslümanların savunma amaçlı olarak karşılık verebilecekleri ifade edildi.[353]

Müslümanlar, Harem kurumuna oldukça saygı gösterdiler. Öyle ki Mekke'nin fethi sırasında bile kurallara riayet ettiler. Bu hususla ilgili olarak, Hz. Peygamber'in fethetmek amacıyla Mekke'ye doğru yola çıkarken komutanlarını mecbur kalmadıkça çatışmadan uzak durmaları hususunda uyardığı rivayet edilmektedir.[354] Aynı şekilde komutanlarından Sa'd b. Ubâde'nin (ö.15h.) "Bugün Harem'de savaşın helâl kılındığı gündür." dediğini duyması üzerine, onu görevden aldığı an-

348 Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, s. 94.
349 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/77; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/222.
350 Fığlalı, "Dârünnedve", VIII/556.
351 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/373.
352 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/352; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/384-5.
353 el-Bakara 2:191.
354 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/346.

latılmaktadır.[355] Mekke'yi fethettiğinde ise oranın kıyamete kadar devam edecek bir kutsallığa sahip olduğunu, fetih esnasında bazı insanların öldürüldüğünü, ancak bunun da sadece kendisine helâl kılındığını söylediği nakledilmektedir.[356]

Vahiy döneminde Harem bölgesinin sınırları yeniden belirlendi.[357] Cahiliye döneminden farklı olarak bu dönemde, hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe suresinin yirmi sekizinci ayeti gereğince müşriklerin Kâbe'ye yanaştırılmaması kararı alındı. Bazı müslümanların, müşriklerin Harem'e alınmaması sonucu ticarî kayba uğrama ve maddî sıkıntılar çekme endişesine kapılmaları üzerine onların başka yollardan gelir elde edecekleri, ayetle haber verildi.[358] Aynı şekilde Harem sınırları içinde bulunan kayıp eşyanın, üzerinden ne kadar süre geçerse geçsin, sahibi çıkıncaya kadar muhafaza edilmesi gerektiği bildirildi.[359]

Harem kurumu sayesinde Mekke, güvenli bir yerleşim yeri haline gelmişti. Çevre bölgelerde insanlar saldırılar sonucu âdeta kapılıp götürülürken,[360] Mekke'de güvenli bir atmosfer hâkimdi.[361] Öyle ki Mekke'ye "güvenli şehir" manasında "el-beledü'l-emîn" denilmekteydi.[362]

Vahiy döneminde Mekke'nin yanı sıra Medine de harem bölge ilân edildi.[363] Medine'nin haremliği, Medine sözleşmesinde de ifade edilmektedir.[364] Medine hareminin sınırları güney-

355 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/344.
356 Buhârî, "İlim", 39.
357 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, II/406. Bu sınırlar, uçlara yerleştirilen işaret taşlarının tarih boyunca çeşitli dönemlerde yenilenerek günümüze kadar korunmuş bulunmaktadır (Öğüt, "Harem", XVI/128).
358 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/463; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV/192-3; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 30.
359 Buhârî, "İlim", 39; "Lukâtâ", 7.
360 el-Ankebût 29:67.
361 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIV/505.
362 et-Tîn 95:3.
363 Buhârî, "Fedâilü'l-Medîne", 1; Müslim, "Hac", 85.
364 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/454.

deki Ayr'dan kuzeydeki Küçük Sevr'e[365] kadar uzamaktadır.[366] Doğu ve batı yönlerindeki sınırlarda ise Harratü'l-Vâkim ve Harratü'l-Vebre bulunmaktadır. Mekke'nin haremindeki kadar bağlayıcı olmasa da Medine harem bölgesinde de avlanmak, ağaç kesmek,[367] sahiplenmek üzere yitik malı almak ve birisine saldırmak niyetiyle silahlı dolaşmak uygun görülmedi.[368] Ancak âlimlerin çoğunluğuna göre bu hususlaki nehiyler, tavsiye niteliğinde olup, bunların bir cezaî müeyyidesi bulunmamaktaydı.[369] Nitekim Hz. Peygamber'in Medine harem bölgesindeki otları hayvanlara yedirmeye müsaade ettiği rivayet edilmektedir.[370] Ayrıca Medine haremine ihramlı girmek şart koşulmamış ve gayri müslimlerin buraya girmeleri engellenmemiştir.[371]

Medine şehrine getirilen söz konusu özel statünün Sakîfoğulları'nın müslüman olmasından sonra Tâif şehrine de verildiği görülmektedir.[372] Hz. Peygamber Sakîflilere gönderdiği yazıda Tâif'te ağaçların kesilmeyeceğini ve av hayvanlarının yakalanmayacağını, hırsızlık ve saldırganlığın yapılmayacağını, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağını bildirmişti.[373]

Vahiy döneminde güçlendirilip, kapsam alanı genişletilen Harem kurumu; Mekke, Medine ve Tâif'te tabiî yapıyı korumanın yanı sıra, ticarî hayat için gerekli unsurlardan biri olan güvenliğin arttırılmasında da önemli derecede katkı sağlamıştır.

---

365 Sevr adındaki bu yer Medine yakınlarında olup, Hz. Peygamber'in hicret esnasında gizlendiği, Mekke yakınlarındaki Sevr mağarası değildir. (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1068).
366 Müslim, "Itk", 4; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 99.
367 Müslim, "Hac", 85.
368 Ebû Dâvûd, "Menâsik", 99.
369 Öğüt, "Harem", XVI/132.
370 Ebû Dâvûd, "Menâsik", 99.
371 Öğüt, "Harem", XVI/132.
372 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/316.
373 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/459; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 204, 206.

3. Hilfü'l-fudûl ve Hilfu's- salâh

Bir güvenlik sözleşmesi olan Hilfü'l-fudûl'ün vahiy dönemindeki varlığı hakkında iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisine göre Hilfü'l-fudûl, vahiy sonrası dönemde bile işlevini sürdürmüştür. Bu görüşün dayanağı, Hz. Muâviye'nin (ö.60/680) devlet başkanlığını yaptığı devirde Velîd b. Utbe ile ticarî anlaşmazlığa düşen Hz. Hüseyin b. Ali'nin (ö.169/786) Hilfü'l-fudûl'a başvuracağını söylemesi üzerine Velîd b. Utbe'nin çekinip, Hz. Hüseyin'e malını teslim ettiğine dair rivayettir.[374] İkinci görüşe göre ise Hilfü'l-fudûl kendi içine yeni üye almadığı için kuruluşundan yaklaşık yirmi-otuz yıl sonra son üyesinin ölümüyle birlikte ortadan kalkmıştır.[375]

Hz. Peygamber'in, bu sözleşmenin yapıldığı sırada hazır bulunduğunu söylemesinden,[376] onun da bu sözleşmenin bir üyesi olduğunu ve kendisi hayatta bulunduğu müddetçe de kurumun varlığını devam ettirdiğini düşünmek mümkündür. Ancak, Hz. Peygamber'in İslâm döneminde de böyle bir antlaşmaya çağırılması durumunda icabet edeceğini ifade etmiş olması,[377] Hilfü'l-fudûl'ün üyelerinin zamanla ölmesi ile birlikte fonksiyonunun da zayıfladığını göstermektedir.

Hicretten önce Hz. Peygamber'in, Mekke'de haksızlığa uğrayan bir yabancının yardım isteği karşısında Hilfü'l-fudûl teşkilâtının bir üyesi olarak kendisinden beklenen erdemi gösterdiği kaydedilmektedir. Rivayete göre Erâş kabilesine mensup birinden mal satın alan Ebû Cehîl (ö.2/624) borcunu ödemedi. Ebû Cehîl'in Hz. Peygamber'e düşmanlığını bilen bir müşrik de alay etmek amacıyla mağdur tacire o sırada Kâbe'de bulunan Hz. Muhammed'i göstererek ona başvurduğu takdirde parasını alıp, kendisine verebileceğini söyledi. Bunun üzerine tacir, Hz. Peygamber'e gidip, ondan yardım istedi. Hz. Muhammed

374 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/141.
375 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 54.
376 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/128-9.
377 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/141.

de onunla birlikte Ebû Cehîl'in evine gitti ve herhangi bir güçlükle karşılaşmadan ondan parayı alıp, tacire verdi.[378]

Hilfü'l-fudûl gibi bir güvenlik kurumu olan Hilfu's-salâh'ın vahiy dönemindeki işleyişi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bu kurumu oluşturanlarca kurumun varlığı devam ettirilmiş olsa dahi bu ad altında müslümanlarda herhangi bir antlaşma yapılmamıştır. Ancak İslâm'ın her türlü haksızlığı yasaklayıp,[379] bütün müslümanlara kötülüklere engel olma ve mazluma yardım etme sorumluluğunu yüklemiş olması[380] ve müslümanların Medine döneminde adaleti uygulayacak bir yargı sistemine kavuşmaları; vahyin Medine devrinde, bu iki kurumun sağladığı güvenden, çok daha etkin ve yaygın bir asayişin sağlandığını söylememize imkân vermektedir.

4. el-Eşhüru'l-hurum ve Besl

Vahiy döneminde el-Eşhüru'l-hurum sisteminin saygınlığına riayet edildi; ancak haram aylarda zulme maruz kalındığında savunma amaçlı olarak savaşmaya da müsaade edildi. Bununla ilgili olarak, haram aylarda Kureyş kervanına baskın düzenleyen ve tamamı mühacirlerden oluşan müslüman bir birliğin bu yaptığının el-Eşhüru'l-huruma saygısızlık olarak değerlendirilemeyeceğini bildiren bir ayetin nazil olduğu anlatılmaktadır. Rivayete göre Hz. Muhammed hicretin ikinci yılında Abdullah b. Cahş (ö.3/624) liderliğinde küçük bir müfrezeyi Kureyşlileri gözetleyip, onlarla ilgili bilgi edinmesi amacıyla[381] Mekke-Tâif yolu üzerindeki Nahlah mevkiine gönderdi.[382] Bu birlik oraya vardığında Yemen'den dönen bir Kureyş kervanı ile karşılaştı. Birlik, kervana baskın düzenleyip,

---

378 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/358.

379 el-Bakara 2:205; en-Nahl 16:90.

380 Âl-i İmrân 3:104, 114; et-Tevbe 9:71.

381 Hz. Peygamber'in söz konusu seriyyeyi Kureyş kervanına saldırmaları amacıyla gönderdiği de söylenmekteyse de (Taberî, *et-Târih*, II/15), kendisine getirilen kervandaki malları haram aylarda olduğu gerekçesiyle beklettemesi, onun böyle bir amacının olmadığına dair görüşün (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/534) daha isabetli olduğunu desteklemektedir.

382 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/53.

muhafızlardan birini öldürdü ve kervan ile esir aldığı iki kişiyi Medine'ye getirdi. Kureyşliler bu hadise üzerine Hz. Peygamber ve arkadaşlarının haram ayların kudsiyetini çiğnediklerini söyleyerek, müslümanları diğer Arap kabileleri nezdinde kötülemeye başladılar.[383] Hz. Peygamber o birliğe haram ayda öldürmeyi emretmediğini söyleyip, kendisine verilen ganimeti kutsal aylarda oldukları için bekletti.[384] Çok geçmeden bu hadise ile ilgili olarak bir ayet nazil oldu. Söz konusu ayette, haram ayların kutsallığı teyid edilmekle birlikte, insanları Allah'ın yolundan çevirmenin, O'nu inkâr etmenin ve O'na inananları yurtlarından çıkarıp, zulme maruz bırakmanın öldürmekten daha kötü suçlar olduğu ve bu tür durumlarda savaşmanın mubah olacağı bildiriliyordu.[385] Bunun üzerine Hz. Peygamber beklettiği ganimeti uygun gördüğü şekilde dağıttı.[386] Daha sonraları nazil olan çeşitli ayetlerde de haram ayların saygınlığının korunması gerektiği ve bu aylarda düşmanın saldırması durumunda ise karşılık verilebileceği tekraren ifade edildi.[387]

Kaynak eserlerde el-Eşhüru'l-hurum gibi zamansal açıdan güvenliği temin eden Besl kurumunun vahiy dönemindeki varlığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak müslümanların el-Eşhüru'l-hurum dışında Besl adı altında herhangi bir zaman dilimini haram saymadıkları da bilinmektedir. Müslümanların haram ayların saygınlığına riayet etmeleri ve milletlerarası ilişkilerde barışı esas alan İslâm dininin yeryüzünde her türlü haksızlığı, bozgunculuğu ve tahakkümü yasaklaması[388] neticesinde vahiy döneminde müslümanların siyasî otoritesine bağlı yerleşim yerlerinde güvenliğin daha güçlü bir şekilde sağlandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Oluşturulan güvenli ortam sayesinde ise ticarî hareketliliğin arttığını ifade edebiliriz.

---

383 Taberî, *et-Târih*, II/15-6; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 71.
384 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/534.
385 el-Bakara 2:217.
386 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/533-5; Taberî, *et-Târih*, II/16; Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 120.
387 el-Bakara 2:194, 217; el-Mâide 5:2, 97; et-Tevbe 9:5, 36.
388 el-Bakara 2:205; el-Kasas 28:83.

5. Îlâf

Îlâf kurumu vahiy döneminde hem Kureyşliler hem de Medine müslümanları arasında varlığını korumaya devam etti. Kureyşlilerin Îlâf kurumunu çalıştırdıkları, özellikle Şam ve Yemen'e yaptıkları birçok ticarî yolculuktan anlaşılmaktadır. Kaynak eserlerde Kureyşlilerin Yemen,[389] Şam ve Medine tarafına ticarî seyahatler gerçekleştirdikleri belirtilmektedir. Örneğin Ebû Süfyân'ın (ö.31/651) Kureyş kervanını Bedir Savaşı öncesinde Şam'a götürdüğü[390] ve Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın Mekke'den Medine'ye ticaret yaptığı kaydedilmektedir.[391]

Medine'den de müslümanların Yemen,[392] Şam, Uman ve Rum memleketlerine ticarî seferler düzenledikleri nakledilmektedir.[393] Hicretin birinci yılında[394] Dihye b. Halîfe el-Kelbî'nin (ö.50/670) Şam'dan gıda yüklü bir kervanı Medine'ye getirdiği,[395] Bedir Savaşı'nın yapıldığı sırada Talha b. Ubeydüllâh'ın (ö.36h.) elbise ticareti için Şam'da bulunduğu ve ancak savaş sonrasında Medine'ye döndüğü[396] ve Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir tarihte ticaret yapmak üzere Busrâ'ya gittiği söylenmektedir.[397] Aynı şekilde Medine'de parfüm türünden kozmetik eşyalar satmakla meşhur olan Esma bnt. Mahrame'ye oğlunun Yemen'den parfüm gönderdiği rivayet edilmektedir.[398] Şu kadar var ki Medineli müslümanlar hicretin ilk yıllarında ticarî seyahatleri esnasında zaman zaman müşrik kabilelerin saldırılarına maruz kalıyorlardı. Hicretin altıncı (627m.) yılında Zeyd b. Hârise (ö.8h.)

389 Taberî, *et-Târih*, II/15-6; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 71.
390 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/537; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/37; Taberî, *et-Târih*, II/21.
391 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/400.
392 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/235.
393 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 146.
394 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 79.
395 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/387; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/160; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 30.
396 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 691.
397 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/185; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IX/118.
398 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/30; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 148.

yönetiminde Medine'den Suriye'ye gönderilen bir ticaret kervanının, Vâdilkurâ yakınlarında Fezâreli bir grup tarafından yakalanarak mallarına el konduğu nakledilmektedir.[399] Bu durum, müslümanların Îlâf kurumunu yeterli ölçüde çalıştıramadıklarını göstermektedir. Ancak kervan ticareti güvenliği ile ilgili bu problemin, günden güne güçlenen İslâm toplumunun birçok yerleşim yerini hâkimiyetine bağlaması ve farklı kabilelerle barış antlaşmasını yapmasıyla ortadan kalktığını ifade edebiliriz.

Vahiy döneminde ticaretten elde ettikleri geliri müslümanlarla savaşta kullanan Mekke müşrikleri, ticaret kervanlarını Îlâf kurumu sayesinde her ne kadar müslüman olmayan kabilelerden yana güvende tutmayı başarabiliyorlardıysa da bir kısmı, Mekke'den çıkarıp mallarına el koydukları muhacirlerden oluşan Medineli müslümanların saldırılarından koruyamıyorlardı. Örneğin hicretin ikinci yılında Kureyşlilerin Yemen'e gönderdikleri bir ticaret kervanı, Abdullah b. Cahş (ö.3/624) adındaki sahabînin komutanlık ettiği ve tamamı muhacirlerden oluşan seriyye tarafından el konulmuştu.[400] Kureyşliler Bedir Savaşı'ndan sonra, müslümanların baskınlarına maruz kalmamak için ticaret güzergâhlarını değiştirip, Irak ticaret yolunu kullanmaya başladılar.[401] Ancak buna rağmen, ticaret kervanları müslümanların baskınları ile karşılaşabiliyorlardı. Nitekim Mekke'nin fethine yakın bir tarihte, o sıralarda müşrik olan Ebü'l-Âs'ın yönetiminde Şam'dan dönen bir Kureyş kervanı, Hz. Peygamber'in gönderdiği birlik tarafından basılmıştı. Ancak Hz. Peygamber'in kızı Zeynep'in eşi olan Ebü'l-Âs'ın gece Medine'ye gelip, Hz. Zeynep'in himayesine girmesi üzerine Hz. Peygamber, ona malının geri verilmesini sağlamıştı.[402] Bu şekilde ticarette büyük zayiatlar veren Mek-

399 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/90; Elnure Azizova, "Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bil. Enst., 2007, s. 351.

400 Taberî, *et-Târih*, II/15-6; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 71.

401 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/46; Taberî, *et-Târih*, II/55.

402 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/579-580.

ke müşrikleri, kervanlarını Medineli müslümanlardan korumak üzere Hudeybiye Antlaşması'nda karar aldırmışlardı.[403] Bu antlaşma öncesine kadar ticarî güvenlikleri tehlikede olan Kureyşlilerin müslümanlara ait herhangi bir ticaret kervanına saldırma fırsatını yaklayamadıkları belirtilmektedir.[404] Bunda, Mekke'ye göre Medine'nin Şam tarafında bulunmasının, dolayısıyla Şam'a gidecek müslümanların Mekke yakınlarından geçme mecburiyetlerinin olmamasının büyük payı vardır. Çünkü bu coğrafî konum, Kureyşlilerin en azından, Şam tarafına giden müslüman tüccarlara saldırma imkânını oldukça zayıflatıyordu.

Vahiy döneminde müslümanların ticarette deniz yolunu kullandıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak müslümanların bir kısmının Habeşistan'a göç ederken kişi başına yarım dinar ücret karşılığında Habeşlilere ait iki gemiyi kiraladıkları[405] ve Habeşistan'dan dönerken de yine gemiyi kullandıklarına dair rivayetler[406] ile deniz ve gemiden bahseden ayetler,[407] müslümanların vahiy döneminde deniz yolu ulaşımına yabancı olmadıklarını göstermektedir. Ancak onların düşman gruplarla devamlı mücadele içinde olmaları, kendilerini ticarette deniz yolunu aktif olarak kullanmaktan alıkoyuyordu.

Yol güvenliğini sağlayan Îlâf kurumu ile ilgili olarak değinilmesi gereken diğer bir konu, yol kesmek dahil, yeryüzünde bozgunculuk yapanlara asılmak veya el ve ayakları çaprazlama kesilmek[408] gibi caydırıcı cezaların öngörülmesidir. Bu cezaî müeyyideler iç ve dış ticarette gasba teşebbüsü büyük ölçüde engellemiş ve ticaretin daha güvenli yapılmasını sağlamıştır.

---

403 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 172; Crone, Meccan Trade And Rise of Islam, s. 119.

404 Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/351.

405 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/204; Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 56; Azizova, "Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler", s. 324.

406 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 484.

407 Yunus 10:22; en-Nahl 16:14.

408 el-Mâide 5:33.

6. Vergi

Vahyin Mekke döneminde müslümanlar hiçbir zorunlu vergi ile mükellef tutulmadı. Medine döneminde ise idarî teşkilâtın yeterli seviyede güçlenmesi ile birlikte başta gümrük vergisi olmak üzere vatandaşlık ve arazi vergileri alınmaya başlandı. Öte yandan cariyelerin mükellef tutulduğu zorunlu ödemeler de kaldırıldı. Vergiler sosyal güvenlik ve yardımlaşmaya yönelik olup, mükellefin müslüman ve gayri müslim oluşuna göre farklılık arz etmekteydi.[409]

a. Müslümanlardan Alınan Vergiler

Mekke döneminde müslümanların yardımlaşması gerektiği hususu üzerinde önemle duruldu; ancak zorunlu ve çerçevesi belirlenmiş ödemeler söz konusu olmadı. Mekke'de nazil olan ayetlerde yardım türü ve yardım edilecek kişiler ile ilgili kullanılan ifadeler,[410] bu dönemde daha çok, acil ihtiyaç içerisinde bulunanların zarurî ihtiyaçlarının giderilmesinin hedeflendiğini göstermektedir.[411]

Medine'ye hicretin ikinci yılında müslümanlar düzenli birtakım vergilerle mükellef tutulmaya başlandı. Bunlardan bir tanesi, Fıtır Sadakası'dır.[412] Bu sadaka, müslümanların köleler dâhil bakmakla mükellef oldukları aile fertlerinin tamamı adına Ramazan bayramı öncesinde ihtiyaç sahiplerine belirli ölçüde ödemede bulunmaları şeklindedir.[413] Fıtır sadakası o dönemde buğday, arpa, hurma, kuru üzüm ve akt denilen süt mamullü yiyecekten bir sâ' ölçüsünde verilirdi.[414] Bu ödeme-

409 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/428; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1069.

410 el-Fecr 89:17-8; Rûm 30:38; el-İsrâ 17:26; el-Beled 90:13-16.

411 Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/261, 379; Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 223.

412 Taberî, *et-Târih*, II/18.

413 Buhârî, "Zekât", 70, 78.

414 Buhârî, "Zekât", 73. Buğdaydan fıtır sadakasının yarım sâ' ölçüsünde verildiğine dair rivayetler de bulunmaktadır (Buhârî, "Zekât", 77). İlgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in fıtır sadakası olarak bir sâ' verilmesini emrettiği ürünlerin arasında sadece arpa ve hurma isimleri geçmektedir (Buhârî, "Zekât", 70, 71, 74, 77). Bu durum sahabîlerin çoğunun kendi istekleriyle diğer ürünlerin yanı sıra buğdaydan da bir sâ' verdikleri, maddî durumları

nin, bayram öncesi yoksulların temel gıda ihtiyaçlarını giderek onları bayrama hazırlamaya yönelik bir faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.

Fıtır sadakasının teşri edildiği yılda müslümanlar, gelir vergisi mahiyetinde olan zekât[415] ve öşür adı verilen vergilerle de mükellef tutuldu.[416] Mekke döneminde nazil olan bazı ayetlerde geçen zekât ve sadaka kelimeleri malî ödeme manasında kullanılmışsa da bunlarla zorunlu vergiden ziyade, gerekli bir çeşit yardımlaşma kastedilmekteydi.[417] Medine devrinde müslümanların zorunlu vergisi anlamı yüklenen sadaka kelimesi,[418] bağış manasında da kullanılmaya devam edildi.[419] Aynı şekilde gümrük ve pazar vergisi anlamında kullanılan öşür kelimesine, aynı zamanda müslümanların ziraî ürünler vergisi anlamı da yüklendi.[420]

Zorunlu vergiler olan zekât ve öşrün matrah ve miktarı, konusuna göre değişmekteydi.[421] Gümüşte iki yüz dirhem, altında yirmi miskal, devede beş, sığırda otuz ve koyunda kırk sayısı zekâtın,[422] toprak mahsullerinde ise beş vesk, öşrün matrahı olarak belirlendi.[423] Ödeme miktarı olarak da yirmi dinarda yarım dinar, iki yüz dirhemde beş dirhem,[424] beş devede bir koyun, otuz sığırda bir dana, kırk koyunda bir koyun,[425] yağmurla sulanan üründen onda bir, kova ile sulanan üründen

pek iyi olmayan bazı sahabîlerin ise yarım sâ' tasadduk ettiğini düşündürmektedir (Buhârî, "Zekât", 73, 74, 76).

415 Kelime anlamı artma ve arındırma olan zekât, terim olarak artarken arındırma, kelime anlamı iyilik ve doğruluk olan sadaka ise dosdoğru ve sadık imana bir delil olmak üzere iyilik yapmak şeklindedir (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 963).

416 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 970; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, III/56; Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/268.

417 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 963-5; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, IV/10.

418 et-Tevbe 9:60.

419 Buhârî, "Zekât", 10; "İcâre", 13.

420 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 527.

421 Buhârî, "Zekât", 38, 39.

422 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 414.

423 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 429; Buhârî, "Zekât", 42.

424 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 413.

425 Buhârî, "Zekât", 38.

yirmide bir oranında verginin verilmesi gerektiği bildirildi.[426] Bu malların daha fazla olması durumunda ise yapılacak ödemenin miktarı, belirlenen ölçüye göre arttırılması istendi.[427]

Belirlenen bu zekât nisaplarının ilk dilimleri o dönemde eşit değerdeydi.[428] Zekât matrah ve miktarlarındaki ölçüler ile o dönemdeki söz konusu malların fiyatları beraber değerlendirildiğinde bu sonuç ortaya çıkmaktadır. Örneğin normal bir devenin fiyatı kırk dirhem idi.[429] Buna göre beş devenin karşılığı, iki yüz dirhemdir. İki yüz dirhem ise yirmi dinar etmekteydi.[430] Aynı şekilde bir koyun yarım dinara satın alınabiliyordu.[431] Bu durumda kırk koyun, yirmi dinar/miskal değerinde olmaktadır. Zekât nisabı olan beş deve ve kırk koyunda bir koyun, dinar ve dirhemde ise bir koyun ücreti olan beş dirhem veya yarım dinarın zekât verilmesinin istenmesi de zekât nisaplarının ilk dilimlerinin birbirine eş değerde olduğunu göstermektedir.

Matrah ve miktarı Hz. Peygamber tarafından açıklanan söz konusu verginin harcama yerleri, hicretin dokuzuncu yılında nazil olan Tevbe suresinin altmışıncı ayetiyle bildirildi.[432] Zekâtı "fakirler, miskinler, zekât memurları, kalbi İslâm'a ısındırılanlar, hürriyete kavuşmak isteyen köleler, borçlular ve yolda

---

426 Buhârî, "Zekât", 55; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/497.

427 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 391, 394.

428 Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, V/102-3. Ancak zekât nisaplarının ikinci ve daha sonraki dilimlerinde bu eşitlik görülmemektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 391, 394; Buhârî, "Zekât", 38).

429 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/401; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 151. Vahiy döneminde deve özelliklerine göre sekiz yüz dirhemden yirmi iki dirheme kadar değişik fiyatlarda satılmaktaydı (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 989). Öte yandan Hz. Peygamber döneminde kırk dirhemlik normal bir devenin Hz. Ebû Bekir (ö.13/634)'in hilâfeti döneminde seksen dirheme, Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643)'ın hilâfeti döneminde ise yüz yirmi dirheme yükseldiği nakledilmektedir (İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I/401).

430 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 535, 551; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985.

431 Hz. Peygamber bir sahabeye bir dinar verip, bir kurbanlık koyun satın almasını istedi. O da bir dinara iki koyun satın alıp, bunlardan birini bir dinara sattı ve Hz. Peygamber'e bir dinar ile bir koyun getirdi (Tirmizî, "Büyû'", 34; Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke 1994, "Kırâz", 2).

432 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/459, 465.

kalmışlar ile Allah yoluna" tahsis eden bu ayetin gelmesiyle birlikte zekât, devlet tarafından toplanıp, dağıtılmaya başlandı.[433] Böylece zekâtın düzenli bir şekilde toplanıp, ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması sağlanmdı. Aynı şekilde zekât zenginden fakire devlet eliyle ulaştırıldığından, zekât verende kibir, alanda ise aşağılık duygusunun oluşma ihtimali de zayıfladı.[434]

Zekât toplamakla görevlendirilen kişilere zekâtı orta vasıftaki maldan tahsil etmeleri[435] ve bazı görevlilere de topladıkları zekât mallarını bulundukları yerdeki ihtiyaç sahiplerine dağıtmaları emredildi.[436] Zekât memurları gerekli gördüklerinde zekât konusu malda değişikliğe gidebiliyorlardı. Örneğin zekât toplamak üzere Yemen'e gönderilen Muâz b. Cebel (ö.17/638), buğday ve arpa yerine Yemenlilerin kolayına gelen ve Medinelilerin de ihtiyaç duyduğunu düşündüğü elbiseden zekât almıştı.[437]

Zorunlu gelir vergisinin ödenmesi hususunda uyarı ve teşviklerde bulunulduğu gibi bu vergiyle mükellef olan veya olmayan herkesin ayrıca bağışlarda bulunması da istendi.[438] Zorunlu veya gönüllü ödemeler yapmak iman ile ilişkilendirilip,[439] gizli ve açık bir şekilde infakta bulunanların ziyadesiyle mükâfatlandırılacakları bildirildi.[440] Öte yandan yetim ve yoksul doyurmak dâhil, infaktan kaçınmanın, dini veya ölümden sonraki hayatı inkâr edenlerin bir özelliği olduğu vurgulandı.[441] Mala aşırı bir şekilde bağlanıp, ihtiyaç sahipleri-

433 Karaman v.d., Kur'ân Yolu, III/56. Bu uygulama, Hz. Osman b. Affân (ö.35/655)'ın hilafeti dönemine kadar devam etti. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra zekâtı, dileyen bizzat kendisi uygun gördüğü şahsa, dileyen de ilgili devlet yetkililerine teslim ederek borcunu ödemeye başladı (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 562-3).

434 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 447; Mehmet Salih Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, TDVY, Ankara 2009, s. 165.

435 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 376; Buhârî, "Zekât", 39, 41.

436 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 246; Buhârî, "Zekât", 1, 41.

437 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 376, 472; Buhârî, "Zekât", 33.

438 Buhârî, "Zekât", 21.

439 el-Mâide 5:12: et-Tevbe 9:18; en-Neml 27:3; Lokmân 31:4.

440 el-Fâtır 35:29-30.

441 el-Fussilet 41:7; el-Mâ'ûn 107:1-3.

ne infaktan kaçınan, biriktirme hırsı ve sevinciyle mal varlığını hesaplayıp duranlar kınandı.[442] Altın ve gümüşü biriktirip, Allah yolunda harcamayanların sakladıkları bu madenlerin ölümden sonraki hayatta cehennem ateşinde kızdırılacağı ve bunlarla sahiplerinin böğür ve sırtlarının dağlanacağı haber verildi.[443] Mülkün asıl sahibi ve onu dağıtmada takdir yetkisini elinde bulunduran Allah'ın bu sıfatlarını inkâr edip, mal sahibi olmayı kendi bilgi ve becerisine dayandıran zenginlerin yoksullara yardım etmekten kaçınmaları sebebiyle ahiretteki azabın yanı sıra bu dünyada da bazı felâketlerle karşılaşabilecekleri bildirildi. Bu hususla ilgili olarak bahçe sahiplerinin bahçelerini kaybetmesi[444] ve Kârûn'un malıyla birlikte yerin dibine batırılması[445] gibi geçmişte yaşanmış bazı örnekler anlatıldı. Öte yandan başkalarına yardımda bulunurken akrabalardan başlanması tavsiye edildi.[446] Bu şekilde mal, öncelikli hak sahibine ve gerçekten muhtaç olanın eline geçtiği gibi,[447] mal varlığına şahit olan insanlar nasiplendirildiğinden muhtemel hased duygusunun önüne de geçiliyordu. Aynı şekilde zekâtın usûl ve furûa[448] verilmesi yasaklanarak, aile bireyleri dışındaki ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması sağlandı. Usûl ve furâdan yardıma muhtaç aile fertleri ise zaten kişinin öncelikle yardım etmesi gereken sınıfı teşkil etmekteydi. Bu derecedeki yakınlara gerekli maddî destek sağlandıktan sonra, zekât mükellefiyetini gerektirecek kadar mal bulunuyorsa, bu durumda diğer insanlara zekâtın verilmesi isteniyordu.

Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in sadaka vermeye yönelik yaptıkları teşviklerin[449] neticesinde, başkalarına malî yardımda

442 el-Hümeze 104:2.
443 et-Tevbe 9:34-5.
444 Kalem 68:17-33.
445 Kasas 28:76-81.
446 en-Nisâ 4:36; Rûm 30:38; Müslim, "Zekât", 14.
447 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, 441.
448 Usûl; baba, anne ile yukarıya doğru dede ve nineler; furû' ise bunun mukabili olup, erkek ve kız çocukları ile bunların aşağıya doğru olan çocuk ve torunları manasındadır (Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 149, 588).
449 Hz. Peygamber'in "Bir hurma parçasıyla da olsa sadaka vererek kendinizi

bulunmak, sahabe topluluğunun bir özelliği haline gelmişti. Öyle ki maddî durumu yardım etmeye pek elverişli olmayan bazı sahabîlerin, sadaka verebilmek için pazarda hamallık yapıp, para kazanmaya çalıştığı nakledilmektedir.[450]

b. Gayri Müslimlerden Alınan Vergiler

Gayri müslimlerden cizye ve gümrük vergisi olmak üzere iki çeşit vergi alınıyordu.[451] Bunlardan baş vergisi olarak bilinen cizye, hicretin dokuzuncu (630) yılında, Tebük Gazvesi hazırlıklarının yapıldığı sırada nazil olan Tevbe suresinin yirmi dokuzuncu ayetiyle teşri edildi.[452] Bu ayetin gelmesinden sonra Hz. Peygamber, kendileri ile savaş şartları oluşup da İslâmiyet'i kabul etmeyen gayri müslimlerden cizye vermelerini istedi. Bunun karşılığında ise İslâm devletinin vatandaşlığı statüsünde muamele göreceklerini ve güvenliklerinin sağlanacağını onlara bildirdi.[453] Aynı şekilde gayri müslim kabile reisleri ve devlet başkanlarına yazdığı mektuplarda da cizye seçeneğini hatırlattı.[454] Cizye ayetinin nazil olduğu yılda Eyle, Ezruh, Cerbâ[455] ve Dûmetü'l-Cendel,[456] ertesi yıl ise Necrân, Ye-

ateşten koruyun!" dediği rivayet edilmektedir (Buhârî, "Zekât", 10).

450 Buhârî, "İcâre", 13.

451 Haraç kelimesi hadislerde daha çok, pazar vergisi (İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/183), gelir ve cizye anlamlarında kullanılmaktadır (Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", III/232). Arazi vergisi olarak bilinen haraç, ilk defa Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643) döneminde gayri müslimlerden alındı. Sevâd arazilerinin tabi tutulduğu bu vergi, üründen toplamından değil de belirli bir alandaki ürün üzerinden nakit olarak alınıyordu. Bu da bir açıdan, tarlanın kiraya verilmesi anlamına gelmektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 74-81.)

452 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 25; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/459-463.

453 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 224-5; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/445.

454 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 26-30; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/498.

455 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/445.

456 Dûmetü'l-Cendel'de yaşayan Yemâmelilerin hicretin altıncı yılında müslüman oldukları söylenmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/537; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 404-5). Buna göre burada cizye vergisini kabul ettikleri söylenenler, Dûmetü'l-Cendel'de yaşayan başka bir kabiledir. Ancak orada Yemâmeliler dışında herhangi bir kabilenin yaşayıp, yaşamadığı bilgisine de ulaşamadık.

men, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer halkları cizye vermek üzere Hz. Peygamber'le antlaşma yaptılar.[457]

Cizye vergisi sorumluluğu sadece savaşabilecek güçte olan yetişkin erkeklere getirildi.[458] Cizye verenler, mecburî askerlik mükellefiyetinden; müslümanların yanında savaşa katılan mükellefler ise cizye vergisinden muaf tutuldu.[459]

Bu verginin miktarı, alındığı bölgeye ve ferdî veya müşterek oluşuna göre belirlendi. Örneğin Bahreyn ve Yemenlilerden mükellef başına, yılda bir dinar veya buna denk Yemen elbisesi, Eyle halkından toplu olarak yıllık üç yüz dinar, Cerbâ ve Ezruh halkından yüz dinar, Necrânlılardan ise her biri bir ukiyye dirhem değerinde olan iki bin elbise, iki taksit halinde cizye olarak talep edildi. Cizyenin eksik veya fazla verilmesi halinde oluşan fark, mükellefin bir sonraki yılın vergi borcuna mahsup edildi.[460]

Hz. Peygamber zamanında cizye ya doğrudan mükelleflerden alınırdı ya da kabile reisleri veya ileri gelenleri aracılığıyla toplanırdı. Cizyeyi tahsil edenler ise genellikle müslümanlardan gelir vergisini toplayan görevlilerden oluşmaktaydı.[461] Hz. Peygamber'in görevlendirmesiyle Ali b. Ebû Tâlib (ö.40/660) Necrân, el-Alâ b. el-Hadramî (ö.21/642) Bahreyn, Ziyâd b. Lebîd Hadramevt, el-Muhâcir b. Ebû Ümeyye (ö.12/633) ise San'a'daki vatandaşlardan zekât ve cizye vergilerini toplardı.[462] Hz. Peygamber kendisine getirilen cizye gelirinden bekârlara bir, evlilere iki pay verirdi.[463]

---

457 Eyle, Ezruh, Dûmetü'l-Cendel ve Necrân halkı hristiyan; Teymâ ve Maknâlılar yahudi; Bahreyn, Hecer ve Yemen ahalisi ise kısmen bu iki din mensubu, kısmen de mecûsîlerden oluşmaktaydı (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 32-8, 109; Mehmet Erkal, "Cizye", DİA, TDVY, İst. 1993, VIII/42.)

458 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 41.

459 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 968.

460 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 987; Erkal, "Cizye", VIII/43.

461 Erkal, "Cizye", VIII/44.

462 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/506.

463 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/114.

Gayri müslimlerden alınan ikinci vergi ise gümrük vergisi idi.[464] Yüzde beş ile yüzde on oranında alınan bu vergi, muhtemelen İslâm devleti vatandaşı olmayan gayri müslimlerin pazar ve panayırlara getirdikleri ticarî mallarından kesiliyordu.[465] Medine'de yeni kurulan pazarda vatandaşlardan vergi alınmadığı gibi[466] Hz. Peygamber'in siyasî iktidarlığına bağlı Tâif, Bahreyn ve Dûmetü'l-Cendel gibi yerlerdeki pazar ve panayırlarda da müslümanlardan verginin alınmayacağı, o yerlerdeki yetkililerle yapılan antlaşma şartlarında açıkça ifade edilmişti.[467]

7. Ganimet

Mekke döneminde müslümanlar savunma pozisyonunda olup, müşriklerle savaşma imkânından yoksun bulundukları için bu dönemde müslümanların düşman gruptan ganimet[468] almaları da söz konusu olmadı. Medine'ye hicretten sonra müslümanlar yeterli askerî güce kavuşup, savaş koşullarının oluşması üzerine düşmanlarıyla yaptıkları mücadeleler neticesinde çok miktarda ganimet aldılar. Ancak bu gelirler için savaşmak, hiçbir zaman meşru görülmedi ve savaşılmadı. Nitekim ilgili ayetlerde şartların zorlaması durumunda Allah rızasını ka-

---

464 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 527; Erkal, "Asr-ı Saadet'te Vergi", III/224. Bu verginin ilk defa Hz. Ömer'in halifeliği sırasında alınmaya başlandığı da ifade edilmektedir (Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/88). Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643)'ın, hilâfeti döneminde Medine'ye daha çok ürün gelmesini sağlamak amacıyla gümrük memurlarına talimat vererek zeytin ve buğdaydan öşrün yarısı, pamuklu elbiselerden tam öşür aldırdığı (Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 157); müslüman ve zimmileri ise öşrün dörtte biri ile mükellef tuttuğu kaydedilmektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 530-1). Müslümanlardan alınan verginin zekâta mahsub edildiği de söylenmektedir (Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/89).

465 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 959, 967.

466 İbn Mâce, "Ticârât", 40; İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/183; Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/539.

467 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 527; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/484; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.

468 Düşman grupla yapılan mücadele sonunda alınan mallara genel olarak ganimet deniyorsa da ganimet savaşarak, fey ise savaşmadan düşmandan alınan şeylerdir (Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/16; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, II/661).

zanmak üzere savaşa katılmanın gerekliliği bildirilmiş;[469] mal ve mevki gibi dünyevî maksatlarla savaşa katılmak ise münafıklık olarak nitelendirilmiştir.[470]

Müslümanların eline geçen ilk ganimet, hicretin ikinci (624m.) yılına denk gelmektedir. Bu tarihte Abdullah b. Cahş (ö.3/624), emri altındaki müfreze ile, ticaretten dönen Mekke müşriklerine yaptığı baskın sonucu ticaret kervanını ele geçirmişti. Abdullah, müslümanların aldıkları ilk ganimet özelliğini taşıyan bu kervandan humusu (beşte birlik payı) Hz. Peygamber'e ayırıp, geriye kalan kısmını kendisi ve seriyyeye katılanlar arasında bölüştürmüş, Hz. Peygamber de bu paylaşım şeklini tasdik etmişti. O sıralarda ganimetin beşte birini Hz. Peygamber'e tahsis eden ilgili ayet henüz nazil olmamıştı.[471] Aynı yıl yapılan Bedir Gazvesi sonrasında Hz. Peygamber ganimetten pay almada savaşa katılan askerleri serbest bırakınca, askerler arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Enfâl suresinin ganimetin Allah ve Resulüne ait olduğunu bildiren birinci ayeti nazil oldu ve Hz. Peygamber bu konudaki yetkisini kullanarak ganimeti onlar arasında taksim etti.[472] Ancak Medine dönüşünde, maddî durumu iyi olan müminleri paylarına düşen ganimetten aralarındaki yoksullara vermeye teşvik etti.[473]

Daha sonraları, savaşla ele geçirilen malların beşte birini Allah hakkı olarak Peygamber ve akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara tahsis eden Enfâl suresinin kırk birinci ayeti nazil oldu.[474] Bu ayetin hükmü ilk defa Benî Kaynukâ' mallarına uygulandı.[475] Atıyla savaşa katılanlara bir pay fazla veren Hz. Peygamber, Benî Kurayzâ Gazvesi sonucu alınan ganimetin humus dışındaki kısmını atlı askerlere üç pay,

469 en-Nisâ 4:74-76.
470 en-Nisâ 4:141; et-Tevbe 9:42; el-Fetih 48:15.
471 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/534-6; Taberî, *et-Târih*, II/16.
472 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/566; Taberî, *et-Târih*, II/38.
473 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 326.
474 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/592; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 326.
475 Taberî, *et-Târih*, II/49.

diğerlerine birer pay şeklinde dağıttı.[476] Hz. Peygamber Hayber ganimetini de sekiz yüz paya ayırıp, bu şekilde bölüştürdü.[477] Ancak askerlere dağıttığı toprakların işletilmesini, Hayber yahudilerinin istekleri üzerine, oradan elde edilecek ürünün yarısı karşılığında kendilerine bıraktı.[478]

Hicretin dördüncü yılında Benî Nadîr kabilesi ile harp koşullarının oluştuğu sırada, savaşa gerek kalmaksızın düşman tarafın teslim olmasıyla ele geçirilen malları "Allah, Peygamber ve akrabaları, yetim, yoksul ve yolda kalmışlara" tahsis eden Haşr suresinin yedinci ayeti nazil oldu. Hz. Peygamber de bu ayetin hükmünü ilk defa Benî Nadîr mallarına uyguladı. O, inisiyatifini kullanarak, Medine'den çıkarılan Benî Nadîr kabilesinden geride kalan arazi ve eşyaları ensardan ihtiyaç sahibi sadece iki kişi ile ilk muhacirlere dağıttı[479] ve muhacirlere Medineli din kardeşlerinin evlerinden çıkıp, kendilerine ev yapmalarını veya satın almalarını tavsiye etti.[480] Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde ise oranın özel statüsünden veya ganimetle ilgili tasarruf yetkisini[481] kullanarak Mekke'yi sakinlerine bağışlamak suretiyle farklı bir uygulamada bulundu.[482]

Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber askerlerine delil getirmeleri durumunda selebi yani öldürdükleri kişinin silah, giysi ve at gibi şahsî eşyalarını almalarına müsaade etti. Bu savaşta Ebû Talha'nın (ö.51h.) tek başına yirmi şahsın selebini aldığı nakledilmektedir.[483] Yine Ebû Katâde'nin (ö.54/674) bu savaşta öldürdüğü şahsın zırh gömleğini seleb olarak aldığı ve bununla Benî Seleme bölgesinde bir meyve bahçesini satın aldığı

476 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/209; Taberî, *et-Târih*, II/103.
477 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/296-9.
478 Bu durum, Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643)'ın halifeliği dönemine kadar devam etti (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 62; Muhsin Koçak, İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları, Kardeşler Ofset ve Matbaası, Samsun 1997, s. 16).
479 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/166-8; Koçak, İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları, s. 15.
480 Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/386.
481 el-Enfâl 8:1.
482 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 70.
483 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/380; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 320-2.

söylenmektedir.[484] Bu örneklere bakarak seleb uygulamasının, savaşa aktif olarak katılanlara gelir sağladığı gibi savaş teçhizatının daha çok, ferdî imkânlarla karşılandığı o dönemde savaş âletlerinin temininde de fonksiyon icra ettiğini ifade edebiliriz.

Safiyy denilen, başkanın taksimden önce ganimetten beğendiğini alma hakkının devam ettirildiği bu dönemde[485] Hz. Peygamber savaş veya antlaşmayla alınan ganimetlerden kendi payına düşen kısımdan ailesinin bir yıllık ihtiyacını ayırır, gerisini devlet işleri ve ashabı için harcardı.[486] Örneğin Hayber'den eline geçen gelirden her bir eşine seksen vesk hurma ve yirmi vesk arpa verirdi.[487] Fedek'ten elde edilen geliri özellikle muhtaç yolculara, artanı da ihtiyaç sahibi muhacirlere dağıtırdı.[488] Aynı şekilde Benî Kurayzâ Gazvesi'nden payına düşen esirleri Necid kabilesine sattırıp bunun karşılığında at ve silah aldırmıştı.[489]

8. Miras

Miras konusu hicretin üçüncü senesinde yeni bir düzenlemeye tabi tutulup, varisler ve alacakları paylar ile vasiyet konularında belirli kurallar ortaya konuldu.[490] Bu yeni sistemde mirasın taksimine kan bağı veya evlilikle oluşan akrabalık ilişkisi esas alındı. Aile bireylerinin tamamı pay alacak şekilde yapılan bu düzenlemede, kadına anne, eş, kız çocuğu ve kız kardeş olma durumuna göre verilmesi gereken pay ayrı ayrı belirlendi. İstisnaları olmakla birlikte erkeğe, aynı konumdaki kadının alacağı payın iki katı takdir edildi.[491] Terekenin üç-

484 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/219-220.
485 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, IV/78; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, V/318.
486 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/58.
487 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 8.
488 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/112.
489 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/209; Taberî, *et-Târih*, II/103.
490 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 960.
491 en-Nisâ 4:11-12, 33, 176. Bu durum, ailenin kurulması ve geçiminin temin edilmesindeki bütün maddî sorumlulukların erkeğe yüklenmesine karşılık kendisine verilen imkân kabilinden nimet-külfet dengesi ile açıklanmaktadır (Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/481; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, II/26-7).

te birine kadar müsaade edilen vasiyetin verilmesinden[492] ve varsa borcun ödenmesinden sonra mirasın bölüştürülebileceği hükmü getirildi.[493] Mirasın taksimi esnasında hazır bulunan ve mirastan payı almayan akrabalar ile yetim ve yoksul kimselerin miras malından nasiplendirilmeleri istenerek,[494] bu konudaki cahiliye uygulaması devam ettirildi.

Bedir Gazvesi sonrasında, mirası sadece neseb yönünden yakın olanlara hasreden ayetin[495] nazil olmasıyla birlikte, hicretten sonra Medine'de müslümanlar arasında kurulan muâhât (kardeşlik antlaşması)[496] ve hilf (dostluk sözleşmesi) gereğince insanların birbirlerine mirasçı olmalarına dair uygulamalar ortadan kaldırıldı.[497] Öte yandan, eşi vefat eden kadınların murisin yakın akrabalarınca zorla miras olarak alınması yasaklandı.[498] Vefat ettiği sırada kendisine varis olacak yakınlarından birisinin hayatta bulunmaması durumunda mevlâya kendisini azat eden kişinin mirasçı olacağı kaidesi muhafaza edildi.[499]

Vahiy döneminde ayetlerle oluşturulan miras düzenlemesinde bayanlara da yer verilerek onların onur ve şahsiyetleri geliştirilmiştir.[500] Miras, ailenin bütün fertlerine dağıtılarak, cahiliye döneminin kolektif sorumluluk ve mülkiyet anlayışı yerine bireysel sorumluluk ve mülkiyet anlayışı getirilmiştir.[501] Bu bölüştürme neticesinde servetin sadece bazı insanların

492 Buhârî, "Vesâyâ", 3; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III/30.
493 en-Nisâ 4:12.
494 en-Nisâ 4:8.
495 el-Enfâl 8:75.
496 Buhârî, "Kefâle", 2.
497 Süheylî, er-Ravdu'l-Ünf, II/351; Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/343. Bu kuralın gündeme geldiği sıralarda muhacirler, ellerine geçen ganimetlerle, artık ensarın mirasına ihtiyaç duymadan geçimlerini sağlayabilecek ekonomik genişliğe kavuşmuşlardı (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/163).
498 en-Nisâ 4:19, 22; Tirmizî, "Ahkâm", 25.
499 İsmail Yiğit, "Mevâlî", DİA, TDVY, Ankara 2004, XXIX/424.
500 Yoksulluk, kişide aşağılık ve eziklik duygusunun oluşmasına yol açarken varlıklı olmak onurlu bir şahsiyetin gelişmesini sağlamaktadır. İslâm'ın, mülkü fertlere dağıtınayı öngörmesinin bir hikmeti de mal sahibi olmanın şahsiyet üzerindeki bu etkisidir (Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 445).
501 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 143.

elinde toplanması engellenerek, daha çok kişinin mal sahibi olması sağlanmıştır.[502] Fertlerin mülkiyet sahibi olmaları ise onlarda ellerindeki sermayeyi değerlendirip artırma düşüncesini geliştirmiştir.[503] Aynı şekilde mülkiyetin genele yayılmasıyla birlikte alışverişin imkân ve miktarı artmış ve piyasalar da canlanmıştır.

b. Alışveriş Alanları

Cahiliye dönemindeki alışveriş sahaları vahiy döneminde varlığını korumaya devam etti. Bu dönemde yeni panayır kurulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, Medine'de yeni bir pazarın ihdas edildiği,[504] Mekke'de ise hac ibadetinde bulunanların muhtemelen günlük ihtiyaçlarını gidermeye yönelik ve hac ibadeti süresi ile sınırlı, şehrin dışında pazarların oluşturulduğu nakledilmektedir.[505]

Hicazlıların katıldığı panayırlar, hicret öncesine kadar cahiliye dönemindeki bütün fonksiyonlarını olduğu gibi devam ettirdiler. Hicret sonrasında siyasî nüfuzu günden güne artan Hz. Peygamber'in kontrolü altına giren yerlerdeki alışveriş alanlarında inanç, ahlâk ve ticaret hukuku ile ilgili birtakım yeni uygulamalar başlatıldı. Buralarda İslâm dininin inanç ve ahlâkına aykırı motif ve davranışlar yasaklanıp, muamelelerin İslâm ticaret hukukuna uygun bir şekilde yapılması gözetildi. Örneğin çarşı, pazar ve panayırlarda bulunan putlar kaldırılıp, onlara ibadet yasaklandı.[506] Aynı şekilde büyük panayırların yaygın uygulamalarından olan ve İslâm ahlâkıyla uyuşmayan müfâhere (övgü yarışı) âdeti kaldırıldı.[507] Ancak alışveriş mekânları bazı cezaların uygulandığı yerler olarak kullanılmaya devam

502 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 960.
503 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 450; Abdülmennân, İslâm Ekonomi Topluluğunun Kuruluşu, s. 157.
504 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/183; Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/539.
505 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
506 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1022; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 170.
507 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1012.

edildi. Örneğin zina, hırsızlık ve adam öldürme gibi suçların cezaları muhtemelen caydırıcı özelliklerini pekiştirmek amacıyla alışveriş mekânlarında uygulanırdı.[508]

Puta tapmanın yasaklanmasıyla birlikte putların bulundukları yerden kaldırılıp, kırılması,[509] ticaret hukukunda bazı değişikliklere gidilmesi,[510] Mekke'ye girişin gayri müslimlere kapatılması ve savaşların yol güvenliğini tehlikeye sokması; gayri müslimlerin müslümanların kontrolündeki panayırlara katılımını azaltıp, bazı panayırların da zamanla kapanmasına yol açtı.[511] Aynı şekilde savaşların ticaret yapmaktan alıkoyması, özellikle ticarî maharetleriyle temayüz etmiş sahabîlerin savaşlarda komutan olarak görevlendirilmeleri, İslâm'ı öğrenme iştiyakı ve Hz. Peygamber'le birlikte bulunma arzusu, müslümanların da panayırlara yeterince katılmalarına engel oluyordu.[512] Ancak Mekke ve Medine'nin güvenli ve merkezî yerler olmaları hasebiyle bu iki şehirde müslüman nüfusun günden güne artması, buralardaki daimî çarşı ve pazarların alan ve ürün bakımından oldukça genişlemesini sağlamıştır.[513]

1. Mekke ve Çevresindeki Alışveriş Alanları

Hz. Peygamber hicret öncesinde Mekke'nin çarşı, pazar ve panayırlarına giderdi.[514] O, insanları İslâm'a davet etmek, Ebû Tâlib'in (ö.619m.) vefatından sonra da hem tebliğ yapmak, hem de bir hami bulmak amacıyla her yıl Ukâz, Zülme-

508 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 149.
509 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/237.
510 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 95.
511 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/95; Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 145. Hicaz bölgesinde ilk kapanan panayır Ukâz Panayırı'dır. Bu panayır 129/747 yılında Haricîler'den bir grubun Mekke'ye saldırması sonucu güvenliğin tehlikeye girmesiyle birlikte bir daha açılmamak üzere kapandı (Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/956). Cahiliye döneminden intikal eden en uzun ömürlü panayır olma özelliğine sahip Hubâşe Panayırı ise hicrî 197 yılından itibaren terk edildi (Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/106; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1066).
512 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/955.
513 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/95.
514 el-Furkân 25:7.

câz ve Mecenne'ye katılırdı.[515] Hicret etmek üzere Mekke'den ayrılırken Hz. Peygamber'in Mekke'nin pazarlarından Hazvere'de durup, Mekke'nin hayırlı ve bereketli bir yer olduğunu, Mekke'den çıkarılmamış olsaydı kendi isteğiyle ayrılmayı düşünmediğini ifade ettiği[516] ve Mekke'nin fethedildiği gün Sûku'l-Ganem adındaki pazar yerinde insanlardan biat aldığı nakledilmektedir.[517]

İslâm döneminde müslümanlar, hac etme imkânına kavuştuklarında, cahiliye döneminden intikal eden, o dönemin yanlış anlayış ve uygumalarını hatırlatan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarında günah olur endişesiyle alışveriş yapmaktan çekindiler. Ancak hac döneminde ticarette bulunmanın günah olmadığını bildiren ayet[518] nazil olunca müslümanlar, bu panayırlarda gönül rahatlığıyla ticarete devam ettiler.[519] Aynı ayetle hac ibadeti esnasında ticaret yasağıyla ilgili cahiliye inancının ortadan kalkmasıyla birlikte müslümanlar, hac öncesi veya sonrasında Mekke çevresinde kurulan panayırlarda ticaret yapma zorunluluğunu hissetmeyip, ibadet esnasında ihtiyaç duyduklarında Arafat ve Minâ'da da alışveriş yapmaya başladılar.[520] Bu durum başta Ukâz Panayırı olmak üzere Mekke çevresindeki panayırlara katılımı azaltıp,[521] şehir merkezindeki çarşı ve pazarlara ilgiyi artırdığı gibi, hac ibadetinin yapıldığı yerlerden olan Minâ ve Arafat'ta küçük çaplı da olsa yeni pazarların oluşmasına yol açtı.[522] Nitekim Mekke çevresindeki panayırların kapanmasından sonra insanlar Mekke, Arafat ve Minâ'daki çarşı ve pazarlarla yetinmeye başladılar.[523]

---

515 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/385.
516 Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, el-Müsned, Çağrı Yay., İst. 1982, IV/305; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, II/255.
517 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, III/185.
518 el-Bakara 2:198; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, II/413.
519 Buhârî, "Büyû'", 1, 35; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/24; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/411.
520 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.
521 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/955.
522 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/677.
523 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232.

2. Medine ve Çevresindeki Alışveriş Alanları

Hz. Peygamber Medine'ye geldiği sırada cahiliye dönemi çarşılarından olan Müzâhim, Hırs[524] ve Benî Kaynukâ' çarşıları aktifti. Bunlardan özellikle Benî Kaynukâ' Çarşısı'nda müslümanların ticaret yaptıkları ve büyük kârlar elde ettikleri belirtilmektedir. Örneğin bütün mal varlığını Mekke'de bırakıp hicret eden Abdurrahman b. Avf'ın (ö.32/652) Medine'ye geldiğinde bu çarşıda çalışmaya başladığı, burada kazandığı parayla geçimini sağladığı ve çok kısa bir süre zarfında evlenecek kadar para biriktirip, düğün yaptığı nakledilmektedir.[525] Aynı şekilde Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö.55/675) da tamir veya imal ettiği okları Benî Kaynukâ' Çarşısı'nda sattığı kaydedilmektedir.[526] Müslümanların kendileri için yeni bir pazar kuruluncaya kadar daha çok, bu çarşıda alışveriş yaptıkları belirtilmektedir.[527]

Medine çarşıları, müşrik tüccarlar ile yahudilerin kontrolünde idi. Buralarda İslâm ahlâk ve hukukuna aykırı ticarî muameleler de yapılıyordu.[528] Ayrıca müslümanlar aleyhinde propagandaların icra edildiği bu çarşılar, müslümanlar için güvenli değildi.[529] Nitekim Benî Kaynukâ' Çarşısı'nda hicretin ikinci yılında müslüman bir bayan, yahudilerin saldırısına uğradı ve bu olay Benî Kaynukâ' kabilesinin Medine'den sürülmesine yol açtı.[530] İşte bütün bu durumlar, Hz. Peygamber'e Medine'deki mevcut çarşı ve pazarların müslümanlar için uygun olmadığını düşündürtüp, onu yeni bir çarşı oluşturmaya sevk etmiştir.[531]

---

524 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/184-5.
525 Buhârî, "Büyû'", 1.
526 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/227.
527 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102; Meir Jacob Kister, "Peygamber'in Pazarı", (Çev.) Abdullah Kahraman, Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, 2002, VIII/1, s. 27.
528 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 31.
529 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/102.
530 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/44; Taberî, *et-Târih*, II/39.
531 İbn Mâce, "Ticârât", 40; İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/183; Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/539.

Mekke müşriklerinin ekonomik ambargosuna maruz kalan[532] ve iktisadî bağımsızlığın öneminin bilincinde olan Hz. Peygamber,[533] piyasayı yahudi baskısından kurtarmak, çoğunluğu tüccar olan muhacirlere ticaret imkânını sunmak[534] ve İslâm iktisadı kurallarının uygulama ortamını hazırlamak[535] gibi amaçlarla müslümanlar için yeni bir pazaryeri belirledi. Rivayete göre, Hz. Peygamber Bukay' Zübeyr denilen semtte Ka'b b. Eşref'e (ö.3/624)[536] ait arazinin bir ucuna da isabet eden bir yerde çadır kurarak müslümanların artık orayı pazar edinmelerini istedi.[537] Benî Nâdir yahudilerinin önde gelenlerinden olan Ka'b, yeni pazarın, iktisadî nüfuzlarını tehlikeye sokacağından endişe ederek[538] müslümanlara karşı beslediği düşmanca duygularla çadırın iplerini kopardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, İbn Ebû Zi'b ile Zeyd b. Sâbit'in (ö.45h.) evlerinin arasını kaplayan Benî Sâ'ide mezarlığının olduğu yeri pazar olarak belirledi. Sahiplerinin müsaade ettikleri kabir yerlerini de bu pazaryerine kattı.[539] Uzunluğu yaklaşık beş yüz, eni ise yüz metreden fazla olan bu pazar, Medinelilerin yanı sıra dışardan katılan tüccarlara da yetiyordu.[540] Medine Pazarı olarak bilinen bu alışveriş alanı, Benî Kaynukâ' Çarşısı'na yakın olup,[541] bu ikisi arasında Musalla denilen bir yer vardı.[542] Bu yeni pazar Medine'nin anayollarından birinin üzerinde ve şehrin tümüne hizmet verecek konumda olduğu için Hz. Pey-

532 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/325.
533 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 30.
534 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 102.
535 Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/356; Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", s. 271.
536 Ka'b hicretin üçüncü yılında öldürüldüğüne göre bu pazar, hicretin ilk yıllarında kurulmuş olmalıdır (Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 261).
537 Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/540.
538 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 33.
539 Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/540.
540 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/236.
541 Nitekim Emeviler döneminde ihtiyaç üzerine Benî Kaynukâ' Çarşısı'nın yeri Medine Pazarı'na eklendi (Lecker, "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Yesrib/Medine Pazarı Üzerine", II/166).
542 Lecker, "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Yesrib/Medine Pazarı Üzerine", II/165.

gamber'in de tahmin ettiği gibi Ka'b bu yeni plândan daha çok rahatsızlık duymuştur.[543]

Medine Pazarı'nın bir tarafı hayvan satışına ayırtılmıştı. Benî Süleym adındaki kabile mensupları, satmak üzere buraya deve, at ve koyun getirirlerdi.[544] Muhtemelen bu fonksiyonundan dolayı Medine Pazarı'na veya pazarın bu köşesine, at satış mevkii manasında Bukay'u'l-Hayl da denilmekteydi.[545]

Medine Pazarı ile ilgili yeni standartlar getirildi. Burada verginin toplanmayacağı karara bağlandı.[546] Aynı şekilde insanların bu pazarda kendilerine sabit yerler edinmeleri ve dükkânlar inşa etmeleri yasaklandı. Bu yasak konduktan sonra Pazar'da kurulan bir çadırın Hz. Peygamber'in emriyle kaldırıldığı rivayet edilmektedir.[547] Pazar, deve palanını pazarın bir yerine bırakıp dolaşan kimsenin onu görebilecek şekilde boş bir alandan ibaret olduğu şeklinde betimlenmektedir.[548] Buraya erken gelen, istediği yere eşyasını yerleştirir, geceye kadar satışını yapar, satamadığı eşyasını evine götürür ve bir sonraki gün tekrar getirirdi.[549]

Medine Pazarı ile ilgili oluşturulan kurallar sayesinde pazarda imtiyazlı bir sınıfın oluşması engellendiği gibi insanların pazarda uygun bir yer bulmak için sabah erkenden pazaryerine gelmeleri özendirilerek ticarî hayata canlılık kazandırılmıştır.[550] Öte yandan verginin alınmadığı ve kendilerine dürüstlüğü ve merhameti şiar edinmiş müslümanların aktif olarak kullandık-

543 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 34.
544 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237.
545 İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/184; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 131.
546 İbn Mâce, "Ticârât", 40; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I/183; Semhûdî, *Vefâü'l-Vefâ*, I/539.
547 Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/540.
548 Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/541; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 153; Kister, "Peygamber'in Pazarı", VIII/1, s. 28. Hilâfeti döneminde Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in (ö.40/660) insanların kendilerine pazarda yer ayırdıklarını duyunca, pazaryerinin cami gibi herkese açık olduğunu, erken gelenin istediği yere eşyasını koyabileceğini söylemesi, bu uygulamanın Hz. Peygamber'den sonra da devam ettirilğini göstermektedir (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 93).
549 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 957; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/236.
550 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 36.

ları bu alternatif pazar ile birlikte piyasada fiyatlar düşmüş ve dolayısıyla yeni pazara rağbet de artmıştır.[551]

Medine çevresindeki panayırlara gelince, Bedir ve Nabat panayırlarının İslâm döneminde de varlıklarını korudukları ve müslümanların bunlara katıldıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Uhud Savaşı akabinde Ebû Süfyân'ın (ö.31/651) tam bir yıl sonrası için Bedir'de savaş randevusu vermesi üzerine müslümanlar Bedir'e geldiler. Fakat Mekkeliler kıtlık sebebiyle karşılaşmayı iptal ettikleri için müslümanlar yanlarına silahtan çok, bol miktarda ticarî emtia alarak, o günlerde açık olan Bedir Panayırı'na katıldılar. Orada yaptıkları alışverişlerde yüzde yüze yakın kâr elde ettiler.[552] Medine yakınlarında kurulan diğer panayır olan Nabat Panayırı'na Nabatlılar gelmeye devam ettiler. Müslümanlar Medine'ye gelen Nabatlılar vasıtasıyla Şam'daki olaylardan da haberdar oluyorlardı. Örneğin müslümanlar Tebük Gazvesi öncesinde Bizanslıların Şam'da müslümanlara karşı bir hazırlık içinde olduklarını onlardan öğrenmişlerdi.[553]

3. Hicazlıların Ticaret Yaptığı Diğer Bölgelerdeki Panayırlar

Mekke ve Medine şehirlerinden uzak bölgelerde düzenlenen panayırlara Mekke müşriklerinin yanı sıra Medine müslümanları da katılırlardı. İslâm'ın geldiği ilk yıllarda henüz müslüman olmayan Talha b. Ubeydüllâh'ın (ö.36h.) Mekke'den Busrâ Panayırı'na gittiği ve orada kendisine bir rahibin Hz. Peygamber'i sorduğu nakledilmektedir.[554] Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) Hz. Peygamber'in vefatından bir yıl önce[555] Nuaymân b. Amr el-Ensarî ve Süveybıt b. Harmele adındaki

551 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 35; Güner, "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", s. 270.
552 Taberî, *et-Târih*, II/88; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 213; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 239; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 154.
553 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 157.
554 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1135.
555 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/21

iki arkadaşı[556] ile birlikte ticaret amacıyla Busrâ Panayırı'na gittiği kaydedilmektedir.[557]

Zamanla Arap yarımadasının Hz. Peygamber'in siyasî hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Hicazlıların katıldığı diğer bölgelerdeki panayırlar, müslümanların kontrolünde işleyen birer alışveriş merkezi haline geldi. Dûmetü'l-Cendel'de yaşayan Yemâmelilerin hicretin altıncı yılında, müslüman olan kabile reisleri Sümâme b. Usâl vesilesiyle İslâmiyet'i kabul etmeleri[558] ve hicretin yedinci senesinde Hayber'in fethi[559] sonucunda buralardaki panayırlar müslümanların kontrolüne geçti. Aynı şekilde hicretin dokuzuncu yılında Eyle, Ezruh ve Cerbâ,[560] onuncu yılında ise Necrân, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer bölgelerinin de Hz. Peygamber'e bağlı birer yerleşim yeri haline gelmesi[561] ile birlikte buralarda panayırlar, müslümanların denetimi ve koruması altında düzenlenmeye başladı.

Hz. Peygamber, hâkimiyeti altındaki bölgelerde bulunan panayırlarda pazar vergisini kaldırdı.[562] Fiyatların düşmesine yol açan bu değişiklik, söz konusu panayırlara ilgiyi artırmıştır.[563] Aynı şekilde panayırların Hz. Peygamber'in gönderdiği yöneticilerin denetiminde işlenmiş olması,[564] buralarda gerekli güvenliğin tesisini ve dolayısıyla da ticaret hacminin artmasını sağlamıştır.

---

556 Nuaymân'ın bu yolculuk esnasında yiyecek isteyen Süveybıt'e Ebû Bekir (ö.13/634)'i beklemesini söylediği, bunun üzerine, şakalarıyla şöhret bulan Süveybıt'ın kızdığı ve panayırda Nuaymân'ı köle olarak tanıtıp sattığı, durumu öğrenen Hz. Ebû Bekir'in Nuaymân'ı geri aldığı anlatılmaktadır. Bu olayı öğrendikten sonra Hz. Peygamber ve ashabın hatırladıkça güldükleri nakledilmektedir (İbn Mâce, "Edeb", 24).

557 İbn Mâce, "Edeb", 24; Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 687.

558 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/537; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 404-5.

559 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/505.

560 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/445.

561 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 32-8, 109; Erkal, "Cizye", VIII/42.

562 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/484; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 958.

563 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/968.

564 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 953.

c. Alışveriş Alanlarının Denetimi ve Fiyat Tahdidi

Hz. Peygamber Medine'nin alışveriş alanlarında dolaşır ve insanları İslâm hukuk ve ahlâkına uygun bir şekilde alışveriş yapmaya yönlendirirdi.[565] O, çarşı pazarları bizzat kendisi denetlediği gibi uygun gördüğü bazı insanları da bu işle vazifelendirmişti. Örneğin Medine'de çarşı ve pazar işlerine bakmak üzere Ömer b. Hattâb (ö.23/643), Semra bnt. Nuheyk el-Esediyye[566] ve Şifâ bnt. Abdullah'ı,[567]Mekke'yi fethettiğinde ise oradaki ticarî uygulamaları denetlemek üzere Saîd b. Saîd b. Âs'ı görevlendirmişti.[568] Hz. Peygamber özel denetçilerin yanı sıra, vali ve idarecileri de çarşı ve pazarlardan sorumlu tutuyordu. Onun, Mekke'ye vali olarak gönderdiği Attâb b. Esîd'den,[569] satın alınıp da henüz teslim alınmamış eşyanın başkasına satılmasına yasak getirmesini istemiş olması[570] ve Attâb'ın (ö.13/634) da faiz yasağından önce verilen krediler için tahakkuk eden faizin İslâm döneminde ödenip ödenmeyeceği hususunu bir yazıyla ona sormuş oması,[571] Attâb'ı çarşı pazardan da sorumlu tuttuğunu göstermektedir. Bunun yanında inançları gereği iyiliği emredip kötülükten men etme misyonunu[572] yüklenen sahabenin hemen hepsi, alışveriş alanlarında gönüllü görevliler gibi davranıp birbirlerini uyarıyorlardı.[573]

Hz. Peygamber'in görevlendirdiği denetçiler, alışveriş alanlarında muamelelerin İslâm hukuk ve ahlâkına uygun bir şe-

---

565 Buhârî, "Büyû'", 49; Taberî, *et-Târih*, II/127; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 959; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237.

566 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 104.

567 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 154; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 959.

568 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, II/145; Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 307.

569 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/373.

570 İbn Mâce, "Ticârât", 20.

571 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/23; Özsoy, "Faiz", XII/113; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/430.

572 Âl-i İmrân 3:104; Müslim, "Îmân", 20.

573 Buhârî, "Büyû'", 76; Müslim, "Müsâkât", 15; İbn Mâce, "Ticârât", 50; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 104.

kilde yapılıp yapılmadığını takip eder[574] ve anlaşmazlıkları gidermeye çalışırlardı.[575] İnsanları yalan ve hileden sakındırır; doğruyu, iyiliği ve namazı emrederlerdi.[576]

Vahiy döneminde ticaretin hukukî ve ahlâkîliğiyle ilgilenen siyasî iktidar, fiyat tahdidi anlamında piyasaya müdahaleyi uygun görmemiş, fiyatların serbest rekabet ortamında arz-talep sonucu oluşmasını doğru bulmuştur. Bir kıtlık sebebiyle yükselen fiyatlara müdahale edilmesine yönelik taleplere olumsuz cevap verilmiş olması, bu yöndeki siyaseti açıkça ortaya koymaktadır. Rivayete göre hicretin sekizinci yılında[577] Medine'de kıtlık baş göstermiş ve ürünlerin fiyatları yükselmişti. İnsanlar, fiyatları düşürmesi için Hz. Peygamber'e başvurmuşlar; ancak o Allah'ın, rızkı genişletip daraltması sonucu fiyatların düşüp yükselmesinin normal olduğunu ve piyasaya müdahale edip fiyatları düşürerek satıcıya haksızlık yapamayacağını ifade etmişti.[578] Esasen sunî fiyat artışına yol açan neceş ve ihtikâr gibi yöntemlerle serbest rekabet ortamının istismarının yasaklandığı o dönemin piyasasında fiyat tahdidine de ihtiyaç yoktu.[579] Öte yandan fiyatlara müdahale durumunda, ithalâtın zor şartlar altında yapıldığı o dönemde, birçok temel ihtiyaç maddesini ithal etmek zorunda olan Medine'de tüccar arzu ettiği ortamı bulamayacağından başka pazarlara meyledebilir ve ürünün azalması sonucu fiyatlar daha da yükselebilirdi. Yahut tüccarlar diretilen fiyatları uygun görmeyince mallarını bekletip, toplumun ihtiyacı iyice artınca karaborsacılık yapmaya ve ürünü daha yüksek fiyatlarla satmaya girişebilirlerdi. Oysa serbest piyasa şartlarında ticarî teşebbüsün artmasıyla birlikte

574 İbn Mâce, "Ticârât", 20.
575 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 959.
576 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 153; Şürrâb, *el-Medînetü'n-Nebeviyye*, I/469.
577 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 76, 80.
578 Tirmizî, "Büyû'", 73; İbn Mâce, "Ticârât", 27. Hz. Peygamber'in bu uygulaması, sunî müdahaleler sonucu fiyatların yükselip düşmesine onay vermesi anlamına gelmemektedir. Nitekim o, toplumun ihtiyaç duyduğu malların saklanıp fiyatların yükselince satılmasını yasaklamıştır (Müslim, "Müsâkât", 26).
579 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 87.

ürünün bollaşması ve fiyatların düşmesi söz konusudur. Aynı şekilde ithal edilen malların, kaynağından farklı fiyatlarla satın alınması ve yolculuk esnasında malın bir kısmının zayi olması mümkündür. Böyle bir durumda fiyatları dondurmak tüccarlara haksızlık etmek manasına gelmektedir.[580]

d. Ticaret Malları

Vahiy döneminde üretim, ticaret malları inanç, ahlâk, hukuk ve sağlık açısından değerlendirmeye tabi tutuldu ve bunlardan sakıncalı görülenlerin tüketimi, kullanımı ve ticareti yasaklandı. Geriye kalan ticaret mallarından ise istifade edilebileceği belirtildi. Vahiyle birlikte bölgede ticarî mallarla ilgili oluşan tabloyu iki başlık halinde anlatmaya çalışacağız.

1. Yerli ve İthal Mallar

Tüketimi veya kullanımı yasaklananlar hariç, cahiliye döneminde bilinen yerli ve ithal malların tamamı, vahiy döneminde de çarşı, pazar ve panayırlarda satışa sunuluyordu. Bu dönemde savaş ve saldırı gibi sebeplerden dolayı cahiliye dönemine nispetle daha meşakkatli ve daha sınırlı olmakla birlikte, diğer bölgelere ait ürünlerin Hicaz bölgesine ithalâtı sürdürüldü.[581] Örneğin Mekke'ye Yemen'den deri ve üzüm,[582] Çin'den ipek elbiseler[583] ve Yemâme'den buğday ithal edildi. Ancak Yemâmelilerin, müslüman olduktan sonra Mekke'ye tahıl ihracını durdurdukları, Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e ricaları üzerine Hz. Peygamber'in isteği sonucu Mekke'ye tahıl gönderdikleri nakledilmektedir.[584] Medine'ye ise Şam'dan zeytinyağı,[585]

---

580 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 320; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 77.

581 Hz. Peygamber'in Uman (İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't*-Ticâriyye, s. 117; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, II/1071), Necrân, Yemen, Aden (İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 113-5), Hecer (İbn Mâce, "Ticârât", 34; Tirmizî, "Büyû'", 66) ve Şam'dan ithal edilen elbiseleri giydiği nakledilmektedir (İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 121).

582 Taberî, *et-Târih*, II/15-6; Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 71.

583 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 122.

584 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/537; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/38.

585 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXIII/387.

üzüm, buğday, arpa,[586] un, yağ, bal,[587] incir, kumaş[588] ve elbise;[589] Yemen'den elbise[590] ve parfüm başta olmak üzere birçok ürünün ithalâtı sürdürüldü. Aynı şekilde Hindistan,[591] Çin ve Uman'dan da Medine'ye parfüm getirildi.[592]

Vahiy döneminde Medine'de hurma, en çok üretilen ve satılan ürün olma özelliğini korudu.[593] Burada cahiliye döneminde olduğu gibi hurmadan sonra ikinci sırada arpa bulunmaktaydı.[594] Buğday az yetiştirildiği için ekmek, arpadan yapılmaktaydı.[595] Medine'de arpa kadar yaygın olmasa da üzüm de yetiştirilmekte; soğan, sarımsak ve mercimek ekilmekteydi.[596] Hicaz'ın üçüncü önemli şehri olan Tâif'te ise cahiliye dönemindeki ziraî, sınaî ve hayvansal üretim, bu dönemde de sürdürüldü.[597]

Vahiy öncesi dönemden farklı olarak hicretten sonra peş peşe alınan ganimetler ve belirli periyotlarla toplanan zekâtlar neticesinde başşehir Medine'de deve, koyun ve at sayısı arttı.[598] Hz. Peygamber'in ganimetten ata iki pay takdir etmesi,[599] Medine'de o dönemin en önemli askerî araçlarından biri olarak kabul edilen atın sayısının artmasına katkı sağladı. Hayber'in fethinden sonra buradan getirilen hurmalarla birlikte Medine'de hurma miktarı oldukça arttı.[600] Öte yandan yahudilerin Medine'den çıkarılması sonucu Medine'de çok az sa-

586 Buhârî, "Selem", 7.
587 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/39.
588 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/311.
589 Tirmizî, "Büyû'", 7; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/42.
590 Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/338.
591 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 148.
592 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 128-9.
593 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/230.
594 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 126.
595 Müslim, "Müsâkât", 18.
596 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/232-3.
597 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 126, 149; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/230-4; Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/338.
598 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/233.
599 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/209; Taberî, *et-Târih*, II/103; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 109.
600 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/232.

yıda demirci ve kuyumcu kalınca bıçak, kılıç, kalkan, mızrak gibi malzemeler Şam ve Yemen'den gelen kafilelerden temin edilmeye başlandı.[601]

2. Tüketimi veya Kullanımı Yasaklanan Mallar

Vahiy döneminde ticaret mallarından temiz gıda maddeleri ve ziynet eşyalarından faydalanmak serbest bırakılırken,[602] tüketimi veya kullanımı fıtrata aykırı, sağlığa zararlı, İslâm inanç, hukuk ve ahlâkına aykırı malların alınıp satılması yasaklandı. Örneğin hayvanın bedeninden akıp ayrılan kan, domuz eti ve kendiliğinden ölmüş veya usulüne göre kesilmeden öldürülmüş hayvanın eti gibi sağlığa zararlı maddeler, rics/fıtrata aykırı pis şeyler olarak tanıtılıp, bunların tüketimi haram kılındı.[603] Aynı şekilde hicretten dört yıl sonra, Uhud Savaşı'nın akabinde[604] şarap tüketimi yasaklanırken onun rics/pis oluşuna ve insanlar arasında kin ve düşmanlığa yol açmasına vurgu yapıldı.[605] Şarap yasaklanınca imalâtçıları yetiştirdikleri üzümü ne yapacaklarını sorduklarında Hz. Peygamber, üzümü kurutabileceklerini ve ondan da hoşaf yapabileceklerini söyleyerek onları alternatif yöntemlere yönlendirdi.[606]

Hz. Peygamber ayetlerle hükmü sabit olan bu maddelerle ilgili yasağı Mekke'nin fethedildiği gün müslümanlara hatırlattı ve aydınlatma veya gemilerde kullanmak dâhil, murdar olan hayvanın yağından hiçbir şekilde faydalanmanın caiz olmadığını belirtti.[607] Ancak tabaklandıktan sonra muhtemel zararları

601 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/234.

602 el-Bakara 2:172; el-A'râf 7:31-2.

603 el-Bakara 2:173; el-Mâide 5:3; el-En'âm 6:145; en-Nahl 16:115.

604 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/257; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/345.

605 el-Mâide 5:90-1. İçki yasağı geldiğinde Medine'de kullanılan içki çoğunlukla, hurma suyundan yapılmaktaydı. Medineliler bu içki dışında kuru üzüm, bal, mısır ve arpadan da içki imal ediyorlardı (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/346).

606 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 115.

607 Buhârî, "Büyû'", 112; Müslim, "Müsâkât", 13; Tirmizî, "Büyû'", 61; İbn Mâce, "Ticârât", 11. Bazı bilginler ilgili rivayetin, murdar hayvanın yağını kullanmayı değil de satışını yasakladığını düşünmüşlerdir. Ancak bilginlerin çoğunluğu yasağın, yağın kullanımını da kapsadığı kanaatindedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/425).

ortadan kalkacağı için murdar hayvanın derisinden yararlanmaya izin verdi.[608] Aynı şekilde evcil eşeklerin etini yemeyi,[609] avcılık yahut bekçilik amacı dışında köpek edinmeyi ve alım satımını da yasakladı.[610]

İslâm inancına aykırı olduğu için, putların adını anarak veya onlarla manevî yakınlık kurmak düşüncesiyle kesilen hayvanların etinden yemek haram kılındı.[611] Yine bu gerekçeyle, canlı varlıkların resmi[612] ve put satışı[613] yasaklandı, kehanette bulunma ücreti haram kılındı.[614] Hz. Peygamber kullanım ve tüketimini yasakladığı maddelerin satışını da kaldırdı.[615]

İslâm'ın hukukî ve ahlâkî ilkelerine aykırı olması hasebiyle, hür insanın satışa konu edilmesi[616] ve insan cinselliğinin ticarî amaçla kullanılması haram kılındı.[617] Hz. Peygamber bu ilkeler doğrultusunda, cariyelerden anne veya çocuğu yahut küçük olan kardeşlerden birini satarak veya her birini farklı kişilere satmak suretiyle birbirinden ayırmayı[618] ve velâ hakkının satılmasını veya hibe edilmesini yasakladı.[619] Aynı şekilde henüz paylaşılmamış ganimeti,[620] dalgıcın dalışından çıkacak şeyi, hayvanın karnındaki yavruyu, memedeki sütü ve kaçak köleyi satmaktan menetti.[621] Yine, yakalanması meç-

608 Buhârî, "Büyû'", 101.
609 Nesâî, "Sayd ve'z-Zebâih'", 31.
610 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 3; "Büyû'", 113; Müslim, "Müsâkât", 9; Tirmizî, "Büyû'", 46. Köpek satışıyla ilgili yasağın, kendisinden faydalanmanın da yasaklandığı dönemde olduğu, avcılık ve bekçilik gibi amaçlarla köpekten yararlanmaya müsaade edilmekle birlikte satışına da izin verildiği şeklinde bir görüş de bulunmaktadır (Aynî, Umdetü'l-Kârî, XI/204; Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/381; Nihat Dalgın, Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2, Etüt, Samsun 2010, s. 73).
611 el-Bakara 2:173; el-Mâide 5:3.
612 Buhârî, "Büyû'", 40, 104.
613 Buhârî, "Büyû'", 112; Müslim, "Müsâkât", 13.
614 Buhârî, "Büyû'", 113; Müslim, "Müsâkât", 9.
615 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 55, 115; Buhârî, "Büyû'", 102, 105.
616 Buhârî, "Büyû'", 106.
617 en-Nûr 24:33; Buhârî, "Büyû'", 113; Müslim, "Müsâkât", 9.
618 Tirmizî, "Büyû'", 52; İbn Mâce, "Ticârât", 46.
619 Buhârî, "Itk", 10; Tirmizî, "Büyû'", 20.
620 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/281; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/264.
621 İbn Mâce, "Ticârât", 24.

hul olan denizdeki balık ve havadaki kuş gibi[622] miktarı veya teslimi hakkında belirsizlik ve bilgisizlik olan şeylerin alışverişini (bey'u'l-gararı) yasakladı.[623]

Hz. Peygamber olgunlaşmamış meyve, sebze ve tahılın hastalık ve kötü hava şartlarından etkilenme riski bulunmasından dolayı satışını iptal etti. Örneğin hurmanın kızarmadan, (kara) üzümün kararmadan ve tahılın sertleşmeden önce alım satımını, diğer bir ifadeyle muhâdarayı yasakladı.[624] Meyvenin kızarıp sararması, başaktaki tohumun sararmaya veya sertleşmeye başlaması; kötü hava şartlarından etkilenme ihtimalinin zayıflaması manasına gelmektedir.[625] O dönemde henüz olgunluk emaresi belirmeyen ürün satılıp, teslim alınmadan önce telef olduğunda taraflar arasında münakaşalar yaşanıyordu.[626] Nitekim Medine'de ağaç üstünde henüz olgunlaşmamış yaş hurmayı satın alan bazı insanların hasat zamanında beklediklerinden daha az miktarda ürünle karşılaşınca mal sahipleriyle tartışmaya giriştikleri, bunun üzerine Hz. Peygamber'in de yenilecek duruma gelinceye kadar ürünün satışını menettiği[627] ve ürünün telef olduğu bir olayda satıcının aldığı ücreti geri vermesine hükmettiği nakledilmektedir.[628] Öte yandan mahsul telef olmasa dahi bu türden alışverişlerde hem üreticinin hem de müşterinin zarar etme ihtimali bulunmaktadır. Üretici ürününü zamanından önce elinden çıkardığı için gerçek fiyatın altında satma riskiyle karşı karşıya kalırken, tüccar da erkenden satın aldığı ürünü daha sonra piyasada bollaşması durumunda maliyetinin altında satma riskini taşımaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ilgili yasağı tarafların bu şekilde zarara uğrama ihtimalini de ortadan kaldırmış olmaktadır.[629]

---

622 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/156; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/264; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/463.
623 Müslim, "Büyû'", 2; İbn Mâce, "Ticârât", 23.
624 Tirmizî, "Büyû'", 14-15; İbn Mâce, "Ticârât", 32; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/495.
625 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/178-9; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/503.
626 Buhârî, "Büyû'", 85.
627 Buhârî, "Büyû'", 85-6; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/395.
628 Buhârî, "Büyû'", 87; Müslim, "Müsâkât", 3; İbn Mâce, "Ticârât", 33.
629 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 406.

e. Mübadele Araçları ve Ölçü Birimleri

Vahyin Mekke ve Medine dönemlerinin her ikisinde de cahiliye döneminin mübadele araçları ve ölçü birimleri kullanıldı. Bu alanlarda herhangi bir değişikliğe gidilmemekle birlikte mübadele ve ölçü birimlerindeki karışıklığı ortadan kaldırmaya yönelik birtakım prensipler geliştirildi.

1. Mübadele Araçları

Vahiy döneminde müslümanlar trampa usulünün yanı sıra,[630] ticarî işlemlerinde altın, gümüş ve bunlardan imal edilen mevcut paraları kullanmaya devam ettiler.[631] Dinar, dirhem,[632] altın ve gümüş kelimelerinin[633] ayetlerde yer alması da bu mübadele araçlarının o dönemde müslümanlar tarafından bilinip kullanıldığını göstermektedir.

Müslümanlar çoğunlukla Rum dinarı ve Sâsânî dirhemini kullanıyorlardı. Cahiliye döneminde olduğu gibi bu dönemde de dinar bir miskal ağırlığında[634] ve on dirhem değerindeydi.[635] Nitekim Hz. Peygamber'in nisap miktarı olarak altından yirmi miskal, gümüşten ise iki yüz dirhem belirlemiş olması, bir dinarın on dirhem değerinde olduğunu göstermektedir.[636] Şunu da ifade etmek gerekiyor ki, vahiy döneminde altın ve gümüş arasındaki kurun sabit olmadığı, bir dinarın bazen on iki dirhem değerine çıktığı da söylenmektedir.[637]

Dirhemin çeşitliliği vahiy döneminde de varlığını korudu.[638] Müslümanlar arasında daha çok, altı danik ağırlığındaki dirhem

---

630 Buhârî, "Selem", 7.
631 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985; Nûrah, el-Hayâtü'l-İctimâiyye, s. 150; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 145.
632 Âl-i İmrân 3:75; Yusuf 12:20.
633 et-Tevbe 9:34.
634 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 79-80; Hasenî, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan Para*, s. 59, 61.
635 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 551; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 985; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 150.
636 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 104.
637 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 151.
638 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 79-80; Hasenî, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan Para*, s. 59, 61.

kullanılmaktaydı.[639] Nitekim Medine'de kullanılan altı daniklik dirhemden Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in (ö.40/660) dört yüz seksen dirhem mehirle Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma (ö.11/632) ile evlendiği nakledilmektedir.[640] Bununla birlikte uluslararası ticaretin bir sonucu olarak Medine'de farklı ağırlıklarda dirhemler de tedavüldeydi. Ancak Müslümanlar, bunları birbirinden ayırt edebiliyor, zekât ve diyet gibi malî sorumluluklarında, hangi dirhemden ne kadar vermeleri gerektiğini biliyorlardı.[641]

Vahiy döneminde cahiliyede olduğu gibi borç ödeme veya para bozmada dinar ve dirhemin miktarını tespit etmek üzere bazen tartı da kullanılırdı.[642] Örneğin Hz. Peygamber'in dört dirhemden pantolon/sirval satın alıp, ücreti tarttırarak ödediği nakledilmektedir.[643]

Mübadele araçları ile ilgili değinilmesi gereken diğer bir husus, zaruret olmadıkça para kırmanın yasaklanmış olmasıdır.[644] Bu yasakla altın ve gümüş paraları etrafından kırparak insanları aldatmanın ve kırpılan kısımla gelir elde etmenin önüne geçmek amaçlanmaktaydı. Bu tür hilelerden sakındırmak üzere müslümanlara, dirhem ve dinarların etrafından kırptıkları için ilâhî cezaya muhatap olan Şuayb Peygamber kavmi hatırlatıldı.[645]

Hz. Peygamber'in mübadele araçlarının kullanılmasında insanları dürüst davranmaya yönlendirmekle birlikte mevcut yabancı paralarla yetinip, yeni bir para birimini geliştirmemesi; dini yaymayı önceliğine alması ve düşmanla devamlı mücadele halinde olmasından kaynaklanmıştır.[646] Öte yandan altın ve

---

639 Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 196; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/351.
640 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 523.
641 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/352; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 79.
642 İbn Mâce, "Ticârât", 29.
643 İbn Mâce, "Ticârât", 34; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/27; Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/330-1.
644 İbn Mâce, "Ticârât", 52.
645 Hûd 11:85, 87, 94; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1027; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/296.
646 Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 80; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 146.

gümüş madenlerinin bizzat kendileri de para olarak iş gördüklerinden o dönemde para basımının acil ve zarurî görülmemiş olma ihtimali de bulunmaktadır.[647] Aynı şekilde tedavüldeki yaygın paralar, dünya genelinde değerli olan altın ve gümüşten mamul olduğu için,[648] yeni bir paranın basılması, siyasî anlamından öte bir şey ifade etmemekteydi.

Başka bir mübadele aracı olan çek, yaygın olmamakla birlikte, vahiy döneminde borç-alacak belgesi olarak kullanılmaktaydı. Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in Uyeyne b. Hısn ile el-Akra' b. Hâbis'e kendi bölgelerine döndüklerinde idareciden para almalarını sağlayacak mühürlü bir belge düzenleyip verdiği ifade edilmektedir.[649] Aynı şekilde sahabîlerin de çek yazdıkları nakledilmektedir. Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) hilâfeti döneminde erzak dağıtımından önce, erzakın miktar ve değerinin üzerinde yazılı olduğu mühürlü çekleri ihtiyaç sahiplerine verdiği ve erzak gelince bu çeklere göre dağıttığı kaydedilmektedir. Sahabe döneminde söz konusu çeklerin satılmasının meşruluğu ile ilgili yapılan tartışma,[650] çeklerin o sıralarda mübadele aracı mahiyetinde de kullanıldığını göstermektedir.

2. Ölçü Birimleri

Hicretten önce ağırlık, hacim ve uzunluk ölçümünde Mekke örfüne göre muamelede bulunan müslümanlar, hicret sonrasında, Hz. Peygamber'in yönlendirmesi ile ağırlık ölçümünde Mekke, hacimde ise Medine'nin örfünü esas aldılar.[651] Böyle bir yola başvurulması, hacim ve ağırlık birimleri birbirinden fark-

647 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 253.
648 Hasenî, *Fıkhî ve İktisadî Açıdan Para*, s. 61.
649 Ebû Dâvûd, "Zekât", 24; Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", III/308.
650 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/80; Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/101; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 154-5. Tâbiîn tabakasından Mervân b. Hakem (ö.65/685), yöneticiliği esnasında erzak çeklerinin satılmasına müsaade edince Ebû Hüreyre (ö.58/678)'nin teslim almadan önce gıda maddelerinin satışıyla ilgili Hz. Peygamber'in yasağını hatırlatarak, çek satışına karşı çıktığı nakledilmektedir (Müslim, "Büyû'", 8).
651 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/523; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 518.

lı olan bu iki şehrin[652] ölçü ve tartı tecrübesinden faydalanıp, söz konusu alanlardaki karışıklığı ortadan kaldırma amacını taşımaktaydı. Zira Medine'de geçim ziraata dayanıp, burada ürünler daha çok, hacim ölçüsüyle alınıp satıldığı için Medineliler hacim ölçümünde; Mekke'de ise yegâne geçim kaynağı ticaret olduğu için Mekkeliler de altın ve gümüşü alıp satarken hassas tartılar kullanmakta uzmanlaşmışlardı.[653] Ölçü ve tartı işlerine dair bu yönlendirme sonucunda, hicret ederek Medine'ye yerleşen Kureyşliler ile Medine'nin yerli müslümanlarının bu konuda bilgi ve tecrübe paylaşımında bulunduklarını, böylece çok önemli bir ticarî sorunun çözümüne katkı sağlandığını söylemek mümkündür.

Cahiliye döneminde bilinen ağırlık birimleri olan dirhem, dinar, miskal, kırat, ukiyye, nevât, neşş, dânik, habbe, rıtıl ve kıntâr, Hz Peygamber döneminde de kullanıldı.[654] Aynı şekilde sâ', müdd, vesk, farak, kast, mahtûm, kafîz ve mekûk, hacim ölçü birimleri olarak kullanılmaya devam edildi. Nitekim Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiînden nakledilen rivayetlerde de bu isimler geçmektedir.[655] Medine'de kullanılan bir sâ' sekiz rıtıl, bir müdd ise iki rıtıl ölçüsündeydi; bir vesk altmış sâ'a[656] ve altmış mahtûma tekabül ediyordu.[657] Ölçeklerle ilgili genel kanaat bu şekilde olmakla birlikte, farklı görüşler de bulunmaktadır. Ebû Yusuf ile İmam Mâlik b. Enes'in Medine'de Hz. Peygamber dönemindeki sâ' ve müddün miktarı üzerinde yaptıkları tartışmada sahabeden kalma müd aletlerini ölçüp, bir sâ'ın beş tam ve üçte bir rıtıl olduğuna kanaat getirdikleri kaydedilmektedir.[658] Medine'de kullanılan bu hacim birimlerinden bir veskin kilogram cinsinden yaklaşık iki yüz kırk kg.,

---

652 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 151.

653 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 597; Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 25; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 112.

654 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 598.

655 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 512.

656 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 516; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, IX/188.

657 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III/59.

658 Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 622; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/247; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/445.

bir sâ'ın yaklaşık dört kg., bir müddün iki kg. ağırlığa denk geldiği söylenmektedir.[659] Ölçü birimleri ile ilgili bütün bu farklı yorumlar, Hz. Peygamber'in yönlendirmesine rağmen Medine'de muhtemelen yabancı tüccarların da etkisiyle, farklı ölçü birimlerinin kullanılmaya devam etmesinden kaynaklanmıştır.

Bu dönemde ölçümlerde belirli birimlerin kullanılması teşvik edilerek ölçü ve tartıda birlik sağlanmaya çalışıldığı gibi ölçümde dürüst davranmak hususunda da önemle duruldu.[660] Geçmiş ümmetlerin de ölçü ve tartıda dürüst davranmakla sorumlu tutuldukları hatırlatılarak bunun evrensel ahlâkî ve hukukî bir konu olduğu anlatıldı.[661] Öte yandan ölçümün doğru bir şekilde gereçekleştirilebilmesi için, doğru âletlerin kullanılması emredildi.[662] Herhangi bir mağduriyetin yaşanmaması için, götürü usulü ile alınıp satılabilecek şeylerin de ölçüldükten sonra satılması tavsiye edildi ve alışverişin bu şekilde bereketleneceği bildirildi.[663]

O dönemde mübadelelerde ölçüp tartma görev veya ücreti, ister satıcı, ister alıcı konumunda olsun, ölçüye tabi ürünü verene aitti.[664] Örneğin borç, hurma ve tahıl gibi ölçülüp tartılan türden verilecekse, bu sorumluluk borçluya aitti.[665] Nitekim Hz. Peygamber, babasından kalma hurma borcunu ödeyen Câbir b. Abdullah'a hurmaları ölçerek vermesini istediği ifade edilmektedir.[666] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Benî Kaynukâ' Çarşısı'ndan hurma satın alıp, şehrin başka bir yerinde başkasına satarken tekrar ölçmeden, alırkenki miktarını söylemekle yetinen Hz. Osman b. Affân'a (ö.35/655) "alırken ölçtür, satarken de ölçüp, öyle sat." dediği nakledilmektedir.[667]

---

659 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 986.
660 el-En'âm 6:152; er-Rahmân 55:8-9; el-İsrâ 17:35.
661 el-A'râf 7:85; Hûd 11:84-5.
662 eş-Şu'arâ 26:182.
663 Buhârî, "Büyû'", 51; İbn Mâce, "Ticârât", 39.
664 Buhârî, "Büyû'", 51.
665 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/442.
666 Buhârî, "Büyû'", 51; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/441.
667 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/245; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/345.

Cahiliye devrinde uzaklık, uzunluk ve derinlik ölçümünde kullanılan birimlerin hem ayetlerde[668] hem de hadislerde[669] geçmesi, bunların vahiy döneminde de kullanıldığını göstermektedir. Arşın kişilere göre değiştiğinden İslâm döneminde siyasî yönetimin muhtemel tartışmaları önlemek amacıyla bu birimin kanunî ölçüsünü tespit ettiği söylenmişse[670] de bunun hangi dönemde gerçekleştiği belirtilmemektedir. Biz araştırmamız esnasında vahiy döneminde bu birimlerle ilgili değişime gidildiğine dair herhangi bir kayda rastlamadık.

f. Alışveriş Çeşitleri ve Fer'î Muameleler

Vahiy döneminde ticarî mübadele yöntemleri ve fer'î muameler ile ilgili birtakım düzenlemeler gerçekleştirildi. Bu çerçeveden olmak üzere alışverişin meşru olabilmesi için tarafların rızasının şart olduğu belirtildi.[671] Öte yandan haksız yollarla kazanç sağlamak yasaklandı[672] ve haksız kazanca götüren yöntem ve uygulamalar kaldırıldı.[673]

Bu dönemde gayri müslimlerle de alışveriş yapılıyordu. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in bir müşrikten koyun satın aldığı anlatılmaktadır.[674] Aynı şekilde Şam'ın Belkâ şehrinden hristiyan tüccarlar Medine'ye buğday getirir ve müslümanlara da satarlardı. Bu tüccarlar Medine'den hurma almak istediklerinde sahabîlerin isteksiz davranmaları üzerine Hz. Peygam-

668 el-Hâkka 69:7, 32.

669 Buhârî, "Taksîru'-Salât", 4.

670 Hamidulah, "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", I/151.

671 en-Nisâ 4:29; Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân, III/127; İbn Mâce, "Ticârât", 18.İcab ve kabulü sesli bir şekilde ifade etmeden, eşya ve ücreti karşılıklı olarak teslim etmek şeklinde gerçekleşen **te'âtî**/mu'âtât akdi, İslâm ticaret hukukunda muteber kabul edilmiştir (Aynî, Umdetü'l-Kârî, XI/265). Cahiliye döneminde **îmâ** olarak isimlendirilen ve tarafların baş ve el hareketleriyle iletişimde bulunarak anlaşmaları, bir çeşit te'âtî gibi görünmektedir. Nasslarda ve kaynak eserlerde îmâ ile ilgili herhangi bir açıklama bulunmamakla birlikte, bu uygulamanın rıza prensibine aykırı olmaması hasebiyle vahiy döneminde devam ettirildiğini düşünmek mümkündür.

672 el-Bakara 2:188; en-Nisâ 4:161; el-A'râf 7:85.

673 el-Bakara 2:282-3; Müslim, "Müsâkât", 30.

674 Buhârî, "Büyû'", 99.

ber, ihtiyaçları olan buğdayı alıp, hurmayı satmalarının kendi faydalarına olduğunu hatırlatarak onları hristiyan tüccarlara hurma satmaya teşvik etmişti.[675] Zaten günden güne nüfusu artıp tahılda ithalâta bağımlı hale gelen Medine'de yabancılarla ticarî ilişkinin devam ettirilmesi de zorunlu hale gelmişti.

Vahyin nazil olduğu dönemde, cahiliyede olduğu gibi alışverişin vekâlet yöntemi ile gerçekleştirilmesi muteber kabul edildi.[676] Aynı şekilde alışverişte pazarlık yapmada herhangi bir sakınca görülmedi. Nitekim Hz. Peygamber'in pantolon/sirval alırken pazarlık yaptığı nakledilmektedir.[677]

1. Alışveriş Çeşitleri

Vahiy döneminde alışverişe dair herhangi bir muamele ihdas edilmedi. Yeni ticaret hukukuna aykırı bulunan cahiliye döneminin bazı ticarî sözleşme yöntemleri uygulamadan kaldırıldı. Devam ettirilmesi uygun görülen alışveriş usulleri ise hukukî veya ahlâkî yahut her iki yönden yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Böylece alışveriş akitlerinin yapıları sağlamlaştırılarak âdil ve güvenli bir piyasa oluşturulmak istendi. Ticaretin ahlâkî kurallarını bir sonraki bölümde ele alacağımız için burada alışveriş ile ilgili sadece hukukî değişiklere değineceğiz.

a. Islah Edilen Alışveriş Çeşitleri

Vahiy döneminde, mübadele yöntemlerinden nâciz, nesîe, selem, sarf, arâyâ, mükâtebe, muvâsafe ve müzâyede ile icâreye müsaade edilmekle birlikte, bu ticarî muamelelerin garar[678] ve cehâletten uzak bir şekilde yapılması istendi. Bu hususta her birinin özel yapısına ilişkin belirli ölçüler ortaya konuldu.

Bedellerin teslimat zamanı bakımından aynı grupta yer alan nâciz (peşin) ve nesîe (veresiye) muameleleri ile ilgili herhangi bir hukukî değişikliğe gidilmezken,[679] selem muamelesine, akid

675 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/38.
676 Tirmizî, "Büyû'", 34.
677 Tirmizî, "Büyû'", 66; İbn Mâce, "Ticârât", 34.
678 Müslim, "Büyû'", 2; İbn Mâce, "Ticârât", 23.
679 el-Bakara 2:282; Buhârî, "Büyû'", 14, 33.

konusunun miktarı ve ödeme zamanının belirlenmesi şartı getirildi. Rivayete göre Hz. Peygamber Medine'de insanların birkaç yıllığına hurmada selem yaptıklarını görünce onlara, alıp sattıkları şeyin ölçeğini ve ödeme zamanını netleştirmelerini söyleyerek, muameleyi mağduriyete yol açmayacak şekilde yapmalarını istedi. İlgili rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Medine'de buğday, arpa, hurma ve kuru üzüm yaygın bir şekilde selem yoluyla alınıp satılıyordu.[680] Medine'de yeterince yetiştirilemeyen ürünler, yabancılarla gerçekleştirilen selem muameleleriyle de temin ediliyordu. Örneğin sahabenin buğday, arpa ve zeytinyağı ürünlerinde, miktar ve teslimat vaktini belirleyerek Şamlı tüccarlarla selem yaptıkları ve muamele esnasında tüccarlara ellerinde bu malların olup olmadığını da sormadıkları nakledilmektedir.[681] O dönemde seleme konu olan şeyler, teslimi mümkün ve piyasada mevcut olan ürünler idi. Henüz olgunlaşmamış meyve gibi teslimi meçhul mallarda selem yapmak uygun görülmüyordu.[682] Bu konuda şöyle bir olay nakledilmektedir: Birisi bir hurma bahçesindeki tam olgunlaşmamış hurmalar üzerine selem akdi yapmıştı. Hasat zamanında, beklediği ölçüde ürün alamayınca, bir sonraki yılın ürününe de sahiplenmek istedi. Bahçe sahibi buna razı olmayınca, durumu Hz. Peygamber'e anlattılar. O da müşteriden alınan ücretin iadesine hükmetti ve ürünün olgunlaşıncaya kadar satılmasını yasakladı.[683] Aynı şekilde hayvanın karnındaki yavrunun yavrulama vaktinin, ürünün teslimat zamanı olarak belirlendiği selem uygulamasını, ödeme vaktinin belirsizliğinden dolayı uygun görmeyerek bu tür muamelelerin yapılmamasını söyledi.[684]

Uygulanmasına müsaadele edilen sarf muamelesine, aynı cins bedellerin eşit miktarda ve peşin, farklı cinslerin ise peşin değiştirilmesi şartı getirildi. Örneğin altın ve gümüş kendi

680 Buhârî, "Selem", 1, 2; Müslim, "Müsâkât", 25; İbn Mâce, "Ticârât", 59.
681 Buhârî, "Selem", 3, 7.
682 Buhârî, "Selem", 4.
683 İbn Mâce, "Ticârât", 61.
684 Buhârî, "Selem", 8.

cinsiyle mübadele edilecekse bedellerin eşit miktarda ve peşin teslim edilmesi;[685] bu maddeler karşılıklı değiştirilecekse, teslimatın peşin yapılması gerektiği bildirildi.[686] Dinar ve dirhemin mübadelesinde de bu kuralın uygulanması emredildi.[687] Altın veya gümüş borcundan birinin diğeri üzerinden ödenmesi ise borçlanılan gündeki değerin esas alınması şartı ile caiz görüldü. Bu hususta Abdullah b. Ömer (ö.73/692) ile ilgili şu olay anlatılmaktadır: Rivateye göre o zaman zaman dinarla deve satıp, alacağını dirhem üzerinden tahsil ediyordu. Bazen de bunun tersi şeklinde işlem yapıyordu. Bu yaptığının hükmünü sorduğunda, Hz. Peygamber, ona muamelenin gerçekleştirildiği günün değeri üzerinden bir hesaplama yapıp, oradan da ayrılmayacak şekilde, hemen almak şartıyla tahsilâtı yapabileceğini söylemişti.[688] Dolayısıyla borcu bu şekilde tahsil etmek, altın ve gümüşü veresiye olarak değiştirmek anlamına gelmemektedir.[689]

Sarfla ilgili bu kurallar, ilk defa Hayber'in fethi sırasında ortaya konuldu. Rivayete göre Hz. Peygamber Hayber kalelerini ele geçirme hazırlığındayken külçe altını dinarla, külçe gümüşü de dirhemle değiştirmeyi yasakladı. Bunun yerine, bu madenler bozdurulacaksa, külçe halindeki altının dirhemle, külçe gümüşün ise dinarla değiştirilmesini emretti.[690] Muhtemelen Hz. Peygamber, müminleri bu şekilde yönlendirirken, o ortamda altın ve gümüş gibi değerli madenleri bozdurmak isteyenlerin, bunları hemcinsiyle eşit bir şekilde değiştirmek için gerekli olan tartı âletlerini yanlarında bulundurmadıklarından, farkında olmadan fazlalıklı olarak değiştirebilecekleri kaygısını taşımaktaydı. O, bu maddelerin karşılıklı olarak değiştirilmesini isteyerek, onların böyle bir duruma düşmemelerini arzu ediyordu. Yine fethin akabinde sahabîler, içinde diğer madenlerin de olduğu

685 Buhârî, "Büyû'", 8, 77-8; Tirmizî, "Büyû'", 24
686 Buhârî, "Selem", 4; "Büyû'", 80; Müslim, "Müsâkât", 16.
687 Müslim, "Müsâkât", 14.
688 Ebû Dâvûd, "Büyû'", 14.
689 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/381.
690 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/282.

bir ukiyye altını,[691] iki-üç dinar karşılığında Hayber yahudilerinden satın alınca Hz. Peygamber, altının altınla eşit ağırlıkta değiştirilmesi gerektiğini onlara hatırlattı.[692] Fetih dönüşünde de buna benzer bir olayın daha yaşandığı nakledilmektedir. Rivayete göre Fudâle b. Ubeyd el-Ensarî (ö.53h.) adında bir sahabî, ganimet mallarından, içinde inci de bulunan bir gerdanlığı on iki dinara satın aldı. Daha sonra, gerdanlıkta on iki dinardan daha çok altının olduğunu görünce durumu Hz. Peygamber'e anlattı. Hz. Peygamber de gerdanlığın, içindeki altın çıkarılıp, onun ağırlığınca, altın karşılığında satın alınabileceğini söyledi.[693] Bu iki olay, altın ve gümüş madenleri ile bu ikisinden mamul paraların hemcinsleri ile mübadelesinde işçilik farkının dikkate alınmaması ve ağırlık bakımında eşit tutulması gerektiğini göstermektedir. Nitekim sarfla ilgili diğer rivayetlerde de bu iki maddenin külçe veya ziynet, bütün veya parça halinde, yüksek veya düşük ayarda olmasının mübadelede dikkate alınmaması gerektiği ifade edilmiştir.[694]

Altın ve gümüş madenlerinin değerleri birbirinden farklı olduğu için, karşılıklı peşin değişimlerinde herhangi bir şekilde kur tahdidine gidilmemiştir. Bunların karşılıklı veresiye mübadelesinde ise vadeye de ücret takdir etme ihtimali yüksek olduğundan, vade karşılığında ücret almayı önlemek amacıyla bu tür mübadelelerin uygun görülmediğini düşünmek mümkündür. Altın veya gümüşü kendi cinsiyle veresiye olarak değiştirmeye dair yasağın ise bunların fazlalıklı olarak değişimi veya aynı madenin şekil/kalite itibarîyle farklı olanıyla mübadelesi hakkında olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü bir ürünün miktar, şekil ve nitelik itibairiyle aynısını geri ödemek şartıyla borçlanmak, sarf değil de karz olarak isimlendirilmekte ve buna teşvik edilmektedir.

691 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/19.
692 Müslim, "Müsâkât", 17.
693 Müslim, "Müsâkât", 17.
694 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/380; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1005-6.

Sahabîler ribâya bulaşmaya yatkın bir yapıda olan sarf işlemini gerçekleştirirken hassasiyet gösterir ve gerekli gördüklerinde birbirlerini uyarırlardı. Örneğin, Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) Mâlik b. Evs'i bu konuda uyardığı nakledilmektedir. Rivayete göre Talha b. Ubeydüllâh (ö.36h.), yüz dinarı bozmak isteyen Mâlik'in parasını aldı ve karşılığı olan dirhemi kesedarı döndüğünde vereceğini söyleyip, oradan uzaklaşmaya başladı. Bunu gören Hz. Ömer, Mâlik'e altının gümüşle peşin değiştirilmesi gerektiğini yoksa muamelenin ribâya dönüşeceğini hatırlatıp, dirhemleri alıncaya kadar Talha'dan ayrılmaması veya parasını geri alması gerektiğini söyledi.[695] Yine ortağının hac döneminde bedelini almak üzere gümüş sattığını gören Ebü'l-Minhâl (ö.106/724) adındaki sahabînin, ortağına yanlış yaptığını söylediği, ortağının ise bu işlemi çarşıda yaptığını ve kimsenin kendisini uyarmadığını söylemesi üzerine, olayı Berâ b. Âzib'e (ö.71/690) anlattığı nakledilmektedir. Rivayetin devamında ise Berâ'nın, Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiği sıralarda kendilerinin bu türden alışveriş yaptıklarını, Hz. Peygamber'in peşin olması durumunda bunda bir sakıncanın olmayacağını, ertelemeli olduğunda ise işlemin ribâya dönüşeceğini söylediğini ifade edip, Ebü'l-Minhâl'i kendisinden daha büyük bir tüccar olan Zeyd b. Erkâm'a (ö.68h.) götürdüğü, Zeyd'in de Berâ'nın söylediklerinin aynısını tekrarladığı anlatılmaktadır.[696] Aynı şekilde Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) altın kaplamalı bir kabı satmak üzere birisine verdiği, o şahsın da kabı ağırlığının iki katı altın karşılığında sattığı, bunu öğrenen Hz. Ömer'in alışverişi bozup, satıcıya kabın ağırlığınca altın almasını söylediği rivayet edilmektedir. [697]

Hukukî ve ahlâkî yönüyle ilgili düzeltmeler yapılarak devam ettirilen diğer bir muamele olan icâre, dönemin sosyoekonomik yapısına uygun olarak en çok başvurulan yöntemler

695 Buhârî, "Büyû'", 76; Müslim, "Müsâkât", 15; Tirmizî, "Büyû'", 24; İbn Mâce, "Ticârât", 50.
696 Müslim, "Müsâkât", 16.
697 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/481.

arasında bulunmaktaydı. Bir önceki dönemde olduğu gibi vahiy döneminde de insan ve hayvanın hizmetinden ücret karşılığında faydalanılıyor,[698] tarlalar dinar ve dirhemle kiraya veriliyordu.[699] Örneğin hicretin ilk yıllarında Ali b. Ebû Tâlib'in (ö.40/660) Medine'de hurma karşılığında kuyudan su çekip sulama yaptığı belirtilmektedir.[700] Aynı şekilde çarşı ve pazarlarda ücretle çalışan tartıcıların bulunduğu nakledilmektedir.[701] Yine, Hz. Peygamber'in de hacamat yaptırıp (kan aldırıp), bu işi yapan kişiye ücret olarak bir sâ' hurma verdiği rivayet edilmektedir.[702]

Nazil olan ayetlerde de icâre akdi ile ilgili örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin, babanın boşanma sonrasında çocuğunu emziren anneye ücret ödemekle sorumlu olduğu buyurulmuş[703] ve Hz. Musa'nın, kayın pederi Hz. Şuayb yanında sekiz-on yıl ücretle çalıştığı anlatılmıştır.[704]

Vahiy döneminde icâre akdiyle ilgili yapılan hukukî düzenlemelerde, akdin konusunun tarafları tartışmaya sevk etmeyecek derecede belirli olması hususu üzerinde önemle duruldu. Örneğin öğütme ücretinin undan kesilmesi gibi ücretin işçinin üzerinde çalıştığı maldan verilmesi yasaklandı.[705] Ücreti kararlaştırmadan, işçinin çalıştırılmaması gerektiği belirtildi[706] ve ücretin tam olarak ödenmesi emredildi.[707] Öte yandan gerektiğinde, gayri müslimlerle icâre akdi yapmakta herhangi bir sakınca görülmedi. Nitekim Hz. Peygamber, hicret esnasın-

698 Bardakoğlu, "İcâre", XXI/379.
699 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 19; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/198.
700 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/226.
701 Tirmizî, "Büyû'", 66; İbn Mâce, "Ticârât", 34.
702 Buhârî, "Büyû'", 39; Müslim, "Müsâkât", 11.
703 et-Talâk 65:6.
704 el-Kasas 28:23-9. Hz. Musa'nın çobanlık yapmak için belirlenen süreyi doldurduktan sonra Hz. Şuayb'ın kızıyla evlenme hakkını elde etmiş olması ile ilgili iki yorum yapılmıştır. Bunlardan birincisi, Hz. Musa'nın yaptığı çobanlık işinin ücreti olarak kızlardan birisi ile evlendiği şeklindedir. İkincisi ise Hz. Musa'nın müstakil ücret karşılığında çalışmakla birlikte belirlenen sürenin sonunda kendisine ayrıca kızlardan biri ile evlenme sözünün verilmiş olduğu yönündedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/445).
705 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1075.
706 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III/59.
707 Buhârî, "Büyû'", 106.

da müşriklerden Abdullah b. Üraykıt adındaki uzman kişinin yol rehberliği hizmetinden ücret karşılığında faydalanmıştır.[708]

İcâre akdi konusunun mahiyeti hakkında da hukukî düzenleme gerçekleştirildi. İcâre akdiyle hedeflenen menfaati temin edip etmeyeceği kesin olmayan şeylerin kiralanması yasaklandı. Örneğin çiftleştirmek üzere erkek hayvanın kiralanması uygun görülmedi.[709] Aynı şekilde ibadetler, bireylerin kendilerini ilgilendirip, başkaları tarafından yapılması ile kişiden sorumluluğun kalkmadığı şeyler olduğundan, ibadetin icâre akdine konu edilmesi yasaklandı. Bununla ilgili olarak, müslümanlar ücret karşılığında Kur'an okumaktan sakındırıldı.[710] Aynı şekilde İslâm dininin geldiği o dönemde temel kaynak olan Kur'an öğreniminin yaygınlaşması gerektiğinden, bu iş için değil ücret, hediye bile alınması hoş karşılanmadı.[711] Ancak o dönemde yaşanan şu hâdiseden, Hz. Peygamber'in, Kur'an'dan okuyarak hasta iyileştirme karşılığında ödül olarak bir mal almayı[712] meşru gördüğü anlaşılmaktadır. Rivayete göre Ebû Saîd el-Hudrî (ö.74/693) bir seriye dönüşünde yolları üzerindeki bir kabile reisinin hasta olduğunu ve onu iyileştirecek kişiye mükâfat vaddedildiğini öğrenince Fatiha suresini okudu. Hasta şifa bulunca Ebû Saîd el-Hudrî'ye bir sürü ko-

708 Buhârî, "İcâre", 3-4; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, II/325.

709 Buhârî, "İcâre", 21; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/157; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/461; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1075. Sahabe ve tâbiînden bazıları, erkek hayvan kiralamayı toplumun ihtiyaç duyduğu bir şey olarak değerlendirip, Hz. Peygamber'in ilgili yasağını mekruh hükmünde görmüşlerdir (Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/230).

710 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III/428, IV/445; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'an", 20.

711 Rivayet edildiğine göre Ubâde b. Sâmit'e (ö.34h.) öğrencilerinden biri bir yay hediye etti. Hz. Peygamber bu olayı duyunca Ubâde'yi kınayarak, yayı geri vermemesi durumunda ahirette ateşten bir yayla karşılaşacağını haber vererek uyardı. Kendisine yay hediye edilen kişinin Übey b. Ka'b olduğu da söylenmektedir (İbn Mâce, "Ticârât", 8; Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, s. 1071).

712 Doktorun hastayı tedavi etmesi karşılığında ücret alması, her ne kadar icâre akdi ise de bu örnekte, hastayı iyileştirene verilen koyun ücretten ziyade, ödül anlamını taşımakta olup, buna ücret değil de cu'âle denmektedir (Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 79).

yun verildi. Durumdan haberdar edilen Hz. Peygamber Ebû Saîd el-Hudrî'nin yaptığını onayladı.[713]

Vahiy döneminde, yapılmasına müsaade edilen mübadele yöntemlerinden bir tanesi de arâyâdır. Arâyâ işlemi, belirlenen bir iki hurma ağacındaki taze hurmaların kuruduğunda ne kadar geleceği tahmin edilerek kuru hurma ile değiştirilmesi şeklinde cereyan etmekteydi.[714] Bu işleme, kendisine yetecek kadar hurma ağacına sahip olmayan yoksul insanların taze hurma ihtiyaçlarını gidermek üzere müsaade edilmiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber müzâbeneyi yasaklayınca, altın ve gümüşü olmayan ve yanlarında sadece kuru hurma bulunan yoksul insanlar, taze hurma yiyemedikleri siteminde bulundular. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlar için arâyâ alışverişine ruhsat verdi. Bu işlem, taze hurma ticareti ve depolamasına yönelik bir izin olmadığı için[715] yaş hurma ile değiştirilecek kuru hurmanın miktarını da beş vesk ile sınırlandırdı.[716] Zaten bu miktar da bir fakirin ihtiyacını giderecek ölçüye denk gelmekteydi.[717] Hz. Peygamber'in arâyâya izin vermiş olması, ticaretle ilgili hukukî düzenlemelerde sosyal gerçekliğin dikkate alındığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kölenin, bedelini efendisine ödemek şartıyla kendi kendini kölelikten kurtarmak üzere efendisi ile yaptığı sözleşme olarak bilinen mükâtebe, vahiy döneminde de muteber sayıldı.[718] Mükâtebe antlaşmasını yapan kölenin, efendisine borcunun tamamını ödeyinceye kadar köle hükmünde kalacağına da-

---

713 Buhârî, "İcâre", 16; Müslim, "Selâm", 65, 66.

714 Buhârî, "Büyû'", 82; Müslim, "Büyû'", 14; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/493.

715 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 489; Tirmizî, "Büyû'", 63; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1013; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/484.

716 Buhârî, "Büyû'", 83; Müslim, "Büyû'", 14.

717 Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/497. Tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik bir muamele olduğu için, bu alışverişe azlık bey'i de denmektedir (Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/495).

718 en-Nûr 24:33.

ir kural devam ettirildi.[719] Mükâtebe yoluyla hürriyete kavuşmak isteyenlere yardımcı olmaya teşvik edildi. Örneğin kırk ukiyye ve üç yüz fidan dikmek karşılığında mükâtebe antlaşmasını yapan Selmân-ı Fârisî'ye (ö.36/656) sahabe, çukurların kazılmasında yardımcı oldu ve Hz. Peygamber altın borcunu hazineden ödetti.[720] Mükâteb kölenin, satışa konu edilmesine dair uygulamanın bu dönemde de sürdürülmesinde herhangi bir sakınca görülmedi. Böyle bir durumda olan Berîre (ö.60/680), Hz. Âişe (ö.58/678) tarafından satın alınıp hürriyetine kavuşturuldu.[721]

Hz. Peygamber döneminde, hukukî düzenlemeye tabi tutulan muamelelerden bir tanesi de muvâsafedir. Satış esnasında hazır bulunmayan bir şeyi özelliklerini sayarak tanıtıp, satmak şeklinde gerçekleşen muvâsafe işlemine görme muhayyerliği getirildi. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber bu yöntemle bir şey satın alan kişiye mağdur olmasını önlemek üzere satın aldığı eşyayı gördüğünde akdi fesh etme hakkını tanıdı.[722]

Vahiy döneminde müzâyede usulü ile satış yapılmasında herhangi bir sakınca görülmedi.[723] Nitekim Hz. Peygamber yoksul bir adama ait kilim ve bardağı bu yöntem ile sattı. Sahabeden birisi bu eşyaya bir dirhem fiyat teklif edince, Hz. Peygamber, bir dirhemden daha fazla fiyat biçecek kimsenin olup olmadığını sordu. Bir başkası iki dirhemden alabileceğini söyleyince, Hz. Peygamber o iki parça eşyayı iki dirheme sattı.[724] Aynı şekilde paraya ihtiyacı olan birisinin müdebber (hürriyeti efendisinin ölümüyle gerçekleşecek) kölesini bu yolla sattı.[725] Vahiy döneminde, bir çeşit müzâyede olan tekâvî yöntemiyle de ticaret yapıldığı belirtilmektedir.[726]

---

719 Tirmizî, "Büyû'", 35.
720 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/214-5.
721 Buhârî, "Mükâtebe", 5.
722 Beyhakî, "Büyû'", 6.
723 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/158; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/354.
724 Tirmizî, "Büyû'", 10; İbn Mâce, "Ticârât", 25.
725 Buhârî, "Büyû'", 59.
726 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/396.

b. İlgâ Edilen Alışveriş Çeşitleri

Vahyin nazil olduğu dönemde, muhâkale, müzâbene,[727] mülâmese, münâbeze,[728] mu'âveme,[729] beyu'l-hasât,[730] ilkâü'l-hicâra[731] ve habelü'l-habele[732] adındaki mübadele yöntemleri ilga edildi. Cahiliye döneminin yaygın muamelelerinden olan bu alışveriş çeşitlerinin tamamında garar (belirsizlik) bulunmaktadır. Dolayısıyla da bu yöntemlerle mübadele yapan taraflardan birinin mağdur olma riski oldukça yüksektir.[733] Nitekim bu muamelelerden taze ürünün, kurusu ile değişiminin söz konusu olduğu müzâbene ve muhâkalede, alıcı veya satıcı daha sonraları, aldatıldığını iddia edip, akdi feshetmek istiyordu. Bu usullerle yapılan mübadelelerle ilgili çok sayıda anlaşmazlığın Hz. Peygamber'e iletildiğinden bahsedilmektedir.[734] Hz. Peygamber'in de müzâbeneyi yasaklarken, kuru hurma ile değiştirilen yaş hurmanın kuruduğunda akit esnasındaki miktarına nispetle azalacağına dikkat çekerek[735] bu tür mübadelelerin haksızlığa yol açtığını anlatırdı.

Habelü'l-habele satışında da akit konusu, belirsiz olup ve henüz satıcının mülkiyetinde değildir. Aynı şekilde borcun ödenme zamanı da meçhuldür.[736] Aynı şekilde mu'âvemede satanın henüz mülkiyetinde olmayan ve varlığı belirsiz bir şeyin satımı söz konusudur.[737] Mülâmese ve münâbezede eşyayı görme muhayyerliği ve tercih hakkı bulunmamaktadır.[738] Beyu'l-hasâtta, satılan malın seçiminde ciddi belirsizlik

727 Buhârî, "Büyû'", 82, 91; Müslim, "Büyû'", 14, 16; Tirmizî, "Büyû'", 14, 55.
728 Buhârî, "Büyû'", 62, 63, 93; Müslim, "Büyû'", 1.
729 Müslim, "Büyû'", 16; Tirmizî, "Büyû'", 72; İbn Mâce, "Ticârât", 33.
730 Müslim, "Büyû'", 2; İbn Mâce, "Ticârât", 23.
731 Betâyine, *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/32.
732 Buhârî, "Büyû'", 61; Müslim, "Büyû'", 3; Tirmizî, "Büyû'", 16.
733 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/157.
734 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/482-4.
735 Tirmizî, "Büyû'", 14; İbn Mâce, "Ticârât", 53; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1011.
736 Tirmizî, "Büyû'", 16; Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/158; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/358; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/465, 467.
737 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/193.
738 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/359.

mevcuttur.[739] Söz konusu belirsizlik ve bundan kaynaklanan risklerden dolayı bu yöntemlerin tamamı kumara benzemektedir.[740]

2. Fer'î Muameleler

Ticarî mübadele yöntemlerine ek muameleler mahiyetinde olan fer'î muameleler, vahiy döneminde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Bunların güvence amaçlı olanlarında bulunan hukukî eksiklikler giderildi. Haksız kazanca veya tarafların tartışmalarına yol açan işlemler ise ilga edildi. Bu düzenlemelerin yanı sıra ticarî mübadelelerin güvenli bir ortamda ve ibadetten alıkoymayacak şekilde gerçekleşmesi için bazı yöntem ve prensipler getirildi.

a. Islah Edilen Fer'î Muameleler

Vahiy döneminde, bir önceki dönemin teminat amacıyla başvurulan fer'î muameleleri birtakım prensiplerle düzenli bir yapıya kavuşturuldu. Sözleşmeyi yazıyla kayıt altına almak, şahit bulundurmak, rehin almak, kefil istemek ve muhayyerlik hakkını kullanmak şeklindeki fer'î muamelelerde bulunan boşluklar giderilip, bunlar bazı kurallarla güçlendirildi. Böylece ticarî işlemlerin herhangi bir tartışma veya mağduriyete meydan vermeden güven esası dâhilinde gerçekleşmesi için gerekli şartlar sağlandı.

Bu dönemde, veresiye şeklinde gerçekleştirilen ticarî sözleşmelerde, borcun miktarı veya ödenme tarihini unutmak yahut borcu tamamen inkâr etmek gibi muhtemel durumlarla karşılaşmamak için, bu işlemlerden özellikle yazıyla kayıt altına alma ve şahit bulundurma yöntemlerinin kullanılması ısrarla tavsiye edildi. İlgili ayetlerde borçlunun borcu yazması veya yazdırması yahut kanunî temsilcisi tarafından borcun yazılması, borç kayıt altına alınırken iki âdil, ergen ve müslüman erkek, iki erkek bulunamazsa bir âdil, ergen ve müslüman erkek

739 Bardakoğlu, "Bey'", VI/15.
740 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/359; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/507.

ile biri unuttuğunda diğeri kendisine hatırlatsın diye iki kadın şahidin hazır bulundurulması istendi.[741] Borcu, küçüklüğü veya büyüklüğüne bakmaksızın yazmanın, ticarî ilişkinin adaletle neticelendirilmesi, ileride şüpheye düşülmemesi ve şahitliğin desteklenmesi açısından faydalı olacağı hatırlatıldı. Peşin alışverişlerde de şahit bulundurmak tavsiye edildi. Görgü tanıklarının şahitliğe çağırıldıkları zaman gitmeleri ve bildiklerini olduğu gibi anlatmaları emredildi. Şahit ve kâtipleri yalan beyanda bulunmaya zorlanmanın Allah'ın azabını gerektirecek suçlardan olduğu belirtilerek bu tür davranışlara teşebbüsten sakındırıldı.[742] Alışverişin selâmetle neticelenmesine yardımcı olan bu işlemlerden sözleşmenin yazıyla kayıt altına alınması tedbirine Hz. Peygamber'in de başvurduğu nakledilmektedir. Rivayete göre Addâ b. Hâlid b. Hevze adındaki sahabî Hz. Peygamber'den bir köle satın aldığında her ikisinin isminin yer aldığı ve kölede herhangi bir hastalık veya kusurun bulunmadığına dair yazılı bir belge düzenlendi.[743]

Yolculuk halinde borcu yazacak kimsenin bulunmaması durumunda borçludan, zimmetindeki mala karşılık bir eşyanın rehin olarak alınması tavsiye edildi.[744] Ancak cahiliye döneminden farklı olarak insanın rehin konusu edilmesi yasaklandı[745] ve borçlu borcunu ödeyemediği takdirde alacaklının rehni zorla mülkiyetine geçirme uygulaması kaldırıldı.[746] Alacaklının rehin bırakılan hayvana yaptığı harcamaya karşılık bunların sütü ve gücünden faydalanabileceği;[747] ancak re-

741 Ayette, şahit tutulacak kişinin müslüman olma kaydı ile zikredilmiş olması, müslümanların haklarını koruma amacına matuftur. Zira gayri müslimler, müslümanların hakları konusunda müslümanlar kadar titiz davranmayabilirler ve onların dürüst olanlarını olmayanlarından ayırdedebilmek için yeterli bilgiyi edinmek her zaman mümkün olmayabilir, dolayısıyla onların şahitlikleri neticesinde müslümanların mağdur olması muhtemeldir (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/448).

742 el-Bakara 2:282-3.

743 Tirmizî, "Büyû'", 8; İbn Mâce, "Ticârât", 47; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1019.

744 el-Bakara 2:283.

745 Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/449.

746 İbn Mâce, "Ruhûn", 3; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1037.

747 Buhârî, "Rehn", 4; Tirmizî, "Büyû'", 31.

hin malın satıcının mülkiyetinde ve sorumluluğunda kalmaya devam edeceği hükmü getirildi.[748]

Hz. Peygamber'in de rehinli muamelelerde bulunduğu rivayet edilmektedir. Onun, Medine'de ailesi için bir yahudiden veresiye yirmi sâ' arpa alıp, ona zırhını rehin bıraktığı ve vefat ettiği sırada bile zırhının onun yanında rehin olarak durduğu nakledilmektedir.[749] Hz. Peygamber'in bu şekilde bir işlemi gerçekleştirmiş olması, mukimken rehin işleminin yapılmasında ve müslümanın gerektiğinde gayri müslimlere rehin bırakarak borçlanmasında herhangi bir sakıncanın bulunmadığını göstermektedir.[750]

Vahiy döneminde, meşru görülen bir başka güvence işlemi, kefâlet akdidir. Kur'an ve Sünnet'te kefâletin meşruiyeti ile ilgili örneklere rastlamak mümkündür. Örneğin Yusuf kıssası ile ilgili ayetlerde, bir görevlinin kendisini kefil göstererek kaybolan tası getirene bir deve yükü ödül vereceğini ilan ettiği anlatılmaktadır.[751] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in, borcunu ödemeden ölen birisinin cenaze namazını kıldırmak istemediği, ancak Ebû Katâde'nin (ö.54/674) bu borca kefil olmasından sonra kıldırdığı rivayet edilmektedir.[752] Hz. Peygamber, böylece, kefilin borçlu gibi borçtan sorumlu olduğu hususunu da teyid etmiştir.[753]

---

748 Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/265; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1037.

749 Buhârî, "Büyû'", 14; Müslim, "Müsâkât", 24; Tirmizî, "Büyû'", 7. Borç alınan arpanın otuz veya kırk sâ' ölçüsünde olduğu da söylenmektedir (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/182). O dönemde bir sâ' arpanın ücreti, bir dinar idi (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1036). Hz. Ali b. Ebû Tâlib'in (ö.40/660) Hz. Peygamber'in borcunu ödeyip, zırhı yahudiden aldığı söylenmektedir (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V/142).

750 Hz. Peygamber'in müslümanlar dururken rehin vererek yahudiye borçlanması, sahabenin yanında fazla tahıl bulunmadığı veya kendisinden ücreti kabul etmeyeceklerini bildiği için onları darda bırakmak istememiş olma ihtimalleri ile açıklanmaktadır (Nevevî, eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim, XI/40; Aynî, Umdetü'l-Kârî, XI/183; Şevkânî, Neylü'l-Evtâr, s. 1036; Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, VI/368).

751 Yûsuf 12:72.

752 Buhârî, "Kefâle", 3.

753 Tirmizî, "Büyû'", 39.

Akdi onama veya feshetme manasına gelen ve daha çok, alıcıyı koruyan muhayyerlik hakkı vahiy döneminde de ticarî mübadelelerin önemli güvencelerinden biri olarak görüldü. Bu anlayış doğrultusunda, alıcıya, bir eşyayı görmeden sadece özellikleri hakkında bilgi edinerek satın alması durumunda görme muhayyerliği,[754] görerek satın aldığı malın özürlü çıkması durumunda ise kusur muhayyerliği hakkı[755] tanındı. Öte yandan satıcı ve alıcının birbirlerinden ayrılmadıkça akdi feshetme muhayyerlik hakkına sahip oldukları belirtildi.[756] Aynı şekilde tarafların birbirlerinden ayrılmaları ile birlikte akdin gerçekleşeceği, ancak bey'u'l-hıyâr denilen, taraflardan birinin diğerine akdi onama veya iptal etme teklifine karşılık diğerinin onaması durumunda taraflar ayrılmasalar dahi sözleşmenin kesinlik kazanacağı bildirildi.[757] Bey'u'l-hıyâr taraflardan birinin diğerine belirli bir süreliğine muhayyerlik hakkını vermesi şeklinde de yorumlanmaktadır. Buna göre akdin tarafları birbirlerinden ayrılsalar dahi muhayyerlik hakkını alan tarafın akdi feshetme yetkisi, kararlaştırılan süreye kadar devam eder.[758] Alışveriş sözleşmesinden dönme imkânını tanıyan bu muhayyerlik hakkını Hz. Peygamber'in, beyninden rahatsız olup, alım satımda aldatıldığından şikâyetçi olan Münkız b. Amr'a[759] tavsiye ettiği, onu muhatabından üç gün süreliğine muhayyerlik hakkı istemesi hususunda yönlendirdiği rivayet edilmektedir.[760]

Muhayyerlik hakkı ile ilgili diğer önemli bir husus, bu hakkı kullanan tarafın, satın aldığı kusurlu malı geri verinceye ka-

---

754 Beyhakî, "Büyû'", 6.

755 Müslim, *"Büyû'"*, 7; Tirmizî, *"Büyû'"*, 29; İbn Mâce, *"Ticârât"*, 42.

756 Abdullah b. Ömer'in (ö.73/692) bu hakkın sona ermesi için, alışveriş yaptığı yerden yürüyerek uzaklaştığı nakledilmektedir (Buhârî, "Büyû'", 19, 22; Tirmizî, "Büyû'", 26).

757 Buhârî, "Büyû'", 42, 45; Müslim, "Büyû'", 10; Tirmizî, "Büyû'", 26; İbn Mâce, "Ticârât", 17.

758 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/334; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1003-4.

759 Bu kişinin sahabeden Habbân b. Münkiz olduğu da söylenmektedir (Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/177; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/233).

760 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/338; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1000; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/23; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/424.

dar kendisinden elde ettiği faydaya karşılık herhangi bir ödeme ile borçlu tutulmamış olmasıdır. Bu, malı yanında bulunduran kişinin ondan sorumlu olması ilkesine dayandırılmıştır. Örneğin alıcı, kusuru sonradan ortaya çıkan köleyi sahibine geri vermek istediğinde o süre zarfında faydalandığı hizmetine karşılık, sahibine ücret vermekle mükellef tutulmamıştır. Çünkü alıcı, kölenin temel ihtiyaçlarını giderirken harcamalarda bulunduğu gibi ölmesi durumunda da sadece kendisi zarara uğramış olacaktır.[761] Bu kaide, ilgili rivayette el-harâcu bi'd-damân (bir şeyden faydalanmak, onun tazmin sorumluluğu karşılığındadır) şeklinde ifade edilmiştir.[762]

Islah edilen fer'î işlemlerden bir tanesi de alışverişte şart koşmakla ilgilidir. Bu konuda yapılan düzenleme, şart koşulan hususların, yapılan ticarî işlemin amacına veya şerî hükümlere aykırı olmaması gerektiği şeklindedir.[763] Bu kural ile ilgili olarak, mükâtebe cariye olan Berîre'nin (ö.60/680) satın alınmasına dair olayı örnek vermek mümkündür. Rivayete göre Hz. Âişe (ö.58/678), Berîre'yi satın alıp azad etmek istediğinde, efendisi velâ hakkının kendisinde kalmasını şart koştu. Hz. Peygamber velâ hakkının, köleyi hürriyetine kavuşturana ait olduğunu söyleyerek onun şartının geçersiz sayılacağını belirtti.[764]

Tarafların şartlara sadık kalmaları hususu üzerinde önemle duran Hz. Peygamber,[765] muhtemel anlaşmazlıklara meydan vermemek için, alıcı şart koşmadıkça satın aldığı köledeki malın[766] satıcıya ait olacağını bildirdi.[767] Nitekim kölenin mülk edinme hakkı bulunmadığı için istifadesinde bulunan mal, efendisine ait idi.[768] Hz. Peygamber, aynı amaç doğrultusun-

761 Tirmizî, "Büyû'", 53; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1020; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/271.
762 İbn Mâce, "Ticârât", 43; Nesâî, "Büyû'", 15.
763 Buhârî, "Büyû'", 67; Müslim, "Itk", 2.
764 Buhârî, "Büyû'", 67; Müslim, "Itk", 2.
765 Beyhakî, "Şerike", 5.
766 Müslim, "Büyû'", 15; Tirmizî, "Büyû'", 25; İbn Mâce, "Ticârât", 31.
767 Buhârî, "Şirb ve'l-Müsâkât", 17.
768 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/192.

da, müşteri şart koşmadıkça aşılı hurma ağacındaki hurmaların da satıcının olacağını belirtti.[769]

b. İlgâ Edilen Fer'î Muameleler

Dürüstlük ve adaletin emredildiği, buna karşılık haksızlığın reddedildiği vahiy döneminde, haksız kazanca, alıcı veya satıcının mağdur olmasına ve piyasada güvensizliğin oluşmasına yol açan bütün fer'î muameleler yeni ticaret hukukunun dışında bırakıldı. Müminlerin sakındırıldığı bu işlemlerden bir tanesi yanıltıcı teklif veya reklâmlarla fiyat kızıştırmak şeklinde gerçekleşen neceşdir.[770] Neceş yapmaya karşı sahabeyi uyaran Hz. Peygamber,[771] bir eşyayı birisi satın almak üzere pazarlarken bir başkasının onu almaya yeltenerek pazarlık üzerine pazarlık yapmasını da yasakladı.[772] Aynı şekilde malın kalitesi hakkında yanlış bilgi vermekten veya malı olduğundan farklı göstermekten de menetti. Örneğin hayvanı birkaç gün sağmayarak alıcıyı yanıltmak manasına gelen musarrâtı yasakladı.[773] Böyle bir deve/sığır veya koyunu satın alan kişiye, üç günlük muhayyerlik hakkını verdi[774] ve hayvanı bir sâ' hurma ile birlikte geri verme imkânını tanıdı.[775] Hayvan iade edilirken sahibine hurma da verilmesinin istenmiş olması, alıcının, hayvan sahibinin emeğiyle oluşan sütten faydalanmış olması sebebiyledir. Müşterinin tükettiği sütün bir kısmı satış esnasında mevcut olduğu için bu, satıcıya ait kabul edilmiş ve buna bir bedel takdir edilmiştir. Alıcının eline geçen sütün az veya çok olmasına bakmaksızın, buna karşılık sadece bir sâ' hurmanın

769 Buhârî, "Şirb ve'l-Müsâkât", 17.

770 Abdullah b. Amr b. Âs (ö.65/684), A'ta b. Yâsir'e Hz. Peygamber'in pazarlarda bağırıp çağırmayan birisi olarak Tevrat'ta tanıtıldığını söylemiştir (Buhârî, "Büyû'", 50). Hz. Peygamber'in bu özelliğe sahip olması, onun ürünün revacını arttırmak amacıyla neceşi yasakladığı gibi, satıcının bağırmasını da hoş karşılamadığı düşüncesine sevk etmektedir.

771 Tirmizî, "Büyû'", 65; İbn Mâce, "Ticârât", 14.

772 Tirmizî, "Büyû'", 57; İbn Mâce, "Ticârât", 13.

773 Musarrât yasaklanarak bu şekilde hayvana eziyet etmenin önüne de geçildi.

774 Müslim, "Büyû'", 7; Tirmizî, "Büyû'", 29; İbn Mâce, "Ticârât", 42.

775 Buhârî, "Büyû'", 64-5; Müslim, "Büyû'", 7.

takdir edilmiş olması ise, o dönemde hurmanın yaygın olması ile açıklandığı gibi,[776] tüketilen sütün miktarı ile bedeli konusunda taraflar arasında muhtemel tartışmaların yaşanmasını önlemeye matuf bir karar olarak da yorumlanmıştır.[777]

İlga edilen muamelelerden bir tanesi de şehirlinin köylü adına satış yapmasıdır. Hz. Peygamber, malların üreticiden tüketiciye en kısa yoldan ulaşmasını sağlamak üzere aracılar zincirini uzatan bu uygulamayı kaldırmıştır.[778] Köylünün bizzat kendisinin malını satmasını isteyen Hz. Peygamber, bu şekilde "insanların birbiriyle rızıklanmasının" daha uygun olacağını söylerdi.[779] O dönemde köylünün şehre getirdiği; yün, yağ ve canlı hayvan gibi, araya komisyoncu koymadan, bizzat kendisinin satabileceği şeylerdi.[780] Muhtemelen şehirlinin, köylüye ait malı satarken kârını eklemesi, fiyatların oldukça yükselmesine yol açıyordu. Şehirlinin köylü adına satış yapmasının yasaklanması sonucunda köylü, simsara ücret vermekten kurtulduğu gibi, alıcı da simsarın muhtemel tekelciliğiyle karşılaşmadan ürünü günün fiyatıyla elde etme imkânına kavuşmuştur.[781] Bu işlemdeki gibi bir zarar söz konusu olmadığından, şehirlinin köylü adına ücretsiz satış yapmasının[782] veya şehirlinin şehirli adına satışının bu yasağın kapsamında olmadığı ifade edilmiştir.[783] Aynı şekilde köylünün faydasına olduğu için şehirlinin ona ücretsiz danışma hizmeti vermesinde herhangi bir sakınca görülmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber zamanında bir köylü, Talha b. Ubeydüllâh'a (ö.36h.) konuk olup, ondan kendisi adına malını satmasını isteyince Talha, Hz. Peygamber'in ilgili ya-

776 Böyle bir sözleşme iptalinde hurma şart olmayıp, olayın yaşandığı bölgede yaygın olan üründen bir sâ' verilebileceği de söylenmektedir (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/270).
777 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/167-8; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/270-1; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/366.
778 Buhârî, "Büyû'", 58, 68, 69, 70, 71; Müslim, "Büyû'", 4.
779 Tirmizî, "Büyû'", 13; İbn Mâce, "Ticârât", 15.
780 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, 149; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237.
781 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 388-9; Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 68.
782 Buhârî, "Büyû'", 68; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/370.
783 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/452.

sağını hatırlatmış ve pazarda müşteri aramasını, bulduğunda da gelip kendisi ile danışabileceğini söylemiştir.[784]

Hz. Peygamber'in ilga ettiği başka bir fer'î muamele, henüz pazara ulaşmayan ticaret kervanlarını yolda karşılayıp, mallarını satın almak şeklinde gerçekleşen telakkı'r-rükbândır. Buhârî (ö.256/869), bu düzenlemenin, yabancı satıcının piyasa hakkında aldatılmasını ve malının emsal fiyatın altında bir bedelle satın alınmasını önlemeye yönelik olduğunu ifade etmektedir.[785] İletişimin ancak ulaşım imkânlarıyla sağlandığı ve dolayısıyla tüccarların şehre veya pazara varmadan piyasa fiyatını kesin olarak bilmelerinin mümkün olamadığı o dönemde, pazara ulaşmadan satış yapan mal sahiplerinin aldatılma ihtimali yüksekti. Nitekim bu şekilde bazı mağduriyetler yaşandığından, pazara indiğinde aldatıldığını anlayan tüccara muhayyerlik hakkı tanınmıştır.[786] Telakkı'r-rükbân yöntemi ilga edilerek, satıcı ile alıcı arasında yaşanması muhtemel bazı hukukî problemlerin önüne geçilmiş; tabiî fiyat dengesinin bozulması ve piyasada güvensizliğin oluşması önlenerek tüccarın başka pazarlara yönelmesi engellenmiştir.[787] Aynı şekilde bu yasakla birlikte, kervanı yoldayken durdurup malı satın alanın ihtikâra yönelme ve pazarda ürün bekleyen tüccarların mağdur olma ihtimali deortadan kaldırılmıştır.[788] Öte yandan mal umuma sunulmak suretiyle aracıların fiyatları yükseltmesine ve tüketicinin mağdur olmasına da engel olunmuştur.[789] Aynı zamanda bu kural sayesinde, ticarî işlemlerin pazarda yapılması sağlanarak, şehrin dışında kargaşaların yaşanması önlenip, pazar düzenine de katkıda bulunulmuştur.

---

784 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/371; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/473.
785 Buhârî, "Büyû'", 71.
786 Müslim, "Büyû'", 5; Tirmizî, "Büyû'", 12; İbn Mâce, "Ticârât", 16.
787 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 64-5.
788 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/163; Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 401.
789 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/437, 477; Muhsin Koçak, Kemal Sandıkçı, *Câmiu'l-Usûl Tercüme ve Şerhi*, Ensar Neşriyat, İst. 2008, II/272.

Vahiy döneminde ilga edilen diğer bir muamele, ihtikârdır. Malı stoklayarak piyasayı daraltıp, insanların çaresizliği üzerinden kazanmayı meşru görmeyen Hz. Peygamber, ihtikârın (kara borsanın) yanlış bir muamele olduğunu, ancak asi, günahkâr insanların böyle bir girişimde bulunabileceğini[790] ve ihtikâr yapanların lânetleneceğini bildirerek insanları bundan sakındırırdı. Elindeki malı pazara sürerek topluma hizmet edenleri de övmek suretiyle[791] tüccarları, ihtiyaç maddelerini çarşı pazarlarda devamlı bulundurmaya teşvik ederdi. Öte yandan fırsat düşkünü kara borsacının çarpık ticaret anlayışını "Kara borsacı ne fena bir kuldur; fiyatların düştüğünü öğrenince üzülür, yükseldiğini duyunca da sevinir." şeklinde anlatırdı.[792]

Alışverişin tamamlanmasında bir çeşit güvence olarak görülen kaporayı da Hz. Peygamber'in yasakladığı nakledilmektedir.[793] Bu yöndeki hadisin yanı sıra, Hz. Peygamber'in kaporaya cevaz verdiği de rivayet edilmektedir. Ancak kaporanın cevazını ifade eden rivayetler zayıf olarak değerlendirilmektedir. Kapora işleminde alıcının vazgeçmesi durumunda pey olarak verdiği şeye satıcının karşılıksız olarak sahip olması[794] ve akit esnasında sözleşmenin geçersiz sayılma ihtimalinin taraflarca konuşulması açısından kapora, İslâm ticaret hukukuna aykırı görülmektedir.[795]

Vahiy döneminde ilga edilen başka bir fer'î işlem, satın alınan şeyi teslim almadan önce satmaktır.[796] Bu şeyin yiyecek maddesi veya yenilmeyen türden bir şey olması, miktarının ölçü veya tartıyla belirlenmiş olması veya yığın halinde olmasının durumu değiştirmeyeceği kaydedilmektedir[797] Abdullah b. Abbas'a (ö.68 / 688) henüz teslim alınmayan malın bir başkasına satışı ile ilgili yasağın sebebi sorulduğunda o, cevap ola-

790 Müslim, "Müsâkât", 26; Tirmizî, "Büyû'", 40.
791 İbn Mâce, "Ticârât", 6; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1025.
792 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/449.
793 İbn Mâce, "Ticârât", 22.
794 Dalgın, Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2, s. 207.
795 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 981; Koçak Câmiu'l-Usûl Tercüme ve Şerhi II/234.
796 Buhârî, "Büyû'", 49, 54, 55; Müslim, "Büyû'", 8; Tirmizî, "Büyû'", 56; İbn Mâce, "Ticârât", 37.
797 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 985.

rak, bu muamelede satış konusunun teslimatını tehir ederek, parayı para ile satmanın söz konusu olduğunu söylemiştir.[798] Ona göre buğdayı yüz dinardan alıp, teslim almadan önce yüz yirmi dinara satan kişi, sanki yüz dinar karşılığında yüz yirmi dinar almaktadır.[799] Satın alınan bir şeyi teslim almadan önce satmanın uygun görülmemiş olmasının iki muhtemel sebebi daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bu muamelede kişinin tazminle sorumlu olmadığı bir malı satarak haksız kazanç elde etmesidir. Zira henüz bir önceki satıcının yanında olan mal, onun sorumluluğundadır. Sorumluluğu başkasına ait malın satışından elde edilen kâr (ribhu mâlem yudmen-tazmin sorumluluğu olmayan maldan kâr) haram kılınmıştır.[800] İkinci muhtemel sebep ise bu yöntemin fiyatların yükselmesine yol açmasıdır. Zira malın, teslim almadan satışı gerçekleştirildiğinde, elden elde geçmesi kolaylaşacak, çok el değiştirmesinin neticesinde ise fiyatlar da yükselecektir. Bu tür durumların ortaya çıkmaması için bu yasağın konulmuş olması muhtemeldir.[801]

Hz. Peygamber'in terk edilmesini istediği başka bir işlem, mülkiyette bulunmayan şeyin satışıdır.[802] Bununla ilgili bir ri-

798 Buhârî, "Büyû'", 54; Müslim, "Büyû'", 7.

799 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/350.

800 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/173; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 998.

801 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/452.

802 İlgili rivayette yasaklanan "kişinin yanında/mülkiyetinde olmayan şeyi satması", bazı bilginlerce **îne satışı** olarak anlaşılmıştır (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/254). İne kelimesi, hazır para anlamına gelen **"ayn"** (عين) isminden türemiştir (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII/298). İhtiyaç sahibine para temin ettiğinden dolayı îne diye isimlendirilen bu muamelenin farklı yöntemleri bulunmaktadır. Yaygın olan yöntemlerden bir tanesi, bir eşyayı belirli bir süreliğine veresiye satın alan kimsenin, kendisinden satın aldığı kişiye daha düşük fiyatla peşin satması şeklindedir. Başka bir şekli ise birisinin satın aldığı bir malı para sıkıntısı olan kişiye veresiye satması, bu şahsın da eşyayı, ilk sahibine aldığından daha düşük bir fiyatla peşin olarak satmasıdır (İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/625; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII/298; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/395). Her iki yöntemde de nakit sıkıntısı çeken kişinin para temin etme amacı bulunmaktadır; eşyanın el değiştirmesi ise muamelenin şekil itibariyle meşru olmasını sağlamaya yöneliktir. Uygulama neticesinde ise paraya ihtiyacı olan kişi, nakit temin etmiş; ancak borçlanmış ve alıp-sattığı eşyadan zarar etmiş olmaktadır. Hz. Peygamber zamanında bu türden bir muamelenin gerçekleştiğini ifade eden herhangi bir nas bulunmamaktadır. Sadece bir rivayette, alışverişlerin îne yoluyla yapılmasının zillet sebebi olduğu ifade edilmektedir (Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/84). Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise bir kadın

vayette, Hakîm b. Hizâm'ın (ö.54/674), Hz. Peygamber'e insanların, bazen mülkiyetinde olmayan bazı şeyleri kendisinden satın almak istediklerini, o şeyleri daha sonra temin edip teslim etmek üzere satıp satamayacağını sorduğu, Hz. Peygamber'in de ona yanında/mülkiyetinde olmayan şeyi satmamasını söylediği ifade edilmektedir.[803] Hz. Peygamber'in bu muameleyi onaylamamış olmasının, satın alınan şeye simsarlık ücretinin eklenmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Aynı şekilde, ev ve köle gibi, fertleri arasında değer açısından büyük farklar bulunan kıyemî malların teslimatı esnasında alıcının aradığı özellikleri bulamaması üzerine malı almak istememesi[804] ve satılan malın sonradan temin veya teslim edilememesi riski de söz konusu satış yönteminin ilga edilmesini gerektirmiş olması muhtemeldir.[805] Akid konusunun sözleşme esnasında mevcut olmaması ve satıcının mülkiyetinde bulunmamasına rağmen seleme cevaz verilmesi, bazı bilginler tarafından istisnaî bir ruhsat olarak değerlendirilmişse de[806] ödeme zamanının belirlenmiş olması itibariyle selem, terk edilmesi istenen bu yöntemden farklı bir uygulama olarak görünmektedir. Zira Hz. Peygamber'in onaylamadığı muamelede, teslimat zamanının belirsizliği de söz konusudur. Dolayısıyla burada terk edilmesi istenen yöntem, temin edilip edilmeyeceği kesin olmayan bir şeyin belirsiz bir vakitte teslim edilmek üzere satışıdır.

Hz. Peygamber'in ilga ettiği başka bir fer'î muamele ise ürünün satın alındığı yerde satılmasıdır. Satın alınan şeyin

---

nın Hz. Aişe'ye (ö.58/678) gelerek Zeyd b. Erkâm'a (ö.68h.) bir cariyeyi vadeli olarak sekiz yüz dirheme satıp, sonra ondan altı yüz dirheme peşin aldığını söylediği ve Hz. Aişe'nin de bu muameleden dolayı Zeyd'i kınadığı rivayet edilmektedir (Beyhakî, "Büyû'", 74). Ancak bu rivayette tarafların anlaşmalı olarak böyle bir yöntemi uyguladıklarına dair herhangi bir ifade geçmemektedir. Îne ile ilgili bu rivayetler göz önünde bulundurulduğunda ribâ haram kılındıktan sonra, meşru yoldan kredi temin etmek üzere alternatif bir yöntem olarak bu muameleye başvurulduğu ve îne uygulamasının daha sonraki dönemlerde yaygın hale geldiği anlaşılmaktadır.

803 Tirmizî, "Büyû'", 19; İbn Mâce, "Ticârât", 20.

804 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/349.

805 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/254; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/393.

806 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III/379; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/428.

satılacaksa başka bir yere götürülmesini emreden İslâm Peygamberi, bu kurala aykırı hareket edip, aldığı ürünü, olduğu yerde satmaya kalkışanlara müdahale etmek üzere görevliler tayin etmişti.[807] İlgili rivayetlerin bir kısmında yasaklanan bu işlemin pazarın üst tarafında yapıldığının özellikle belirtilmesi,[808] bu kural ile pazaryerinin belirli bir düzen içinde kulanımının arzulandığını akla getirmektedir. Konuyla ilgili diğer bir rivayette, Hz. Peygamber'in malın kervandan götürü usulü alınıp, olduğu yerde satılmasını yasakladığının, başka bir yere nakledildikten sonra satılmasına müsaade ettiğinin ifade edilmiş olması, bu yasağın,[809] malın taşıma külfeti olmadan, kolayca elden ele intikal etmesi sonucu fiyatların yükselebileceği kaygısıyla ortaya konulduğunu düşündürmektedir.[810] Aynı zamanda bu yasakla, ilk satıcı ile ikinci satıcıya ait malların birbirine karışmasını veya kıskançlık yahut baskı gibi sebeplerle aralarında tartışmaların çıkmasını önlemenin hedeflenmiş olması da muhtemeldir.

Hz. Peygamber'in ilga ettiği bir diğer ticarî işlem, bir satış içinde iki satış yapmaktır.[811] Bu çeşit satış, iki şekilde gerçekleşebilmektedir. Bunlardan birincisi, alışveriş esnasında biri peşin, diğeri veresiye olmak üzere iki fiyat konuşulup, bunlardan birini henüz belirlemeden tarafların birbirlerinden ayrılmaları şeklindedir. Bu durumda fiyat netleşmemektedir. "Sen bana bunu satarsan, ben de sana şunu şu fiyata satarım." şeklinde gerçekleşen ikinci şekilde ise akit, ileri bir vakitte gerçekleşecek bir olaya bağlanmaktadır. Her iki durum da hukukî açıdan birtakım problemlere yol açtığından, bir satış içinde iki satış yapmak uygun görülmemiştir.[812]

İlga edilen fer'î muameleler arasında zikredilmesi gereken bir husus da ibadetin terk edilmesine sebep olacak şekilde ticarî

807 Buhârî, "Büyû'", 54, 56.
808 Buhârî, "Büyû'", 72; Müslim, "Büyû'", 8.
809 Müslim, "Büyû'", 8.
810 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/447.
811 Tirmizî, "Büyû'", 18, 68; Mâlik b. Enes, "Büyû", 33.
812 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 981.

mübadelelerin gerçekleştirilmesidir. Vahiy döneminde, ticarî faaliyetlerin ibadete engel olayacak şekilde sürdürülmesi, bir ilke olarak benimsendi. Bu prensip ile ilgili bir ayette, haftada bir defa ve topluca kılınması gereken Cuma namazı için ezan okunduğunda alım satım işlerinin bırakılıp, namaza gidilmesi gerektiği ifade edilmekte, namazın ihmal edilmesine yol açacak şekilde o vakitte alışverişle meşgul olmaktan sakındırılmaktadır.[813] Hicaz'ın iklim şartlarında bu uyarı, ayrı bir önem arz etmektedir. Zira Hicaz'da cuma günü, insanların köylerden şehre en çok indikleri gündür. İklim şartlarından dolayı öğle namazı öncesi, alışverişin en yoğun yapıldığı vakitlerden olduğu için müslümanların bu vakitte cuma namazını kaçırmamaları hususunda özellikle uyarıldıkları anlaşılmaktadır.[814] Ticareti ibadetten alıkoymayacak şekilde yapma prensibi ile ilgili başka bir ayette ise cuma namazı veya hutbesi esnasında ticarî amaçlarla camiyi terk etmenin yanlış olduğu vurgulanmakta ve böyle bir davranışta bulunanlar kınanmaktadır.[815] Rivayete göre kıtlığın yaşandığı ve insanların bir gıda maddesi kervanını dört gözle bekledikleri bir dönemde,[816] bir cuma günü Hz. Peygamber cuma hutbesini irat ederken Medine'ye Şam'dan gıda yüklü bir kervan geldi. Kervanın geldiğini duyan cemaatin önemli bir kısmı, o anda ibadet halinde olduklarını unutup, o tarafa doğru koşmaya başladılar, mescidde sadece on iki kişi kaldı. Bunun üzerine nazil olan "Bir ticaret veya eğlence gördüklerinde seni ayakta bırakıp, oraya süzüldüler" manasındaki âyet ile, namazdan ayrılanlar kınandı.[817]

g. İktisadî Ortaklık Çeşitleri

Vahyin Mekke devrinde müslümanlar, karşılaştıkları baskı ve boykottan dolayı sermayelerini gerektiği şekilde değer-

813 el-Cum'a 62:9; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII/108.
814 Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/323.
815 el-Cum'a 62:11.
816 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII/109; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/160; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, V/353.
817 Buhârî, "Büyû'", 6, 11.

lendiremiyor ve İslâm öncesi dönemdeki gibi ticarî ortaklıklar kuramıyorlardı. Mekke toprakları ziraata elverişli olmadığı için ziraî ortaklıkta da bulunamıyorlardı. Ancak Medine döneminde müslümanlar, güvenli çarşı ve pazarlar ile verimli topraklarda çalışma olanağına kavuşup, menkul ve gayrimenkul ganimetler elde edince, hem ticarette hem de ziraatte ortaklıklar kurmaya başladılar. İşgücünün birleştirilmesi neticesinde ortakların ihtiyacından fazla üretim gerçekleşeceği için[818] Medine gibi sürekli göç alan bir yerleşim yerindeki insanların temel ihtiyaçlarının giderilmesi açısından da ortaklık sisteminin işletilmesi gerekiyordu. Öte yandan yeni yeni teşkilâtlanmakta olan müslümanların, düşmanlarına mukavemet edebilecek derecede güçlü bir millet haline gelebilmeleri için de sermaye ve iş güçlerini birleştirmeleri zorunluydu. İşte bütün bunların farkında olan Hz. Peygamber, ortakların birbirlerine ihanet etmedikleri müddetçe işlerinin bereketleneceğini ifade etmek suretiyle onları emek ve sermayeyi ortaklaşa değerlendirmeye teşvik ediyordu.[819]

1.Ticarî Ortaklık

Ticaret yapacak kadar serveti bulunup da çeşitli sosyal ve siyasî sebeplerden, uzak yerlere ticaret için gidemeyen müslümanların çoğu, mallarını vekâleten veya müşârake ve mudârebe gibi ortaklık yöntemleri ile işletiyorlardı. Örneğin Osman b. Affân (ö.35/655) ve Abdurrahman b. Avf (ö.32/652) mallarını ticaret kafilelerine katıp gönderiyorlardı.[820] Ebû Muallâk el-Ensarî ticaret yapmak üzere kendi malının yanı sıra başkalarına ait emtiayı da alıp, Şam ve İran'a götürüyordu.[821] Ancak bu ticaret örneklerinin anlatıldığı eserde, ortaklığın hangi çeşidinin söz konusu olduğu hususu, açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Aynı şekilde değişik rivayetlerde bazı sahabîlerin

818 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/491.
819 Ebû Dâvûd, "Büyû'", 27; Beyhakî, "Şerike", 2; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1056.
820 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/105.
821 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237.

ortaklaşa ticaret yaptıklarına vurgu yapılmakla birlikte hangi yöntemi kullandıklarına değinilmemektedir. Örneğin Berâ b. Âzib (ö.71/690) ile Zeyd b. Erkâm'ın (ö.68h.) Hz. Peygamber zamanında dinar ve dirhemde ortaklaşa ticaret yaptıkları mutlak olarak ifade edilmektedir.[822] Yine Ebü'l-Minhâl (ö.106/724) adında bir sahabînin birisiyle ticarî manada ortaklık yaptığından bahsedilmektedir.[823]

Bir ortaklık çeşidi olarak müşârake ismi rivayetlerde yer almamaktadır. Ancak nakledilen ticarî uygulama örneklerinden, o dönemde müşârakenin de yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin bir kölede birkaç kişinin ortak olduğu söylenmektedir.[824] Aynı şekilde mukâraza/mudârebe ortaklığında bereket olduğuna dair[825] zayıf bir rivayet dışında Hz. Peygamber'in bu çeşit ortaklıkla ilgili herhangi bir sözü, kaynaklarda geçmemektedir. Şu kadar var ki o dönemde sahabenin mudârebe usulüyle ortaklık yaptıklarına dair rivayetlerden, Hz. Peygamber'in bu uygulamaya onay verdiği anlaşılmaktadır.[826] Örneğin Osman b. Affân'ın (ö.35/655) malını mudârebe usulü ile de çalıştırdığı nakledilmektedir.[827] Aynı şekilde Abbas b. Abdülmuttalib'in (ö.32/653) mudârebe yöntemiyle işletmek üzere malını birisine teslim ederken, ortaklık veya çalışma usulü ile ilgili birtakım şartlar koştuğu ve Hz. Peygamber'in de onun bu şekilde mudârebe yapmasında herhangi bir sakınca görmediği anlatılmaktadır. Hakîm b. Hizâm'ın (ö.54/674) mudârebe ortağına sermayeyle hayvan almamasını ve ticarî eşyasını denizde taşımamasını şart koştuğu, aksi durumda zararı kendisinin karşılayacağını söylediği kaydedilmektedir.[828]

822 Buhârî, "Şerike", 10.
823 Müslim, "Müsâkât", 16.
824 Buhârî, "Şerike", 14.
825 İbn Mâce, "Ticârât", 63.
826 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1058.
827 Beyhakî, "Kırâz", 1; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1058; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/22.
828 Beyhakî, "Kırâz", 1; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1057.

Vahyin Medine devrinde sermayelerini tek başlarına değerlendiremeyen müslümanların ortaklık kurmak suretiyle daha geniş bir alanda ticaret yapma imkânına kavuştuklarını böylece kârlarını artırdıkları gibi işsizliğin azalmasına da katkıda bulunduklarını düşünmek mümkündür. Aynı şekilde ortaklıklarla düzenlenen ticarî seyahatler sayesinde temel ihtiyaç maddelerinin kısmen de olsa temin edildiğini ifade edebiliriz. Yine bu sayede, askerî mücadelelerin peş peşe yapıldığı o dönemde, millî pazarların gayri müslim tüccarların tahakkümüne geçmesine engel olunduğunu söyleyebiliriz.

2. Ziraî Ortaklık

Müslümanlar arasında ziraî ortalıkların kurulduğu Medine devrinde, ortaklık sistemi yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Ortaklar arasında ortaya çıkması muhtemel tartışma ve haksızlıkları önlemeye yönelik bu düzenleme çerçevesinde, tarlaların sulak yerlerinden çıkacak ürünün tarla sahibinin, arazinin geriye kalan kısmından elde edilecek ürünün ise işçiye ait olması şartıyla veya özelliğine bakmaksızın tarlanın taraflar arasında bölüştürülmesi şeklinde yapılan ziraî ortaklıklar yasaklandı. Bu çeşit bölüştürmelerde taraflardan birine tahsis edilen yerden ürün hiç çıkmayabiliyor ve bu da onun mağdur olmasına yol açıyordu. Bazen de beklenen miktarda ürün alınamıyor ve bunun üzerine ortaklar arasında münakaşalar yaşanabiliyordu.[829] Öte yandan ortaklığın arazinin belirli yerlerinin taksimiyle yapılması durumunda müdâribin sadece kendi payına düşen bölümle ilgilenip ortağınkini ihmal etmesi de ihtimal dâhilindeydi. Vahyin Medine devrinde garar ve cehâleti taşıyan, haksızlıklığa açık bu ortaklık şekli yasaklanmakla birlikte, çıkacak toplam ürünün belirli bir oranda paylaştırılması şeklindeki ortaklığa teşvik edildi.[830] Hz. Peygamber'in, arazi ortaklaşa işletilecekse bu yöntemin takip edilmesini istemesinin yanı sıra ihtiyaç fazlası tarlaların karşılıksız

829 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 12; Müslim, "Büyû'", 19.
830 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/198; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1064.

olarak muhtaçların kullanımına verilmesini arzu ettiği ve bu hususta yönlendirlermede bulunduğu rivayet edilmektedir.[831] Onun bu yöndeki teşviklerinin, mal varlıklarını geride bırakıp, Medine'ye yerleşen muhacirlerin maddî sıkıntılarını gidermeye yönelik olduğunu ve dolayısıyla hicretin ilk yıllarına denk geldiğini ifade edebiliriz. Nitekim Hayber'in fethinden sonra muhacirlerin ensarın tarlalarında ortaklaşa çalışmaya ihtiyaçlarının kalmadığı belirtilmektedir.[832]

Müslümanların Medine'de Hz. Peygamber'in söz konusu uyarı ve yönlendirmeleri doğrultusunda müzâra'a, muhâbere ve müsâkât olmak üzere ziraî ortaklığın üç yöntemini de kullandıkları nakledilmektedir. Hicretin ilk yıllarında muhacirlerin, ensarın tarla ve bahçelerinde hâsılatın üçte veya dörtte biri karşılığında çalıştıkları anlatılmaktadır.[833] Örneğin Ali b. Ebû Tâlib (ö.40/660), Ömer b. Hattâb (ö.23/643) ve aile bireyleri ile Abdullah b. Mes'ûd'ün (ö.32/652-3) bu şekilde ortaklık yaptıkları,[834] Câbir b. Uteyk ve Abdullah b. Mes'ûd'ün tarlalarını üçte ve dörtte bir karşılığında işlettikleri rivayet edilmektedir.[835] Aynı şekilde Hz. Peygamber'in Yemen'e İslâm hükümlerini öğretmek üzere gönderdiği Muâz b. Cebel'in (ö.17/638) Yemenli müslümanlara meşru ziraî ortaklık şeklini öğrettiği ifade edilmektedir.[836]

Sahabîler kendi aralarında ziraî ortaklıkta bulundukları gibi Hz. Peygamber de savaşlar neticesinde alınan toprakların yerlilerince işletilmesini uygun gördüğünde, onlarla bu türden ortaklıklar kuruyordu. Hayber'in fethi ile birlikte müslümanların eline geçen toprakların kullanımını, Hayber yahudilerinin istekleri üzerine, ürünün yarısı karşılığında kendilerine

831 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 18; Müslim, "Büyû'", 17, 21; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1067.
832 Müslim, "Cihâd ve's-Siyer", 24.
833 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 8; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 128; Şürâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/308).
834 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1062.
835 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/68.
836 Betâyine, *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/28.

bırakmıştı.[837] Bu ortaklık sözleşmesinden anlaşıldığı kadarıyla tohum, Hayberliler tarafından temin edilmekteydi.[838] Hz. Peygamber'in Hayberlilerle yaptığı bu sözleşmeyi duyan Fedekliler de ziraî ortaklık teklifinde bulundular ve onlarla da bu şekilde ortaklık sözleşmesi gerçekleştirildi.[839] Hz. Peygamber Abdullah b. Revâha'yı (ö.8/629) hurmaların olgunlaştığı dönemde buralara gönderir ve müslümanların payını aldırırdı. Bu sahabînin Mûte'de şehit edilmesinden sonra Cabbâr b. Sahr adındaki sahabîyi bu işle görevlendirdi.[840] Abdullah b. Revâha mahsulü iki eşit paya ayırır ve onlara istedikleri payı verirdi. Onlar da Abdullah'ın bu adaletli bölüşmesini takdirle karşılar ve "Yer ve gök bununla (adaletle) ayakta durmaktadır." derlerdi.[841] Hz. Peygamber'in Hayber ve Fedeklilerle yaptığı bu ortaklık sözleşmeleri, gerektiğinde gayri müslimlerle de ticarî/ziraî ortaklığın kurulabileceğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in bu uygulaması neticesinde sadece Hayber'den her yıl yirmi bin vesk ürün Medine'ye aktarılmıştır.[842] Getirilen bu mahsulden muhacirlere düşen pay, onları ensarla ziraî ortaklık yapmaktan müstağni hale getirmiştir.[843] Bu durum, söz konusu ziraî ürünlerin Medinelilerin gıda ihtiyacını önemli ölçüde karşıladığını göstermektedir.

---

837 Hz. Peygamber Hayberlilerle bu şekilde sözleşmede bulunurken, onları Hayber'den çıkarma hakkını saklı tutmuştur (Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 8, 17; Müslim, "Müsâkât", 1).

838 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1062.

839 İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, II/286, 300; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 16; İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/121. Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643), hilâfeti döneminde müslümanların sayısı artıp, arazilerini yahudilerle ortaklık usulü işletmeye ihtiyaçları kalmayınca Hayber (Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 62) ve Fedek'teki yahudilerle ortaklık antlaşmasını feshetmiş ve kendilerini de Şam'a sürmüştür. Arazileri ise fetih sırasında hak kazanmış müslümanlara dağıtmıştır (İbn Şebbe, Târîhu'l-Medîne, I/119; Koçak, İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları, s. 16).

840 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/300.

841 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 483-4; Huzâ'î, *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye*, s. 556.

842 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 987.

843 Müslim, "Cihâd ve's-Siyer", 24.

h. Ticarî Kredi Çeşitleri

Vahiy döneminde, ticarî kredi çeşitlerinden karz ve süftecenin devam ettirilmesi uygun görülürken, ribâ yasaklandı. Öte yandan, uygulamasına müsaade edilen karz ve süftece işlemlerine dair belirli ölçüler getirildi. Kredi yöntemleri ile ilgili düzenlemeleri iki başlık altında izah etmeye çalışacağız.

1. Islah Edilen Kredi Çeşitleri

Müslümanların birbirlerinin yardımlarına oldukça ihtiyaç duydukları Mekke döneminde nazil olan birçok ayette, karz muamelesinin önemine dikkat çekildi ve bu işlemin yaygınlaştırılmasına teşvik edildi. Söz konusu ayetlerde karz kelimesi "güzel" sıfatıyla nitelenerek kullanıldı ve kullara verilen borcun bizzat Allah'a verilmiş gibi değerlendirildiği ifade edildi. Ayrıca bu muamelenin riyadan ve dünyevî beklentiden uzak bir şekilde gerçekleştirilmesi istendi. Aynı şekilde Allah'ın borç verene, kat kat karşılıkta bulunacağı bildirilerek karzın manen çok kârlı bir muamele olduğu belirtildi.[844] Hz. Peygamber de karzın çok sevaplı bir muamele olduğunu söyler ve iki defa verilen ödüncün bir sadaka yerine geçeceğini anlatırdı. Rüyasında kendisine, sadakaya on misliyle, karza ise on sekiz katıyla karşılık verileceğinin bildirildiğini söylerdi.[845] Hz. Peygamber, gerekli gördüğünde karz yoluyla borçlanırdı. Örneğin onun Mekke fethi sırasında, paraya ihtiyaç duyan askerlerine yağmalamayı yasakladığı ve Mekke zenginlerinden dirhem borç alıp, onlara ellişer ellişer dağıttığı nakledilmektedir.[846]

Karzla ilgili değinilmesi gereken diğer bir husus, karzın ribâyla ilişkisidir. Bu konuda hemen akla gelen ve karz işleminin bir menfaat beklentisiyle yapılmasının sakıncalı olduğunu

844 Bakara 2:245; el-Hadîd 57:11; Tegâbün 64:17; Müzemmil 73:20. Karz işleminin bu şekilde müslümanların gündemine getirildiği sırada, ribâ henüz yasaklanmamıştı (Cevâd, el-Mufassal, VII/432). Bu açıdan karz, ribânın yasaklanmasıyla oluşacak boşluğu doldurmak üzere önceden alınmış bir tedbir gibi görünmektedir.

845 İbn Mâce, "Sadakât", 19; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1033.

846 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 214.

ifade eden "Menfaat getiren her karz, faizdir." anlamındaki rivayettir. Bu hadis, Beyhakî'nin Sünen'inde sahabî kavli olarak yer alıp,[847] karz adı altında faizli işlemin yapılmasını önlemeye yönelik sarf edilmiş bir söz gibi görünmektedir. Manevî mükâfat dışında herhangi bir menfaat gözetilmeksizin verilen ödünce karşılık, borçlunun teşekkür duygu ve düşüncesiyle fazladan bir ödemede bulunması, söz konusu rivayetteki hükmün dışında kalmaktadır. Nitekim ilgili rivayetlerde Hz. Peygamber'in deve[848] ve hurma ödünç aldığı, eline zekât malları geçince bu borçları bazen fazlasıyla ödediği belirtilmektedir.[849]

Vahiy döneminde karz ile ilgili yapılan düzenleme sayesinde, tüketim veya üretimde ekonomik sıkıntı çekenler, faizsiz kredi temin etme imkânına kavuşup, sorunlarını giderdikleri gibi borçlarını öderken fazladan bir ödemede bulunma yükünden de kurtulmuş oluyorlardı. Öte yandan, alınan kredinin üretimde kullanılması durumunda, fiyatların yükselmesi, dolayısıyla üçüncü kişinin zarar görmesi de söz konusu değildi. Bu ekonomik faydalarının yanı sıra karz, alanda verene karşı sevgi, saygı ve minnet duygularını harekete geçirmekte, verenin de alana karşı merhametini arttırmaktadır. Bu şekilde iki taraf arasında duygusal bağları güçlendirmekte ve dolayısıyla toplumsal bütünleşmeye de katkı sağlamaktadır.

Kredi temin etmek üzere başvurulan diğer bir yöntem olan süftecenin Hz. Peygamber döneminde yapıldığına dair herhangi bir örneğe rastlamadık. Şehirler veya bölgelerarası ticaret esnasında uygulanan bu yönteme, özellikle Medine devrinin ilk yıllarındaki siyasî şartların dış ticarete pek müsait olmamasından, rivayeti yapılacak derecede başvurulmadığını düşünmek mümkündür.[850] Olayın gerçekleştiği tarih belirtilmeksizin sahabîlerin mal ve para transferinde süfteceye de başvurduk-

847 Beyhakî, "Büyû'", 99.
848 Buhârî, "İstikrâz", 7; Müslim, "Müsâkât", 22.
849 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1033.
850 Ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı vahiy sonrası dönemde özellikle zimmîlerin süfteceyi ücret karşılığında yapmaya başladıkları kaydedilmektedir (İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 157).

larına dair nakledilen örneklerden, bu yöntemin İslâm ticaret hukukuna aykırı görülmediği anlaşılmaktadır. Örneğin Zübeyr b. Avâm (ö.36/656) ve Abdullah b. Abbas'ın (ö.68/688) Mekke'de tüccarlardan dirhem aldıkları, Kûfe ve Basra'daki vekilleri aracılığıyla bu parayı tüccarlara ödettikleri kaydedilmektedir.[851] Irak sınırları içinde bulunan Kûfe ve Basra'nın Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) hilâfeti döneminde şehirleştiği[852] göz önünde bulundurulduğunda zikrettiğimiz örnekteki süftece işleminin Hz. Peygamber sonrası dönemde gerçekleştiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

2. İlga Edilen Kredi Çeşidi

Hicaz bölgesinde vahyin ilk yıllarına kadar en yaygın kredi yöntemi olarak başvurulan ribâ, hicretin üçüncü yılında haram kılındı. Ribâ yasağının uygulama ortamı bulunmadığı için Mekke döneminde ribâ eleştirilip, ribâlı muamelelerde bulunanlar kınanmakla yetinildi.[853] Önemli bir geçim kaynağı haline gelen ve toplumda iyice yerleşen ribâ yasaklanmadan önce haksız kazanç yollarına tenkitler yöneltilip, İslâm'ın hoşnutsuzluğu hissettirildi. Bu şekilde, yasağın psikolojik altyapısı hazırlanırken aynı zamanda, karz, sadaka ve zekât gibi yardımlaşma kurumlarına işlerlik kazandırıldı.[854] Öte yandan herhangi bir kargaşaya

851 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 157.

852 Yüksel, İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat, s. 121. Hz. Ömer döneminde yapılan süftece ile ilgili nakledilen bir başka örnek şu şekildedir: Rivayete göre Basra valisi Ebû Musa el-Eşârî (ö.42/662), halife Hz. Ömer'e ulaştırmak üzere, Irak savaşından dönen Abdullah b. Ömer (ö.73/692) ile kardeşi Ubeydullâh'a para veya mal teslim etti. Onlara yolculukları esnasında o meta ile ticaret yapmalarını, kârı kendilerine ayırıp, anamalı da halifeye vermelerini söyledi. İki kardeş de söz konusu metaı yolculukları esnasında ticarette değerlendirdiler. Elde ettikleri kârı kendilerine ayırıp, emanet malı Hz. Ömer'e vermek istediklerinde o, malın kârını da istedi. Hz. Ömer'in kararına itiraz eden Ubeydullâh'ın, malı zayi etseydiler tazmin etmekle mükellef tutulacaklarını hatırlatıp, kâr edince neden faydalanamadıklarını sorması üzerine, Hz. Ömer kârın yarısını hazineye aldı, diğer yarısını ise oğullarına bıraktı (Beyhakî, "Kırâz", 1; Kettânî, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/23; Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/326).

853 Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 243.

854 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 257; Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 225.

mahal vermemek ve yasağın uygulanabilirlik özelliğini artırmak üzere tedricî bir yöntem tercih edildi ve ribâ iki etapta haram kılındı. İlk etapta cahiliye döneminde de ribâ olarak bilinen muameleler haram kılınırken, ikinci etapta bazı peşin ve veresiye alışveriş yöntemleri ribâdan sayılarak yasaklandı. Cahiliye döneminde de ribâ olarak bilinen muameleler dört aşamada yasaklandı. Birinci aşamada, malı artırmak amacıyla verilen ribânın[855] gerçekte malı artırmadığı ve Allah rızası umularak verilen karşılıksız malî yardımların artırıcı özelliğe sahip olduğu belirtilerek,[856] müslümanlar karşılıksız kredi vermeye teşvik edildi. İkinci merhaleyi temsil eden ayette, kendilerine haram kılınmış olmasına rağmen yahudilerin ribâlı işlemlerde bulunmalarından dolayı cezaya çarptırıldıkları hatırlatılarak,[857] ribânın yasaklanacak derecede yanlış ve zararlı bir muamele olduğu bildirildi. Hicretin üçüncü (625) yılında yapılan Uhud Savaşı akabinde nazil olan[858] ve iman edenlere hitapla başlayan, Âl-i İmrân suresinin yüz otuzuncu ayetiyle ribâ kesin olarak haram kılındı. Üçüncü merhaleyi oluşturan bu ayette ribânın katlanarak[859] borçluyu çok zor durumda bıraktığı ve bir müminin borçlusuna bu şekilde zulmederek malını yiyemeyeceği vurgulandı.[860] Ribâ haram kılınınca ribâlı muamelelerde bulunan bazı insanların ribâ ile alışveriş arasında mantıksal bağ kurmaları ve yasağı kabullenmeye yanaşmamaları üzerine dördüncü aşamadaki ayetler nazil oldu.[861]

---

855 Mekke'de bi'setin dokuzuncu veya onuncu yılında nazil olan bu ayette geçen ribânın hediye manasında olduğu söylenmişse de bu görüş tarihî ve lügavî açıdan doğru görünmemektedir (Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 236-242).

856 Rûm 30:39.

857 en-Nisâ 4:161.

858 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/91-94.

859 Söz konusu ayette kullanılan ve katlanarak artan manasına gelen "edâ'fen mudâ'afe" kelimeleri, genel kanaate göre, ribânın mahiyetini belirlemekten ziyade, o dönemin ribâsını betimlemektedir (Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/184; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV/202; Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/670).

860 Müslümanların Uhud Savaşı'nda zayiat verince, müşriklerin yaptığı gibi orduyu ribâ geliriyle teçhiz etmeyi düşünmeleri üzerine bu ayetin nazil olduğu ileri sürülmektedir (Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 252).

861 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/314.

Hicretin beşinci yılında nazil olduğu tahmin edilen[862] söz konusu ayetlerde ribânın alışverişten farklı olduğu, bunu bu şekilde kabul etmeyenlerin kabirlerinden şeytan/cin çarpmış gibi kalkacakları ve ölümden sonraki hayatta sonsuza dek cehennem ateşi ile azap olunacakları bildirildi. Aynı zamanda ribâ alacağından vazgeçilmesi gerektiği, aksi takdirde Allah ve Peygamber'i ile bir savaş içinde olunacağı, tövbe edip sadece anamal alındığı takdirde ise ne zulmedip ne de mağdur olunacağı anlatıldı. Bu uyarılarla birlikte "Allah'ın ribâyı yok edeceği", karşılıksız yardımda bulunanların mal ve sevaplarını arttıracağı hatırlatılarak ribânın alternatifi olan karz ve sadakaya teşvik edildi.[863] Dördüncü gruptaki "ribâdan geriye kalan alacağınızdan vazgeçin" mealindeki ayetin, Tâif halkından müslüman olup, Halid b. Velîd'in babasına faiz borcunu ödemek istemeyenlerle Halid b. Velîd arasında geçen münakaşa üzerine[864] veya Tâifli Amroğulları'nın Kureyşli Muğireoğullarından faiz alacaklarını talep edince davanın Hz. Peygamber'e iletilmesi üzerine nazil olduğu söylenmektedir. Hz. Peygamber'in ilgili ayetin gelmesi ile birlikte Mekke valisi Attâb b. Esîd'e (ö.13/634) alacaklı tarafın faizden vazgeçmediği takdirde kendisi ile savaşmayı emrettiği nakledilmektedir.[865] Bu ayet faiz yasağının bilinçli olarak çiğnenmesi durumunda söz konusu olacak cezaî yaptırım hakkında fikir vermekle birlikte o dönemde bu manada cezanın uygulandığına dair herhangi bir nakil bulunmamaktadır.[866]

Ribâ yasağının ikinci etabı hicretin yedinci (628) yılında gerçekleşen Hayber Gazvesi öncesinde,[867] cahiliye döneminde ribâ olarak bilinmeyen peşin ve veresiye alışverişlerde[868] söz

862 Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 286.
863 el-Bakara 2:275-79.
864 İbn Hişâm 2006: I/379.
865 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/23; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/430; Betâyine, *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/36.
866 Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 318-320.
867 Özsoy, "Faiz", XII/113.
868 Peşin alışverişlerde ortaya çıkan faize fazlalık faizi (ribe'l-fadl), vadeli alışverişlerde ortaya çıkan faize ise veresiye faizi (ribe'n-nesîe) denmektedir (Özsoy, "Faiz", XII/113).

konusu olan bazı uygulamaların da ribâdan sayılması şeklindedir.[869] Bu etaptaki yasak çerçevesinde, buğday, arpa, hurma ve tuzun[870] kendi cinsiyle peşin ve fazlalıklı veya veresiye yahut bu maddelerden birinin diğeri ile veresiye değiştirilmesi durumunda ribânın gerçekleşeceği belirtildi; bu yiyeceklerin kendi cinsleri ile mübadele edilecekse eşit ve peşin, biri diğeriyle değiştirilecekse, işlemin peşin olarak yapılması istendi.[871] Çarşı ve pazarda misli bulunan bu gıda maddelerinin dışında fertleri arasında değer açısından büyük farklar bulunan hayvan[872] ve köle gibi kıyemî malların hemcinsleri ile peşin ve fazlalıklı satılmasına müsaade edilirken, bunların eşit sayıda da olsa veresiye satılması uygun görülmedi.[873] Nitekim Hz. Peygamber'in hicret etmek isteyen bir köleyi sahibinden iki köle karşılığında satın alıp hürriyetine kavuşturduğu[874] ve Hayber Gazvesi sonrasında esirler arasında yer alan Safiyye bnt. Huyey (ö.50/670) adındaki hanımı yedi köleye karşılık Dihye b. Halîfe el-Kelbî'den (ö.50/670) satın alıp, azad ettikten sonra kendisine eş edindiği nakledilmektedir.[875]

Ribâ ile ilgili aktarılan rivayetlerden, ribâ yasağı üzerinden bir zaman geçmesine rağmen alışveriş ribâsının mahiyet ve şartlarının bazı sahabîler tarafından tam olarak anlaşılmadığı[876] ve durumu fark eden Hz. Peygamber'in bu konu-

---

869 Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/183; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/387.

870 Söz konusu rivayetlerde altın ve gümüşün mübadelesi esnasında ribânın meydana geliş şekillerinden de bahsedilmektedir; ancak sarf konusunu incelerken bunlara değindiğimiz için burada tekrara gitmeyeceğiz.

871 Buhârî, "Büyû'", 74; Müslim, "Müsâkât", 15; Tirmizî, "Büyû'", 23; İbn Mâce, "Ticârât", 48.

872 Tirmizî, "Büyû'", 21; İbn Mâce, "Ticârât", 56.

873 Hz. Peygamber'in deve borçlanıp, zekât develerinden bu borcu ödediğine dair hadisi (Buhârî, "İstikrâz", 6-7) göz önünde bulunduran bazı bilginler, hayvanların hemcinsleri karşılığında veresiye satışı ile ilgili yasağın, iki bedelin de veresiye olduğu muameleler hakkında olduğunu söylemişlerdir (İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, V/57).

874 Müslim, "Müsâkât", 23; Tirmizî, "Büyû'", 22.

875 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III/123; İbn Mâce, "Ticârât", 57. Hz. Peygamber'in Safiyye'yi başka esirler karşılığında satın aldığı ifade edilmeksizin, Hayber esirleri arasından seçip, eş edindiği de söylenmektedir (İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 90).

876 Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) da ribâyı tam olarak anlamadan Hz. Pey-

da kendilerini bilgilendirip, uyardığı görülmektedir. Örneğin Hayber'de görevlendirilen bir şahsın Hz. Peygamber'e hediye etmek üzere bir sâ' kaliteli hurmayı iki sâ' kalitesiz hurma karşılığında satın aldığı, Hz. Peygamber'in de durumu öğrenince o şahsa öyle yapmamasını, hurmaları eşit ölçüde değiştirmesini ya da hurmasını dirhem karşılığında satıp, eline geçen parayla kaliteli hurmayı satın almasını söylediği nakledilmektedir.[877] Aynı amaçla, farklı ölçekte hurma mübadelesinde bulunan Bilâl-i Habeşî'ye (ö.20/641) de yaptığının ribâ olduğunu söyleyip, bir önceki örnekte geçen yöntemi tavsiye ettiği kaydedilmektedir.[878] Bu örneklerden Hz. Peygamber'in kaliteli malın daha değerli oluşunu ve insanların kaliteye teveccühünü doğal karşılamakla birlikte,[879] onları trampa usulünden bedellerin daha şeffaf bir yöntemle değiştirilmesinin söz konusu olduğu paralı mübadeleye yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu yönlendirme ile alıcı veya satıcının gereğinden fazla ödemede bulunmak suretiyle mağdur olmasının önüne geçmeyi hedeflediği görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber yığın halindeki hurmanın belirli ölçekteki hurmayla mübadelesini de yasaklamıştır.[880] Zira bedellerden birinin miktarının bilinmemesi, fazla olmasına muhtemeldir.[881] Bu muhtemel fazlalık ise ribâlı muamelelerde tarafların şart koştukları fazlalığa benzemektedir.[882] Kaliteli bir ürünü aynı cinsten kalitesiz bir

---

gamber'i kaybettiklerini, ribâ ve şüphesinden sakınılması gerektiğini söylediği kaydedilmektedir (İbn Mâce, "Ticârât", 58).

877 Buhârî, "Büyû'", 89; Müslim, "Müsâkât", 18.

878 Buhârî, "Vekâle", 11; Müslim, "Müsâkât", 18.

879 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/401. Kaliteli ürünün imalatı, kalitesiz ürüne göre daha çok emek ve masraf gerektirir. Kalite ayırımı yapmaksızın, aynı cins ürünü tek fiyat altında satma mecbüriyetini getirmek, nitelikli ürün imalâtının terk edilmesine, dolayısıyla da hayat standartının düşmesine yol açar (Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, 335). Bunun bilincinde olan Hz. Peygamber, kaliteli ürün fiyatının daha yüksek olmasını normal karşılayıp, farklı kalitedeki hurmaları eşit ölçüde değiştirmeye zorlamamıştır. Ancak bu tür mübadelelerde ribâ gerçekleşmesin diye ürünlerden birinin parayla satılmasını, onun parasıyla da diğer ürünün alınmasını tavsiye etmiştir.

880 Müslim, "Büyû'", 9; Nesâî, "Büyû'", 37.

881 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1009.

882 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, X/172.

ürünle fazlalıklı olarak değiştirmenin ribâ sayılmasında, bu türden mübadelelerin aynı cins bedellerden birinin fazlalıklı olarak ödendiği cahiliye ribâsını andırması ve insanları bu çeşit ribâya teşvik edebileceği endişesinin de etkili olduğunu düşünmek mümkündür.

Alışveriş ribâsı ile ilgili rivayetler Ubâde b. Sâmit (ö.34h.), Ebû Hüreyre (ö.58/678), Bilal-i Habeşî (ö.20/641), Ebû Bekir (ö.13/634) Ömer b. Hattâb (ö.23/643), Osman b. Affân (ö.35/655), Ebû Saîd el-Hudrî (ö.74/693), Hişâm b. Âmir, Berâ b. Âzib (ö.71/690), Zeyd b. Erkâm (ö.68h.), Fudâle b. Ubeyd (ö.53/673), Ebû Berke (ö.53/673), Abdullah b. Ömer (ö.73/692), Ebü'd-Derdâ (ö.32/652), Ma'mer b. Abdullah ve Enes b. Mâlik (ö.93/711) gibi sahabenin önde gelenlerinden nakledilmektedir.[883] Peşin alışverişlerde de ribânın gerçekleşebileceğini bildiren bu rivayetlerin yanı sıra ribânın sadece veresiyede cereyan edebileceğine dair bir rivayet de bulunmaktadır.[884] Üsâme b. Zeyd (ö.54/674) kaynaklı bu rivayeti nakleden Abdullah b. Abbas[885] ile bu konuda aynı kanaati taşıyan Abdullah b. Ömer'in (ö.73/692) alışveriş ribâsı ile ilgili rivayetlerden haberdar olmaları üzerine bu görüşten vazgeçtikleri belirtilmektedir.[886] Bununla birlikte Üsâme b. Zeyd'e (ö.54/674) isnad edilen rivayetteki hükmün neshedildiği de söylenmektedir.[887] Aynı şekilde bu rivayet, farklı iki cinsin mübadelesinde sadece veresiye söz konusu olunca ribânın cereyan edeceği[888] veya asıl zararlı ribânın borç ilişkilerinde meydana geldiği şeklinde de yorumlanmaktadır.[889]

Vahiy döneminde aşamalı bir şekilde ilga edilen faiz sisteminin tamamen terk edilmesi hususunda Hz. Peygamber,

883 Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1006-7.
884 Buhârî, "Büyû'", 79; Müslim, "Müsâkât", 18.
885 İbn Mâce, "Ticârât", 49; Tirmizî, "Büyû'", 24.
886 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/24; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/490.
887 Nevevî, *eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/25.
888 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/490.
889 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/383; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1006.

müslümanlarda gerekli hassasiyeti oluşturmak amacıyla büyük gayret sarfediyordu. O, ribâ ile ilgili ayetlerdeki uyarıları hatırlatmakla birlikte, ribâdan sakındırmak üzere caydırıcı bazı söylemlerde de bulunuyordu. Ribâlı muameleler yoluyla gelir elde edenlere, karşı tarafa fazlalıkla ödeme yapanlara, bu tür işlemlere kâtiplik ve şahitlik edenlere lânet etmiştir.[890] Ayrıca ribâyla iştigal edenlerin kanlı bir nehirde, çıkmak istedikçe ağızlarına taş atılır şekilde rüyasında kendisine gösterildiğini,[891] miraçta da bunları ateşte ve çok geniş karınlı olarak gördüğünü sahabeyle paylaşmıştır.[892] Hz. Peygamber, Medine'deki müslümanları bu şekilde ribâdan sakındırırken öte yandan, çevre bölgelerden İslâm'ı kabul edenler ile İslâmî idarenin siyasî hükümranlığı altına giren gayri müslimlere de ribâ yasağını şart koşuyordu.[893] Örneğin o, Tâiflilere müslüman olduklarında ribâ işlemini yasaklamış ve ribâlı borçlarının sadece aslını alıp, fazlılıktan vazgeçmelerini emretmişti.[894] Aynı şekilde Necrânlılarla yaptığı antlaşmada ribâlı muamelede bulunanlara karşı antlaşmasının geçerliliğini yitireceğini belirtmişti.[895] Veda Haccı'nda Arabistan'ın dört bir yanından hac etmek üzere Mekke'ye gelen müslümanlara ribâ yasağını hatırlatmış ve amcası Abbas'ın (ö.32/653) ribâ alacağını iptal ettiğini duyurmuştu.[896] Hz. Peygamber böylece, yakınlarının menfaatine aykırı olsa dahi, ribâ yasağı konusunda kararlı olduğunu, ribâlı işlemlerden uzak durulması ve geçmişe dönük ribâ alacaklarından vazgeçilmesi gerektiğini anlatmıştır.

Vahiy döneminde toplum, sermayeyi üretimde kullanmaktan alıkoyan, dolayısıyla iktisadî çöküntüye yol açan, yardımlaşma duygusunun ölmesi ve bencilliğin güçlenmesine sebep olan ribâdan[897] kurtarılırken, karz ve sadaka gibi alternatif yön-

890 Müslim, "Müsâkât", 19; Tirmizî, "Büyû'", 2; İbn Mâce, "Ticârât", 58.
891 Buhârî, "Büyû'", 24.
892 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/371; İbn Mâce, "Ticârât", 58.
893 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 257.
894 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 205.
895 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 186.
896 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/509.
897 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/389-90.

temler devreye sokulmuştur. Aynı zamanda, borçlulara zekâttan bir pay tahsis edilerek,[898] maddî sıkıntı çekenlerin ribâya mecbur kalmaları önlenmiştir. Böylece ribâ yasağının çiğnenmesi de engellenmiştir.

i. Ticarî Hukuk Kuralları

Vahiy döneminde, çalışma ve ticaret hayatının İslâm dininin inanç, ahlâk ve hukuk anlayışına uygun bir şekilde yaşanmasını sağlamak üzere önceki dönemin ticarî muamele ve kuralları değerlendirmeye tabi tutulup gerekli ilga veya tadilden sonra geriye kalan kuralların tatbikinin devamına karar verildi. Öte yandan bu amaç doğrultusunda yeni bazı ilkeler geliştirildi. Bazen vahyin veya Hz. Peygamber'in direkt bildirmesiyle, bazen de müslümanlar arasında ortaya çıkan ticarî davalar neticesinde gündeme gelen söz konusu hukukî kuralların belli başlılarını maddeler halinde genel ifadelerle şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Ticarî sözleşmelerde tarafların rızası esastır.[899] Yapılan muamelede rızanın tam olarak ortaya çıkmasını engelleyen veya rızayı bozucu durumlar, akdi geçersiz kılar.

2. Akdin konusu, sözleşme esnasında taraflarca biliniyor olmalıdır. Bu kural gereğince, konusu belirsiz olduğu için mülâmese ve münâbeze gibi mübadele yöntemleri yasaklanmıştır.[900]

3. Akit konusunun mevcut veya teslimi mümkün olması gerekir. Bu kural doğrultusunda, ne mevcut ne de teslimi mümkün olduğu için henüz doğmamış hayvanın doğuracağı yavrunun satışı uygun görülmemiştir.[901]

4. Akit konusunun miktarı taraflarca bilinmelidir. Bu kural gereğince, dalgıcın dalışından çıkacak şeyin veya memedeki

898 et-Tevbe, 9:60; Bu ayetin hicretin dokuzuncu yılında nazil olduğu söylenmiştir. (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/509, 465.)
899 en-Nisâ 4:29.
900 Buhârî, "Büyû'", 62, 93; Müslim, "Büyû'", 1.
901 Buhârî, "Büyû'", 61; Müslim, "Büyû'", 3.

sütün miktarı akit esnasında bilinemediğinden, bunların satışı yasaklanmıştır.[902]

5. Muhtemel anlaşmazlık ve tartışmalar ortaya çıkmadan önce gerekli tedbirlerin alınması esastır. Bu ilke doğrultusunda, alışveriş esnasında şahit bulundurmak ve borcu yazıyla kayıt altına almak tavsiye edilmiştir.[903]

6. Akit taraflarından biri veya üçüncü kişi, diğer tarafı yahut üçüncü kişiyi mağdur etmeyi hedeflememelidir. Böyle bir durum söz konusu olduğu için neceş yasaklanmıştır.[904]

7. Ticarî teşebbüslerde başkalarını zarara uğratarak gelir edinmeyi amaçlamak uygun değildir. İhtikârda böyle bir amaç bulunduğundan bu işlem yasaklanmıştır.[905]

8. Müşterinin, bilgilendirilmediği akit konusundaki bir kusurdan dolayı akdi feshetme hakkı vardır. Örneğin olduğundan daha çok sütlü göstermek üzere sağılmadan satılan hayvanı satın alan kişi, yaptığı sözleşmeyi feshedebilir.[906]

9. Çoğunlukla mağduriyete yol açan yöntemlerden uzak durulmalıdır. Henüz pazara ulaşmayan ticaret kervanlarını yolda karşılayıp, mallarını satın almak çoğunlukla mal sahibi veya üçüncü kişinin mağdur olmasına sebep olduğundan uygun görülmemiştir.[907]

10. Henüz teslim alınmamış malın satışı uygun değildir.[908]

11. Tazmin sorumluluğu başkasına ait olan bir malı kazanç sağlamak üzere satmak veya bunun satışından elde edilen kârdan faydalanmak uygun değildir. Bu yolla edinilen kâr ilgili rivayetlerde ribhu mâlem yudmen (tazmin sorumluluğu olmayan maldan kâr) şeklinde ifade edilmektedir.[909]

---

902 İbn Mâce, "Ticârât", 24.
903 el-Bakara 2:282-3.
904 Tirmizî, "Büyû'", 65; İbn Mâce, "Ticârât", 14.
905 Müslim, "Müsâkât", 26; Tirmizî, "Büyû'", 40.
906 Buhârî, "Büyû'", 64-5; Müslim, "Büyû'", 7.
907 Buhârî, "Büyû'", 71.
908 Buhârî, "Büyû'", 49, 54.
909 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/173; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 998.

12. Kişi tazmin etmekle sorumlu olduğu şeyden istifade etme hakkına sahiptir. Bu kaide rivayetlerde de geçtiği üzere "el-harâcu bi'd-damân" ifadesiyle meşhur olmuştur.[910] Örneğin alıcı, kusurlu gördüğü köleyi satıcısına geri verinceye kadar geçen süerede ondan istifade ettiği hizmetine karşılık ilk sahibine herhangi bir ödemede bulunmak zorunda değildir. Çünkü alıcı, satın aldığı o kölenin ölümü durumunda sadece kendisi zararını çekmiş olacaktır.[911]

13. Bir şeyin bakımını üstlenmek, ondan istifade etme hakkını da verir. Örneğin rehin olarak alınan hayvanın bakımına karşılık sütünden veya gücünden yararlanılabilir.[912]

14. Aynı cins mislî malların değişiminde taraflardan birine şart koşulan karşılıksız fazlalık ribâ olup, haramdır. Örneğin altın veya buğdayı hemcinsiyle değiştirirken taraflardan birinin diğerine bir fazlalık şart koşması, ribâdır.[913]

15. Aynı cins mislî mallar karşılıklı değiştirilecekse, mübadelenin peşin ve bedellerin eşit olması esastır. Kalite farkından dolayı bedellerin eşit değiştirilmesi mümkün değilse, bedellerden birini parayla satıp, ele geçen parayla diğeri alınabilir.[914]

16. Gayri meşru olan bir mübadele yönteminin, ihtiyacın gerektirmesi durumunda ihtiyaç miktarınca uygulanmasında sakınca bulunmamaktadır. Örneğin müzâbene yasaklandığı halde, muhtaç durumdaki insanlara taze hurma temin etmek üzere müzâbenenin küçük orandaki şekli olan arâyâya ihtiyaç giderilecek ölçüde müsaade edilmiştir.[915]

17. Kullanımı veya tüketimi gayri meşru olan şeyin satışı da haramdır.[916]

---

910 İbn Mâce, "Ticârât", 43; Nesâî, "Büyû'", 15.
911 Tirmizî, "Büyû'", 53; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1020; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/271.
912 Buhârî, "Rehn", 4; Tirmizî, "Büyû'", 31.
913 Buhârî, "Büyû'", 74; Müslim, "Müsâkât", 15.
914 Buhârî, "Büyû'", 89; Müslim, "Müsâkât", 18.
915 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 489; Tirmizî, "Büyû'", 63.
916 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 55, 115; Buhârî, "Büyû'", 102, 105.

18. Ticarî muameleler ibadetin terkine yol açacak şekilde yapılmamalıdır. Örneğin kendisine Cuma namazı farz olan kişinin Cuma namazı kılınırken alım satım işleri ile meşgul olmaması gerekir.[917]

19. İbadet; icâre başta olmak üzere herhangi bir mübadele akdine konu olamaz. Örneğin, Kur'an'ın ücret karşılığında okunması uygun görülmemiştir.[918]

20. İslâm inancına aykırı sembolleri barındıran, İslâm hukuk ve ahlâkına yahut insan fıtratına aykırı şeylerin satışı caiz değildir. Örneğin putların ve domuz etinin satışı bu prensipten dolayı yasaklanmıştır.[919] Hür insanın kendisi veya cinselliği ticarî sözleşmeye konu edilemez.[920] Aynı şekilde hür insan borç karşılığında köle veya rehin olarak alınamaz.[921]

21. Ortaklık sözleşmelerinde ortakların kâr ve zarar oranı belli olmalıdır. Tarlanın muayyen yerlerini bölüşerek ziraî ortaklık kurmak uygun değildir. Çıkacak ürünün tamamında belirli oranlar üzerinde ortaklık kurulmalıdır.[922]

917 Cum'a 62:9.
918 Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'an", 20.
919 el-Bakara 2:173; Buhârî, "Büyû'", 112.
920 en-Nûr 24:33; Buhârî, "Büyû'", 106, 113.
921 Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/449.
922 Buhârî, "Hars ve'l-Müzâra'a", 12; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1064.

BÖLÜM III

Vahiy Dönemindeki Sosyokültürel Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Sosyal kurumlar sürekli etkileşim halindedir. Her bir kurum hem etkileyen hem de etkilenen özelliğe sahiptir. Birindeki gelişim, diğerlerine bir çeşit değişim olarak yansımaktadır.[1] Sosyolojinin bu kuralı çerçevesinde vahiy dönemindeki ekonomik hayatta meydana gelen değişiklikleri anlamlandırabilmek için diğer sosyal ünitelerdeki değişimleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çalışmamızın bu son bölümünde, vahiy döneminde sosyokültürel alandaki değişimin sosyoekonomik alandaki değişimle etkileşimini inceleyerek, ekonomik değişiklikleri sosyal şartlarla beraber anlamlandırmaya çalışacağız. Değişimin yönü ve seviyesi hakkında bir kanıya varabilmemiz için ekonominin her bir kurumla etkileşimini araştırırken cahiliye dönemindeki durumuna da kısaca değineceğiz.

Toplumsal yapıyı oluşturan din, ahlâk ve aile gibi kurumlar, sosyoekonomik sistemle etkileşim düzeyi açısından farklılık göstermektedir. İslâm dininin inanç ve ibadetleri toplum dışında, metafizik bir kaynağa dayanması itibariyle diğer sosyal ünitelerden farklı olarak ekonomik hayatla etkileşiminde daha çok, etkileyen konumdadır. Bu hususu göz önünde bulundurarak ilgili alt başlıkta kurumların etkileşiminden ziyade, inanç ve ibadetin etkisini anlatmaya çalışacağız.

---

1 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 432.

I. Siyasî Örgütlenmedeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Siyasî yapı ile ekonomik hayat arasında doğrudan bir ilişki vardır. Adil ve güçlü bir siyasî örgütlenmenin bulunduğu toplumlarda gelir dağılımı dengeli ve ekonomik gelişim düzenlidir. Ekonomisi gelişmemiş ve gelir dağılımında adaletsizliğin olduğu toplumlarda ise siyasî organizasyon da zayıftır. Aynı şekilde ticarî iş ve işlemlerin belirli bir düzen içinde gerçekleşebilmesi için gerekli kuralları vazedip, bunların takibini yapabilecek güçte siyasî bir otoriteye ihtiyaç olduğu gibi, siyasî iradenin bu ölçüde güçlenmesi için de âdil ve sürekli gelişen bir ekonomik yapının varlığı gerekmektedir.[2] Siyasî güçlülük ile ekonomi arasındaki bu mülazemet ilişkisi, hem cahiliye hem de vahiy dönemindeki toplumsal yapıda kendisini açıkça göstermektedir. Cahiliye döneminde Hicaz bölgesinin tamamına hâkim güçlü bir siyasî irade yoktu.[3] Buna paralel olarak, ticarî faaliyetlerde ve gelir dağılımında toplumsal huzuru etkileyecek derecede bir düzensizlik de söz konusu idi. Aynı şekilde Hicaz'da para basımını sağlayacak siyasî mekanizma bulunmadığı için bölgeye ait bir para çeşidi de yoktu.[4] Yine, Hicaz'da bölgesel çapta bir devlet mevcut olmadığından, ticarî hayatın güvenli bir şekilde sürdürülmesi mümkün değildi. Siyasî organizasyonun yetersizliğinden ortaya çıkan bu sorunlar, bazı yerleşim yerlerinde küçük çaplı kurumlarla giderilmeye çalışılıyordu. Meselâ kervanların yapacağı ticaret miktarı, usulü ve güzergâhı Dârunnedve'de belirleniyordu.[5] Anı şekilde ticarette kullanılacak güzergâhın emniyeti Îlâf kurumuyla sağanıyordu.[6] Sadece Mekke'de faaliyet gösteren bu teşkilâtlara benzer kurum veya kuruluşların Hicaz'ın diğer

2 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/506.
3 Ali, *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*, s. 177; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 872.
4 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/418.
5 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/70; Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 29.
6 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/78; Cevâd, *el-Mufassal*, IV/69; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 192.

önemli iki şehri olan Yesrib ve Tâif'te bulunmaması, buralarda ticarî disiplin ve hareketliliğin Mekke'dekine oranla daha zayıf kalmasına yol açmaktaydı.

Vahiyle döneminde müslümanlar arasında oluşmaya başlayan siyasî yapılanmanın güçlenmesi ile birlikte ekonomik faaliyetler için de belirli bir sistem geliştirildi. Vahyin Medine döneminde gerekli siyasî güce kavuşulunca, yeni ekonomik sistemi realize etmek için uygun bir ortam hazırlamak amacıyla yeni bir pazar oluşturuldu.[7] Öte yandan işleyişi güçlü bir devlet otoritesini gerektiren zekât ve öşür gibi kurumlar ihdas edilerek millî sermayenin belirli bir kısmının her yıl düzenli bir şekilde ihtiyaç sahiplerine aktarılması sağlandı. Aynı şekilde gayri müslimlerden toplanan vergilerin önemli bir payı ihtiyaç sahiplerine verilerek gelir dağılımındaki dengesizlik giderilmeye çalışıldı. Hz. Peygamber'in Bahreyn'den gelen ve miktarı yetmiş bin[8] veya yüz bin dirhem olan ilk cizyeyi[9] ihtiyaç sahiplerine dağıtırken onlara, artık kendileri için darlık endişesi duymayacağını ifade etmiş olması,[10] vahiy döneminde ulaşılan siyasî güç sonucunda gerçekleşen iktisadî kalkınmaya açık bir örnektir.

Vahiy döneminde siyasî yapılanmanın sosyoekonomik değişimle ilişkisine dair zikredilmesi gereken diğer bir husus, kısa bir süre içinde siyasî ve askerî bakımdan oldukça güçlenen müslümanların gösterdikleri mücadeleler karşılığında yüksek miktarda ganimet elde etmeleridir. Bu gelirler sayesinde İslâm toplumunun yaşam seviyesinde önemli ölçüde yükselmeler kaydedildi. Medine döneminde ardı ardına yapılan savaşlar, müslümanların sermaye biriktirip değerlendirmelerini olumsuz etkilemekle birlikte,[11] savaş veya antlaşma sonucu ele geçirilen mallar, Medinelilerin ekonomisinde önemli öl-

7 Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ, I/540; Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/356; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 102.
8 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 77.
9 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/60.
10 Buhârî, "Cizye", 1.
11 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/230.

çüde rahatlamalar sağladı. Savaşların çoğunda muzaffer olan müslümanlar, büyük miktarlarda mal ve mülk ele geçirerek Medine'ye dönüyorlardı. Sadece Huneyn Savaşı'nda yirmi dört bin deve, kırk bin küçükbaş ve dört bin ukiyye gümüş ganimet alınmıştı.[12] Hz. Peygamber bu ganimetten aralarında Ebû Süfyân (ö.31/651) ve oğlu Muâviye (ö.60/680), Hakîm b. Hizâm (ö.54/674) ve Süheyl b. Amr (ö.18/639) gibi yeni müslüman olanların da bulunduğu bazı müslümanlara yüzer deve vermişti.[13] Bu şekilde ganimetten pay alan müslümanlar, mal mülk sahibi olup, maddî sorunlarını giderme imkânına kavuşuyorlardı.[14] Enfâl suresinin kırk birinci ayeti ile Haşr suresinin yedinci ayeti gereğince yetim ve yoksullar ile zekât ve sadakadan faydalanma hakkına sahip olmayan Peygamber akrabalarına[15] ganimetten daha büyük pay verilerek onların da rahat bir hayat yaşamaları sağlandı.

Ganimet malları, ayrıca, ticarî hayata dinamizm kazandıyor, özel ganimet piyasasının oluşmasına yol açıyordu. Ganimet paylaşımından sonra henüz Medine'ye varmadan yolda, paylara düşen mallar üzerinden alışverişler yapılıyordu.[16] Tebük Savaşı sonrasında mücahitlerin ellerine geçen ganimet malını birbirlerine alıp sattıkları nakledilmektedir. Aynı şekilde bir sahabînin Hayber'in fethi dönüşünde bu şekilde üç yüz ukiyye kadar kâr ettiği anlatılmaktadır.[17] Yine kimisinin de gani-

12 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/97; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/59.

13 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/418-423; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 334.

14 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/227. Hz. Ömer b. Hattâb (ö.23/643) ile vatandaşlar arasında cereyan eden şu diyalog da ganimetlerin ekonomiye katkı seviyesi hakkında fikir vermektedir: Hilâfeti döneminde Hz. Ömer Medine pazarlarında müslümanlardan çok, Iraklı Nabatlılar'ın ticaret yaptığını görünce, vatandaşları topladı ve onlara ticareti neden bıraktıklarını sordu. Onlar da fetihler sonucu elde ettikleri gelirlerin kendilerini pazarlarda çalışmaktan müstağni hale getirdiğini söylediler. Bunun üzerine Hz. Ömer o şekilde devam etmeleri durumunda erkeklerinin Nabat erkeklerine, kadınlarının da Nabat kadınlarına muhtaç kalacaklarını ifade etti (Kettânî, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/18; Şürrâb, el-Medînetü'n-Nebeviyye, I/318).

15 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 214.

16 Müslim, "Müsâkât", 17.

17 İbn Mâce, "Cihâd", 23; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/23-4; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 155.

met malını Şamlı tüccarlara verip karşılığında üzüm, buğday ve arpa gibi ürünler aldığı kaydedilmektedir.[18]

İnsanların peyderpey İslâm'ı kabul etmeleri ve müslümanların askerî ve siyasî zaferler gerçekleştirmeleri sonucunda birçok yerleşim yerinin İslâmî idarenin siyasî otoritesine bağlanması da müslüman toplumun sosyoekonomik hayatında olumlu gelişmelerin yaşanmasına vesile oldu. Medine'de geçen yaklaşık on yılın sonunda Hz. Peygamber'in siyasî nüfuzu, bütün Arabistan ve Filistin ile Mezopotamya'nın güney kısımlarını içine alacak şekilde geniş bir alana yayılmıştı.[19] Ayrıca Şam ve Irak bölgeleri yakınlarına kadar bütün Arap kabileleri onun siyasî otoritesine bağlanmıştı.[20] Bu kadar geniş alanın İslâm hâkimiyeti altına girmesi, buralardan Hicaz'a ithalâtın daha kolay bir şekilde gerçekleştirilmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Aynı şekilde bu askerî güç sayesinde, dış ticaret güvenliğini tehlikeye sokan faktörler minimize edilmiştir. Örneğin müslümanların Şam'a giden ticaret kervanlarına saldıran Dûmetü'l-Cendel halkına hicretin beşinci yılında askerî bir sefer düzenlenerek, kervanların o tarafa selâmetli bir şekilde gidip gelebilmeleri sağlanmıştır.[21]

Siyasî örgütlenmenin güç kazanması neticesinde iktisadî hayatta tüm bu gelişmeler yaşanırken, müslümanların ekonomik yönden ilerlemeleri de aynı şekilde siyasî ve askerî alanlarda daha da güçlenmelerini sağlamıştır.

II. Sosyal Sınıflardaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Toplumların sınıfsal yapısı ile ekonomik durumu arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Sosyal tabakalardaki değişimler ekonomik şartları doğrudan etkilediği gibi ekonomik koşul-

18 Buhârî, "Selem", 7.
19 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 1030.
20 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/57.
21 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/184; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 529; Betâyine, *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/55

ların değişmesiyle birlikte sosyal tabakalarda da hareketlilikler oluşmaktadır.

Cahiliye döneminde köle ve cariye sınıfı temel insanî haklardan mahrum bırakılmış, hürler arasında ise kabile ve ekonomik güç bakımından katı bir tabakalaşma oluşturulmuştu. Cahiliye döneminde sosyal sınıfların en düşüğünü teşkil eden köle ve cariyeler, aynı zamanda ticarî malzeme olarak kullanılıyordu. Bölgede köle ve cariye ticaretini yaparak büyük kârlar elde eden tüccarlar vardı. Örneğin Mekkelilerden Abdullah b. Cüd'ân (ö.600m.) köle ticaretiyle oldukça zengin olmuştu. O, cariyeleri fuhuş amaçlı olarak kiraya verirdi. Ayrıca köle ve cariyelerin cinsel beraberliklerinden meydana gelen çocukları büyütür ve satardı.[22]

Cahiliye döneminden, temel haklardan faydalanma açısından insanların eşit tutulduğu vahiy dönemine geçilince, sosyal tabaka anlayışında[23] ve sınıfsal yapıda köklü değişiklikler gerçekleştirildi. Bununla bağlantılı olarak yeni dönemin ekonomik durumunda da birtakım hareketlilikler yaşandı. İslâm döneminde köle ve cariyeleri hürriyete kavuşturma siyasetinin uygulanması[24] ve kölelik müessesesi kaynaklarının azaltılması[25] sonucunda müslüman toplumda köle ve cariye sayısı, cahiliye dönemine nispetle azalmış, dolayısıyla bu ticarî kalemden elde edilen gelirin mikrarı de düşmüştür. Aynı şekilde kölenin lehine, efendisine birtakım sorumlulukların yüklenmesi[26] neticesinde köle edinmenin köle olmak gibi zahmetli bir hale gelmesi[27] ile birlikte, köle sahibi olma isteği zayıflamış ve köle alımına rağbet de azalmıştır. Öte yandan özgürlüğe kavuşturulan insanların kendi çabalarıyla ekonomik ihtiyaçları-

22 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/96; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 255.
23 Üstünlüğün Allah'a yakınlık derecesine bağlı olduğu bildirildi ve insanların bu yöndeki konumlarına dair gerçek bilginin ise sadece O'nun ilmi dâhilinde olduğu belirtildi (el-Hucurât 49:13).
24 el-Mâide 5:89; en-Nisâ 4:92; el-Mücâdele 58:3; et-Tevbe 9:60.
25 Aydın, "Köle", XXVI/238; Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, s. 90.
26 Buhârî, "Itk", 15-17; Müslim, "Eymân", 10.
27 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/536.

nı karşılamaya başlamaları, iş gücününün artmasına, rekabet ortamının oluşmasına ve dolayısıyla çalışma hayatının hareketlenmesine vesile olmuştur. Yine, cariyeleri ücret karşılığında fuhuşta kullanmanın yasaklanması[28] cahiliyenin bir kazanç kapısının kapanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, sermayenin bu yolda israf edilmesinin önüne geçilmiş ve yararlı işlerde kullanılmasına imkân sağlanmıştır.

Hz. Peygamber döneminde, hürriyet merkezli sosyal sınıflandırmanın yeni bir düzenlemeye tabi tutulması, iktisadî hayatta birtakım değişikliklere yol açtığı gibi insanları maddî imkânlarına göre sınıflandırma anlayışına yapılan müdahale[29] de ekonomik manada olumlu gelişmelere zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde kabile ve ırk üstünlüğü anlayışının kaldırılıp, yerine din kardeşliğinin getirilmesi[30] de çalışma hayatında oldukça olumlu gelişmeleri beraberinde getirmiştir.[31] Bu yeni anlayış, müslümanların alışveriş ve ortaklıklarında, işçi ve işveren konumunda birbirleriyle olan ilişkilerinde kardeşlik hissiyatı içerisinde hareket etmelerini sağlamıştır. Kardeşlik duygusu, onları dürüstçe davranmaya yönlendirmiş ve ticaret için çok önemli olan güven ortamını pekiştirmiştir. Dar gelirli insanların, bu güvenli atmosfer sayesinde çalışma ve dolayısıyla gelirlerini artırma imkânına kavuşmaları, onların yaşam standartlarının yükselmesine vesile olmuştur. Bu da sosyal tabakalar arasındaki ekonomik açının daralmasına ve dolayısıyla muhtemel sınıfsal sorunların ortadan kalkmasına katkı sağlamıştır.

III. Hukuk ve Yargıdaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Kanunlar, toplumların sosyoekonomik yapısını yansıtan[32] ve şekillendiren bir özelliğe sahiptir. Toplumun sosyoekono-

28 en-Nûr 24:33.
29 en-Nisâ 4:135; el-Abese 80:1-6.
30 el-Hucurât 49:10-13.
31 Yümni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İFAV Yay., İst. 1998, s. 191
32 Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 39

mik strüktürü de aynı şekilde kanunların oluşum ve değişiminde yönlendirici etkiyi haizdir. Düzenli bir hukuk ve yargı sistemi, âdil bir ekonomik yapıya imkân sağlarken,[33] çarpık bir ekonomik sistem ise hukuk ve yargıda düzensizliğe yol açabilmektedir. Nitekim cahiliye döneminde ticarî işlemlerde hakları koruyacak düzenli bir yargı kurumunun bulunmaması, yabancı veya sosyal statü bakımından düşük konumda bulunan insanların güçlüler tarafından mağdur edilmelerine ortam hazırlıyordu. Hilfü'l-fudûl teşkilâtı, işte bu durumu ortadan kaldırma çabasının bir ürünüydü. Bu teşkilâtla, ticarî ilişkilerde hukuka riayet edilmesi hedeflenmekteydi.[34] Aynı şekilde el-Eşhüru'l-hurum kurumunun tesis ve devam ettirilmesinin önemli bir gerekçesi de ticarî hayatta insanların mağdur olmalarını önlemekti.[35] Ancak bu iki kuruma rağmen Hicaz bölgesindeki çarşı ve pazarların yanı sıra panayırlarda da mağduriyetler yaşanıyordu. Örneğin bazı panayırlarda satıcılar istedikleri zaman eşyalarını satamıyor, ancak panayır sahibi satışını bitirdikten sonra mallarını satışa arz edebiliyorlardı.[36] Panayırlarda ticarî anlaşmazlıkların çıkması durumunda ise birkaç büyük panayır hariç, başvurulabilecek herhangi bir merci bulunmamaktaydı.[37]

Cahiliye döneminde gerçekleştirilen panayırlar ve ticarî seyahatler sonucu meydana gelen kültürel etkileşim, evrensel ticarî kuralların Hicazlılar tarafından öğrenilmesine ve çok düzenli olmasa da uygulanmasına katkı sağlıyordu. Ancak bölgede, bu kuralların ihlâli durumunda müeyyide uygulayacak bir yargı sistemi bulunmadığı için çalışma ve ticaret hayatında birtakım sorunlar yaşanıyordu. Yine, ölçü ve tartı işlemlerinin belirli bir düzen içerisinde gerçekleşmesini sağlayacak

33 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/381
34 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 181, 185; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/448; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 258-9
35 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 51; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 299.
36 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 263-4; Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/152
37 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 762.

bir kurum mevcut olmadığından, Mekke ve Medine şehirlerinde birbirinden farklı ölçü ve tartı birimleri kullanılıyordu.[38]

Vahyin Medine devrinde gerekli siyasî güce kavuşulunca, ticaret hukukuna dair temel prensipler vazedilip, bu alanda bir yargı sistemi geliştirildi. Hicretten önceki dönemde ise iktisadî hayatla ilgili ahlâkî birtakım tavsiyelerden öte yeni bir sistemi ortaya koyma imkânı mevcut değildi.[39] Bu dönemde müslümanlara hukukun temel unsurları olan hak, adalet ve doğruluk gibi mefhumların önemi anlatıldı. Bu hususta duyarlılık kazanan müslümanlar kendi aralarında hakkaniyete riayet ederken, kendilerinden güçlü olan müşriklerle ticarî ilişkilerinde ise birtakım haksızlıklarla karşılaşabiliyorlardı. Örneğin Mekke'de demircilik yapan Habbâb b. Eret'in (ö.37/657) Âs b. Vâil'e (ö.622m.) kaynak işi yaptığı ve ücretini alamadığı gibi hakarete de uğradığı nakledilmektedir.[40] Hicretten sonra Hz. Peygamber'in şahsındaki siyasî otorite, yeterli güce ulaşıp, çarpık ekonomik yapıya müdahale etmek için gerekli diğer koşullar da oluşunca, ekonomik faaliyetlerin belirli bir düzen içinde gerçekleşmesini sağlamak üzere bazı düzenlemeler yapıldı. Bu çerçeveden olmak üzere, uygulamadaki bazı mübadele çeşitleri iptal, bazısı ıslah ve birtakım yeni yöntemler de ihdas edilerek haksızlığa meydan vermeyecek bir ticaret hukuku oluşturuldu. Aynı zamanda taraflar arasında muhtemel bazı hukukî sorunların ortaya çıkmaması için tedbir amaçlı bazı yöntemler geliştirilip, bunlara uyulması önemle tavsiye edildi. Öte yandan ölçü ve tartıda belirli bir sistemin uygulanması hususunda yönlendirmelerde bulunuldu.[41] Bu düzenlemelerin yanısıra kul hakkı bilinci kazandırılarak[42] müslümanlara beşerî münasebetlerde başkasının hakkına girmemek için yeri geldiğinde kendi hakkından vazgeçmesini sağlayacak derece-

38 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI/603; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/620-1; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 151.
39 Gül,"Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", s. 243.
40 Buhârî, "Büyû'", 29; "İcâre", 15; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/331.
41 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/523; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 518.
42 Buhârî, "Mezâlim", 10-11; "Rikâk", 48.

de hassas bir kişilik kazandırıldı. Böyle bir yapıya sahip olan Hz. Peygamber, gerekli gördüğünde, alışverişte mal sahibine ücreti fazlasıyla veriyordu. Böylece muhatabını sevindirmesinin yanı sıra yanlışlıkla kul hakkına girmekten de kendisini korumuş oluyordu. Hz. Peygamber'in vefatına kırk gün kala müslüman olan Cerîr b. Abdullah'la ilgili nakledilen şu hadise, sahabenin de böyle bir duyarlılıkla ticarette bulunduklarını göstermektedir. Rivayete göre Cerîr, kölesinden bir at satın almasını istedi. Kölesinin, atı üç yüz dirheme aldığını öğrenen Cerîr, atın daha çok para edebileceğini ve dolayısıyla at sahibinin aldandığını düşünüp, yeni bir pazarlıkla satıcıya beş yüz dirhem daha vermişti.[43]

Vahiy döneminde hukuk ile ekonominin iç içe olduğu diğer bir alan da kefâret konusudur. Malî nitelikli hukukî bir müeyyide olan kefâretle, bazı suç ve günahlar önlenmeye çalışılmakta ve işleyeni cezalandırılmaktaydı. Örneğin kazaen bir müslümanı öldürmek, diyetin yanı sıra köle azadını gerektirmekteydi.[44] Aynı şekilde zıhâr suçunu işleyenlerin eşlerine geri dönebilmeleri için bir köle azad etmeleri, buna güç yetiremeyenlerin iki ay üst üste oruç tutmaları, bunu da yapamıyorlarsa altmış yoksulu doyurmaları gerekiyordu.[45] Yemin edip sözünde durmayanlar da maddî durumları el veriyorsa on fakiri yedirmek veya giydirmek yahut bir köle azad etmekle mükellef tutuluyordu.[46] Köle azad etmek, yoksul doyurmak veya giydirmek, ekonomik karşılığı olan müeyyidelerdir. Dolayısıyla bu hukukî cezalandırmalarla, hürriyetine kavuşmayı bekleyen köle veya doyurulma ve giydirilmeye muhtaç kimse gibi toplumun alt tabakasında bulunan insanlara maddî destek sağlanıyordu. Bu da piyasayı bir ölçüde hareketlendiriyordu. Aynı şekilde sözü edilen cezaî müeyyidelerin uygulanmasıyla suç işleme oranı düşürülerek hukuka uygun bir hayatın yaşanması sağlanıyordu.

43 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/476.
44 en-Nisâ 4:92.
45 el-Mücâdele 58:4.
46 el-Mâide 5:89.

Vahiy dönemindeki ticaret hukukuna dair bahsettiğimiz bütün bu düzenlemelere rağmen sahabîler arasında zaman zaman bazı ticarî münakaşalar da yaşanıyordu.[47] Ticaret ahlâkı ölçüleri dâhilinde alışverişlerini yapan sahabîler, anlaşmazlıklarını da yine bu duyarlılıkla çözmeye çalışıyorlardı. Kendi aralarında anlaşamayınca sorunlarını Medine'de Hz. Peygamber'e,[48] Medine dışındaki yerlerde ise oralara atanan yöneticilere iletiyorlardı. Mahallinde çözülemeyen problemler, yöneticiler aracılığıyla Hz. Peygamber'e ulaştırılıyordu.[49] Ancak şunu da söylemek gerekir ki, bu dönemde ticarî münasebetlerin hukukî bir çerçeveye kavuşturulması, Hz. Peygamber'in kurallara uyma hususunda müslümanları yönlendirmesi ve sahabede kul hakkı bilincinin oluşturulması neticesinde, ticarî muameleler, cahiliye dönemine nispetle daha düzenli ve âdil bir şekilde sürdürülmüştür. Çalışma hayatının belirli bir düzene kavuşması ise hukukî sorunların azalması ve yeni hukuk sisteminin oturmasına katkı sağlamıştır.

IV. Kadının Konumu ve Aile Yapısındaki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Kadının konumu ve aile yapısı ile sosyoekonomik hayat arasında aktif bir münasebet bulunmaktadır. Kadının mal varlığı veya ticarî hayattaki aktivitesi, onun toplum içerisindeki konumunu etkilemektedir. Aynı şekilde kadının sosyal statüsü, onun sosyoekonomik alandaki rolünü yönlendirmektedir. Nitekim cahiliye döneminde asil ve varlıklı olanları hariç, kadınların ticarî hayatın dışında kalmalarının bir sebebi de kadının sosyal statü açısından erkekten düşük bir yerde konumlandırılmış olmasıdır.

Cahiliye döneminde cinsiyet ayrımcılığından mağdur olan kadın, Hz. Peygamber döneminde vahyin yönlendirmesi sonu-

47 Buhârî, "Büyû'", 85-7; Müslim, "Müsâkât", 3; İbn Mâce, "Ticârât", 33.
48 Buhârî, "Büyû'", 87; Müslim, "Müsâkât", 3.
49 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/23; Cevâd, *el-Mufassal*, VII/430.

cunda, bir insan olması itibariyle erkekle eş değerde görüldü ve kendisine çalışma hayatında aktif rol oynama hakkı ve imkânı da tanındı. Mirastan pay verilerek[50] ve mehir hakkı belli bir düzene tabi tutularak ona mülkiyet hakkı tanındı. Rızası olmadıkça malının kocası tarafından harcanması da yasaklanarak,[51] sahip olduğu malı bizzat kendisinin harcayabileceği veya ticarette değerlendirebileceği bir ortam hazırlandı.

Kadınlara hayatın diğer alanlarında da iyileştirmelerin yapıldığı vahiy döneminde, onların, elde ettikleri ekonomik imkânlar sayesinde, çarşı ve pazarda satıcı veya alıcı pozisyonunda cahiliye dönemine oranla daha aktif olarak yer aldıklarını düşünmek mümkündür. Nitekim Medine çarşı ve pazarlarında denetleme (hisbe) teşkilâtında kadınların da görevlendirildikleri nakledilmektedir.[52] İslâm'ın iffeti koruma amacıyla kadının yabancı erkekle iletişimini sınırlandırıcı kuralları[53]da göz önünde bulundurulduğunda, sözü edilen bayan görevlilerin daha çok, bayan alıcı ve satıcılarla ilgilendikleri şeklinde bir düşüncenin oluşmasına yol açmaktadır.[54] Bu çıkarım da bayanların, kendileri için denetleme memurları tayin edilecek kadar ekonomik faaliyetlerin içinde yer aldıkları sonucuna götürmektedir. Kaynak eserlerde çarşı ve pazarlarda satıcılık yapan bayanlardan bahsedilmesi, bu düşünceyi pekiştirmektedir. Örneğin, bazı kadınların Medine Pazarı'nda yağ, yün, esans ve kumaş gibi malzemeler sattıkları,[55] Esma bnt. Mahrame ile Havlâ bnt. Sü-

50 en-Nisâ 4:11-12.
51 en-Nisâ 4:4, 20.
52 Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 154; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 959.
53 İslâm dini iffeti ve aileyi korumak üzere kadını giyinme, yürüme, bakma (en-Nûr 24:31; el-Ahzâb 33:53) ve konuşma (el-Ahzâb 33:32) gibi hususlar başta olmak üzere yabancısı olduğu erkeğin cinsel arzularını uyandıracak davranışlardan sakındırmaktadır (Ebû Dâvûd, "Nikâh", 44; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1189). Aynı şekilde muhtemel sakıncalı durumlardan muhafaza etmek amacıyla yanında mahremi olmayan bir bayanın kendisine nikâhı düşen bir erkekle baş başa kalmasını uygun görmemektedir (Buhârî, "Nikâh", 110). Bu prensipler, bayanın yabancı erkekle bir erkek gibi rahat davranmasını engellemektedir.
54 Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 101.
55 Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/237.

veyb adındaki bayanların Medine'de parfüm satmakla meşhur oldukları ifade edilmektedir.[56] Aynı şekilde Kayle Ümmü Benî Enmâr adında bir kadın satıcının pazarlama yöntemi konusunda Hz. Peygamber'e danıştığından bahsedilmektedir.[57] Ancak Kur'an-ı Kerim'de ticarî mübadelelere şahitlik etmek üzere iki erkeğin bulundurulamaması durumunda bir erkek ile iki bayanın şahitliğine müracaat edilmesinin istenmesi, dolayısıyla ticarî münasebetlere şahitlik konusunda iki kadının, bir erkeğe denk tutulması,[58] onların bu dönemde de ticaret bilgisi ve tecrübesinde erkeklerin seviyesini yakalayamadıkları ve erkekler kadar ticarî hayata katılamadıklarını göstermektedir. Bu durumdan da evli bayanların çeşitli yollarla edindikleri serveti çoğunlukla, üretimden ziyade tüketim amaçlı olarak harcadıkları yahut rızalarıyla kocalarının kullanımına verip, kendilerinin de çocuklarıyla ve evin iç hizmetiyle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Bunda, evin geçimini sağlama görevinin erkeklere verilmesi[59] ve dolayısıyla kadının çalışma mecburiyetinin bulunmamasının payı büyük olmalıdır.

Vahiy döneminde kadına hak ettiği değer verilip, ticarî hayata atılma imkânı tanındığı gibi zina yasaklanarak,[60] kadın, ticarî eşya gibi kullanılmaktan da kurtarıldı. Nikâh ve boşanma gibi konular belirli bir sisteme bağlanıp, aile fertlerinin hukuk ve ahlâk kurallarına uygun bir şekilde birbirleriyle iyi geçinmeleri istenerek daha huzurlu bir hayat yaşamalarına imkân hazırlandı. Bu da aile bireylerinin azimli ve düzenli bir şekilde çalışmalarına katkı sağlamıştır. Bu şekilde sarf edilen emek so-

56 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/30; Nûrah, *el-Hayâtü'l-İctimâiyye*, s. 148.

57 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII/311; İbn Mâce, "Ticârât", 29; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/77.

58 el-Bakara 2:282.

59 en-Nisâ 4:34. Araştırmamız esnasında, çarşı pazarda çalışan kadınların, ellerindeki maddî imkanları değerlendirmek için mi böyle yaptıkları yoksa kendilerine bakacak kocaları olmadığından dolayı çalışmak zorunda kaldıkları için mi bu yola başvurdukları sorusuna cevap olabilecek bir tespitte bulunamadık. Bu konunun araştırılması, kadının çalışması ile ilgili güncel tartışmalara önemli katkılar sağlayacaktır.

60 el-İsrâ 17:32; en-Nûr 24:33.

nucunda ise ailenin geliri artmıştır. Gelirin artması ile birlikte aile de daha müreffeh bir hayat yaşama olanağına kavuşmuştur.

V. Eğitim ve Öğretimdeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Ticarî alanda başarılı olabilmek için belirli bir seviyede zihnî olgunluk, bilgi ve tecrübe sahibi olmak gerekmektedir. Bu açıdan eğitim ve öğretim olgusu ile ekonomik hayat arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik refah düzeyi; eğitim ve öğretimin kalitesini etkilediği gibi eğitim ve öğretim seviyesi de toplumun ekonomik durumuna yön vermektedir.

Eğitim sonucu edinilen bilgi ve tecrübe, meslek seçimini etkilemekte, edinilen yeterlilikler üretim ve tüketimi yönlendirmektedir. Bu sosyal realite eğitim ve öğretim düzeyi açısından birbirinden farklılık arzeden cahiliye ve vahiy dönemlerinin sosyoekonomik hayatlarında kendisini açıkça göstermektedir. Örgün eğitime dair herhangi bir kurumun bulunmadığı cahiliye döneminde okuryazarlığın gelişmemiş olması,[61] ticarî iş ve işlemlerde birtakım zorlukların yaşanmasına yol açmıştır. Ticarî muamelelerde muhasebe yapabilmek için belli bir ölçüde okuryazarlık gerekli olduğundan, bu beceriye sahip olmamak, bazı varlıklı insanların kendi başlarına ticaret yapmalarına engel olmuştur. Vahiy döneminde uygulanan yöntemlerle okuryazarlık düzeyinin kısa bir sürede yükselmesi, söz konusu sorunları büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Şu kadar var ki borçların yazılmasını öneren ayette, borçlunun yazacak kabiliyete sahip olmaması durumunda bir yazabilene yazdırmasının teklif edilmesi,[62] alışveriş yapan herkesin, borcunu bizzat kendisi yazacak kadar bir donanıma kavuşamadığını da göstermektedir.

Vahiy döneminde çocukları da kapsayan okuma-yazma seberberliği sonucunda oluşan okuryazarlık oranındaki artışın

61 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/368-9; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 758.
62 el-Bakara 2:282.

ticarî hayatta olumlu gelişmelere yol açtığı yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte bu alandaki asıl sorunlar, ticaret hukuk ve ahlâkının detaylı bir şekilde öğretilmesi ile giderilmiştir. Topluma mal olmuş bazı ticarî uygulamalar kaldırılırken tedricî yöntem takip edilmiş, bir muamele yasaklanmadan önce alternatifi sunularak yasak neticesinde herhangi bir boşluğun oluşmasına meydan verilmemiştir. Bu da ekonomi alanındaki değişimi oldukça kolaylaştırmıştır. Genelde eğitim ve öğretim seviyesinin yükseltilmesi, özelde yeni ticaret hukuk ve ahlâkının topluma kazandırılması sayesinde toplumsal bazda gerçekleşen ekonomik dönüşüm, müslümanların daha sistemli bir şekilde ve daha güvenli bir ortamda ticaret yapmalarına imkân sağlamıştır. Müslümanların bu sayede refah seviyelerini yükseltmeleri ise kendilerine, eğitim ve öğretime daha çok yatırım yapma ve vakit ayırma olanağını tanımıştır.

VI. İnanç ve İbadetteki Değişimin Sosyoekonomik Değişime Etkisi

İktisadî ve ticarî hayatla önemli derecede ilişkisi bulunan inanç ve ibadetler,[63] insanlar üzerindeki etkileri ölçüsünde ekonomiyi yönlendirme gücüne sahiptir. Bu durumu inanç ve ibadet bakımından merkezî özelliğe sahip olan Hicaz'da vahiy öncesi dönem ile vahiy döneminin ekonomik yapı ve işleyişindeki farklılıkta görmek mümkündür. İnanç ve ibadetteki değişimin sosyoekonomik yapıyla ilişkisini iki ayrı başlık altında izah etmeye çalışacağız.

a. İnançtaki Değişimin Etkisi

Bir inanç merkezi olan Mekke'de din, iktisadî ve ticarî hayatın lokomotifi gibi rol oynamaktaydı. Hem cahiliye hem de vahiy döneminde bu özelliğini koruyan Mekke'de, dönemler

63 Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 66; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 434; Halil Aldemir, "İslâm Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi", Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yay., İst. 2011, s. 280.

arasındaki inanç farklılığına paralel olarak, inanç kaynaklı farklı ekonomik faaliyetler gerçekleştirilmekteydi.

Cahiliye döneminde başta Kureyşliler olmak üzere Hicaz'daki belli başlı birkaç kabilenin, Kâbe'ye hizmet etme ve dini gerçek manada yaşama hususunda kendilerini diğer insanlardan üstün bir konumda görmeleri sonucunda ortaya çıkan Hums müessesesi, Mekke'nin ticarî gelişiminde olumlu rol oynamaktaydı. Hums müessesesinden faydalanan ahmesîler ihramlı iken süt mamüllü bir çeşit yiyecek olan "akt" yemeğini yemek, tereyağını tüketmek, yün eğirmek ve kıldan yapılmış çadırlarda oturmak gibi özellikle çöl Arapları arasında yaygın olan bazı uygulamaları kendilerine yasaklayıp, sadece deri çadırlarda gölgelenmeyi prensip edinmişlerdi.[64] Onları ayrıcalıklı bir konuma yükselten bu uygulama, kendilerine Arabistan genelinde saygınlık kazandırdığı gibi,[65] uluslararası ticarî yolculuklarında saldırıya maruz kalma riskini de azaltmaktaydı.

Hums müessesesinin hac veya umre yapmak üzere harem bölgesinin dışından Mekke'ye gelenlerle de ilgili birtakım ekonomik kuralları vardı. Bu müessese gereğince onlar, yanlarında getirdikleri yiyecekleri yiyemiyorlardı. Orta ve alt tabakadaki insanlar üzerlerindeki elbiselerle günah işlemiş olabilecekleri ve günahlı elbiselerle de tavafın yapılamayacağı düşüncesiyle[66] sadece Hums ehlinden ücretli veya ücretsiz olarak temin edecekleri elbiselerle ilk tavaflarını yapabiliyorlardı. Elbise bulamayanlar ise çıplak olarak tavaf yapmak zorunda kalıyorlardı. İtibarlı erkek ve kadınlar bu kurala tabi olmadan kendi elbiseleriyle bu ibadeti eda edebiliyor, ancak tavaf sonrasında üzerlerindeki elbiseleri çıkarıp atıyorlardı ve ne kendileri ne de bir başkası bu elbiselerden faydalanıyordu.[67] Hac ibadetine gelen

64 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/199-200; İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 180; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 294.

65 Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 294.

66 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/350; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/119.

67 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/199-200; Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, V/184; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I/72; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/289-291.

her hacı adayı bu uygulama doğrultusunda Mekke'de bir Kureyşli'nin evinde kalır, orada yer içer ve ondan elbise alırdı; sonra da onu kendi imkânları nispetinde mükâfatlandırırdı.[68] Hums müessesesi sonucu Kureyşliler hac ve umre ibadetlerini yapmak üzere Mekke'ye gelenlere verdikleri giyecek ve yiyecekler karşılığında belirli bir gelir elde ettikleri gibi,[69] şöhret bulan dinî itibarları sebebiyle, zamanla savaş ve yağmalamayı gelir kaynakları arasından çıkarıp, ticarete ağırlık vermeye başlamışlardı.[70]

Harem bölgesi içinden veya dışından, hac veya umre yapmak üzere Mekke'ye gelenlere tavaf için giyinik olmanın şart koşulduğu vahiy döneminde, "Allah'ın, kulları için çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş şeyleri" kimsenin haram kılamayacağı ifade edilerek,[71] insanların Kureyşlilerden elbise temin etmeye ihtiyaç duymaksızın üzerlerindeki temiz elbiselerle tavaf yapabilme imkânı tanındı.[72] Böylece Kureyşliler başta olmak üzere ahmesî olduklarını söyleyenlerin dinî ayrıcalıktan gelir elde etmeleri ve ahmesî olmayanların da mağdur olmaları önlendi.

Vahiy döneminde İslâm'ın güçlü inanç ilkeleri, inancın istismarından kaynaklanan ekonomik nitelikli Hums kurumunun ilgasını gerektirdiği gibi diğer ticarî ilişkilerde de etkisini göstermekteydi. Örneğin imanın altı esası olarak bilinen Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahirete ve kadere imanın yeni ticaret hukuk ve ahlâkının yerleşmesinde önemli derecede etkisi olmuştu. Öte yandan bu inanç esasları sayesinde müminlerin ticarî münasebetlerde bulunurken kendilerini

---

68 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/230. Tavaf yapmak üzere Mekkeli'den alınan elbiseye harîm, elbise sahibine ise hirmî denirdi (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII/119). İslâm'dan evvel Hz. Peygamber'in de yabancı hacı adaylarına mihmandarlık yaptığı (Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/230) nakledilmekle birlikte bunun karşılığında misafirinden hediye veya ücret aldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

69 Hemşerî, *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm*, s. 61; Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", VIII/1, s. 84.

70 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/287; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 173.

71 A'râf 7:31-2.

72 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/200; Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/353.

çevreleyen manevî bir kontrol mekanizması içinde hareket etmeleri sağlanmıştı. Bu dönemde ticarî muamelelerle ilgili herhangi bir cezaî müeyyidenin ortaya konulmamış olması, bu manevî kontrol mekanizmasının müminleri haksızlık yapmaktan uzak tutacak derecede işlevsel olduğunu göstermektedir. Vahiy döneminde bu derece etkin olan İslâm inancının ticarî hayata etkisini imanın altı esası bağlamında, müstakil başlıklar altında özetlemeye çalışacağız.

1. Allah'a İman

Cahiliye döneminin putlarda somutlaşmış tanrı inancı, sosyal hayatı yönlendirecek güçte etkin olmadığı için o dönemin ticarî faaliyetleri üzerinde de tesir icra etmiyordu. Müşriklerin ticarî seyahatleri öncesi ve sonrasında putlarını ziyaret etmeleri[73] ve panayırlarını putlara yakın bir yerde kurmaları[74] daha çok, ibadet ihtiyacını karşılama ve bereketlenme amacına yönelik idi. Onların putlarda var olduğunu zannettikleri tanrısal güce dayandırılan ticarî kuralları da yoktu. Ancak putları ilâh edinmeleri, direkt veya dolaylı olarak bazı malî uygulamalara yol açmaktaydı. Örneğin putlarla istişare etmek isteyen bir kişi, putların önünde kura çektirebilmek için öncelikle, bu işle ilgilenen görevliye yüz dirhem veriyordu.[75] Aynı şekilde Kureyşliler farklı kabilelere ait birçok putu Kâbe'ye yerleştirmek suretiyle insanları oraya yönlendirerek onların Mekke'de alışveriş yapmalarını sağlıyorlardı.[76] Yine Sakîfliler Tâif'te bulunan Lât putunu bir kazanç kapısı olarak değerlendiriyorlardı. Öyle ki Tâifliler Kâbe'ye olan teveccühün Lât'a döneceğini ümit ederek Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkma teşebbüsünü seviçle karşılamışlardı.[77]

Cahiliyenin kural koymak ve hesap sormaktan ziyade, memnun olduğunda nimet, kızdığında ise musibet veren zayıf tanrı

73 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/96; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/206.
74 Seydişehrî, *Tarih-i Din-i İslâm*, I/238.
75 Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/232; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/66-7.
76 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 292; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/201.
77 Sakar, *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm*, s. 54.

anlayışının aksine vahiy dönemindeki güçlü ilâh inancı, ekonomi dâhil hayatın bütün alanlarında etkin bir özelliğe sahipti. Vahiy döneminde ortaya konulan ticarî hayat ile bunu besleyen hukuk ve ahlâkın özünde bu itikad bulunmaktaydı.[78] Söz konusu inanca göre tek ilâh olarak kabul edilen Allah'ın her şeyi görme, bilme ve her şeye güç yetirme sıfatlarına sahip olması,[79] müslümanların iktisadî hayatlarında belirli bir disiplinle hareket etmelerini sağlamaktaydı. Nitekim nazil olan ayetlerde sık sık Allah'ın insanların yapıp ettiklerinden haberdar olduğu ifade edilerek Allah korkusuyla uyarılar yapılıyor ve müslümanlar günlük işlerinde hukuk ve ahlâk kurallarına uymaya teşvik ediliyordu.[80] Öte yandan müslümanlar yegâne hedef olarak gördükleri ilâhî rızaya ulaşabilmek için diğer alanlarda olduğu gibi ticarette de O'nun emir ve yasakları doğrultusunda iş ve işlemlerini yapmak zorundaydılar. Aynı şekilde ticaretlerinde başarılı olabilmeleri, O'nun dilemesine[81] ve ticarî kurallarına uymaya bağlıydı.[82] İşte bu inanç, vahyin çalışma hayatıyla ilgili kurallarının benimsenip uygulanmasında, dolayısıyla o dönemin ticarî faaliyetlerinin mahiyet ve keyfiyetinde oldukça etkili olmaktaydı. Müslümanlar Allah'a olan sevgi ve korkuları ölçüsünde ticaret kurallarına uyuyor, bu doğrultuda hareket ettikleri nispette de imanlarını güçlendirmiş oluyorlardı.

2. Meleklere İman

Cahiliye dönemi insanlarında melek inancı zayıftı ve ticarî hayata herhangi bir etkisi söz konusu değildi. Vahiy döneminde ise meleklere iman, müminleri başkasına zarar vermek bir yana, gelişigüzel davranışlarda bulunmaktan bile sakındıracak güçte etkindi. Bu dönemde, meleklere iman, mümin olmanın

78 Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 190, 197; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 188; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 54.
79 el-Hucurât 49:18; er-Ra'd 13:16.
80 el-Bakara 2:282.
81 Âl-i İmrân 3:27.
82 el-Bakara 2:276.

şartlarından sayıldı ve bir kısım meleğin insanları takip edip, onların davranışlarını kaydetmekle görevlendirildikleri anlatıldı.[83] Yazıcılar olarak tanıtılan bu meleklerin insanın sağında ve solunda bulunup, kişiyi devamlı gözetledikleri ve onun yaptığı her şeyi yazdıkları ifade edildi.[84] Aynı şekilde insanların ölümden sonraki hayatta hesaba çekilirken meleklerin yazdıklarından oluşan kitapla karşılaştıklarında "Vay halimize, bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın yaptıklarımızın hepsini sayıp dökmüş!" diyecekleri haber verildi.[85] Bu bilgilendirme, müslümanları günlük hayatın bütün alanlarında olumlu davranmaya sevketmiştir. Meleklere iman esası, kişide manevî bir kontrol mekanizması oluşturmuş, başkasına fark ettirmeden yapılabilecek birçok suçun engellenmesini sağlamıştır. Dolayısıyla melek inancı, çalışma ve ticaret hayatında hile ve aldatma gibi gizli yollarla yahut açıktan haksızlık yaparak karşı tarafı mağdur etmek gibi teşebbüsleri önlemiş; ticarî sözleşme ve mübadelelerin dürüstçe ve âdilâne bir şekilde gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur.

3. Kitaplara İman

Hicaz'da cahiliye dönemi Arapları'nın ellerinde kendilerini yönlendirecek herhangi bir ilâhî kitap yoktu. Bu durum ile Arapların okuma yazma becerisine sahip olmamaları arasında bir ilişki bulunmaktadır. Onların ilâhî bir kitapları olsaydı, anlamak veya sevap kazanmak amacıyla onu okuyabilmek için okumayı öğrenmeleri; kitabı yazarak sonraki nesillere aktarmak için ise yazı yazma becerisini kazanmaları gerekecekti. İşte bu ihtiyaç, onları, ticarî muhasebe için oldukça gerekli olan okuma yazamayı öğrenmeye sevkedecekti. Nitekim yahudilerin, pratikte pek faydalanmasalar[86] da, Tevrat'ı sahiplenip oku-

83 el-İnfitâr 82:10-12.
84 el-Kâf 50:16-18.
85 el-Kehf 18:49; el-Hakkâ 69:19-20.
86 Kur'an'da, yahudilerin ellerindeki Tevrat'ı okuyup, ezberlemelerine rağmen hükümleriyle amel etmedikleri ve onların bu durumunun merkebin kitap taşımasına benzediği anlatılmaktadır (el-Cum'a 62:5).

maları,[87] onlar arasında okuryazarlık oranının yükselmesinde önemli bir saik niteliğinde idi. Yahudilerin okuyup yazabilmeleri ise ticarî hayatlarında kolaylıklar sağlamış ve ekonomilerini güçlendirmeye zemin hazırlamıştır. Nitekim yahudiler Medine'den çıkarılıncaya kadar oranın en varlıklı grubu özelliğine sahiplerdi.[88] Ancak onların bu durumu kendileri ile sınırlı kalmış, iç içe yaşadıkları müşrik Arapları okuryazarlığa teşvik hususunda tetikleyici olmamıştır. Vahyin nazil olduğu dönemde ise, Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için okuyacak kadar, yazıyla kaydedilebilmesi için de yazacak kadar bilgi sahibi olma zarureti oluşunca, gerçekleştirilen çeşitli faaliyetler ile insanlara okuma yazma becerisi kazandırılmaya çalışıldı. Bu, ticarî faaliyetlerde önemli bir ihtiyaç olarak hissedilen okuryazarlığın yaygınlaşmasını sağlamıştır.[89] Öte yandan nazil olan ayetlerle, borçların yazılmasının önerilmesi,[90] tüccarların bu eksikliklerini daha hızlı bir şekilde gidermesinde yönlendirici olmuştur. Bunların yanı sıra imanın geçerliliği için, öğretilerinin gönülden tasdik edilmesi gereken bu ilâhî kitapta iktisadî hayata dair kuralların ve örneklerin verilmesi; müslümanların yeni ticaret hukuk ve ahlâkını daha çabuk anlayıp kabullenmelerini ve uygulamalarını sağlamıştır.

4. Peygamberlere İman

Cahiliye döneminde herhangi bir peygamber yaşamadığı gibi, peygamberlerin getirdiği ilkeler de tam olarak bilinmediği için toplum, ticaret dâhil hayatın bütün alanlarında vahiyle desteklenen bir rehberin örnekliğinden mahrum bulunmaktaydı. Vahiy döneminde ise kendisine güvenip, uymanın mümin olmanın gerekliliği olarak öne sürülen Peygamber Hz. Muhammed,[91] canlı bir örnek olarak insanlara önderlik yapmaktaydı.[92] Bu

87 el-A'râf 7:157.
88 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VII/155; Algül, *İslâm Tarihi*, s. 90; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 188.
89 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 105.
90 el-Bakara 2:282.
91 en-Nisâ 4:65, 80.
92 el-Ahzâb 33:21.

durum, vahiy döneminde iş ve ticaret hayatında gerçekleştirilen değişimin kolayca anlaşılmasını ve benimsenmesini sağlamıştır.[93] Hz. Peygamber'in toplumu şekillendiren bir öğretmen ve eğitmen olarak ticaretle ilgili hukuk ve ahlâk kurallarını açıklayıp bu kuralların takibini yapması ve gerçekleştirdiği ticarî muamelelerde örnek tavırlar sergilemesi, İslâm'ın ekonomik hayata dair prensiplerinin müslüman toplumda yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Öte yandan onun liderlik vasfının yanı sıra üstün insanî niteliklere sahip olması ve ilâhî iradenin de yönlendirmesi neticesinde çok sevilip sayılması, topluma yerleşmiş bazı yanlış ticarî uygulamaların büyük tepkilerle karşılaşılmadan kaldırılmasında etkin rol oynamıştır.[94] Yine onun insanları eğitirken zaman, mekân ve muhatabın özel durumunu gözeterek pedagojik bir yöntem izlemesi,[95] bu sosyoekonomik dönüşümde oldukça etkili olmuştur.

5. Ahirete İman

Cahiliye Arapları'nın çoğu ahiret hayatını inkâr ediyordu.[96] Bu durum, iktisadî faaliyetleri olumsuz etkilemekteydi. Zira ölümden sonraki hayata inanmamak ve bu dünyada yapılan her şeyin burada kalacağını düşünmek, iyiliklerin daha az, kötülüklerin ise her fırsatta yapılmasına yol açmaktadır. Ahirete iman ile hak hukuka riayet arasındaki ilişki, ticarî muamelelerde de kendini göstermektedir. Nitekim cahiliye döneminde ölümden sonraki hesabı inkâr edenlerin, hakkını alma imkânından yoksun kimsesizlere haksızlıkta bulunmaktan çekinmedikleri anlatılmaktadır. Örneğin ahiret hayatına inanmayan Âs b. Vâil'in (ö.622m.) Mekke'de kendisinden alacağını isteyen Habbâb b. Eret'e (ö.37/657) borcunu ödemediği ve kendisi ile alay ederek ona borcunu ahirette vereceğini söylediği kaydedilmektedir.[97]

93 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 89.
94 Uğur, "Asr-ı Saadet'te Sosyal Hayat", I/160-172.
95 Parladır, "Asr-ı Saadet'te Eğitim", IV/446-449.
96 Yâsîn 36:78.
97 Buhârî, "Büyû'", 29; "İcâre", 15; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/33.

Vahiy döneminde, ölümden sonraki hayata inanmak, mümin olmanın temel şartlarından sayıldı.[98] Bu ilke, müslümanlarda otokontrol mekanizması olarak fonksiyon icra etmiştir. Ticarî davranışlar dâhil, kişinin yapıp ettiği her şeyden ölümden sonraki hayatta hesaba çekileceği, bu hesabın neticesine göre ebedî güzellikler diyarı cennete veya cezaların görüldüğü cehenneme gideceğine dair inanç,[99] müslümanları hak ve hukuka riayet etmeye, dolayısıyla ticaret hukuk ve ahlâkına da uygun bir şekilde hareket etmeye yönlendirmiştir. Öyle ki haksızlığı ispat veya suçluyu cezalandırma ihtimalinin bulunmadığı ortamlarda bile, ahiret inancı, hakkaniyete uygun bir şekilde hareket etmeyi sağlamıştır. Ahirete imanın bu etkin fonksiyonundan dolayı, vahiy döneminde ahiret hesabı hatırlatılarak insanlar haksızlıklardan sakındırılıyordu.[100] Örneğin çalıştırdığı işçinin ücretini vermeyen kişiden ahirette Allah'ın davacı olacağı bildirilerek, işverende işçinin hakkını tam olarak teslim etme duyarlılığı oluşturulmaya çalışılıyordu.[101] Aynı şekilde hile ve dolandırmanın cehenneme girme sebebi olduğu anlatılarak ticarî muamelelerde dürüst davranmaya teşvik ediliyordu.[102] Nitekim Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiği ilk zamanlarda orada ölçü ve tartıda ileri derecede sahtekârlık yapıldığını görünce, Mutaffifîn suresinin ölçerken dürüst olmayı emreden ilk ayetlerini okuyarak onlara ölçüp tartarken hilelerle insanların mallarını ellerinden almanın ölümden sonraki hayatta cezayı gerektirdiğini bildirmişti.[103] Hz. Peygamber'in bu uyarısından sonra insanların ölçü ve tartıda hassas davranmaya başladıkları nakledilmiştir.[104]

---

98 el-Bakara 2:4, Emrullah Fatiş, *Kur'an'a Göre Ahirete İmanın Önemi*, Ravza Yay., İst. 2013, s. 140.

99 el-Câsiye 45:28-9; el-Müminûn 23:115; el-Kıyâme 75:36-40.

100 Medine Pazarı'nın mezarlık çevresinde kurulmasına karar verilirken, pazardaki insanlara ölümden sonraki hayatı hatırlatıp, onları manevî kontrol altında tutma, hırs, sahtekârlık ve dolandırıcılık gibi duygu ve davranışlardan koruma düşüncesinin de taşınmış olabileceği ifade edilmektedir (Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 33).

101 Buhârî, "Büyû'", 106.

102 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/263

103 el-Mutaffifîn 83:1-6.

104 İbn Mâce, "Ticârât", 35.

İşte böylesine güçlü ve etkin olan ahiret inancı, ticarî işlemlerde hile ve aldatmalarla haksız kazanç elde etmek bir yana, alım satımlarda yeri geldiğinde kendi hakkından dahi vazgeçebilecek bir anlayışı müslümanlara kazandırmıştır.

Öte yandan vahiy döneminde, bu dünya hayatının geçiciliği sık sık hatırlatılıp,[105] ölümden sonraki hayatın ise devamlı ve daha hayırlı olduğu için dünya hayatına tercih edilmesi gerektiğinin ifade edilmesi,[106] dünya ve ahiret arasında dengeli ve ahenkli bir hayatın kurulmasının istenmesi[107] ve müslümanların gönülden bağlandıkları Hz. Peygamber'in devlet başkanlığı imkânlarına sahip olmasına rağmen mal biriktirmeyip, yeri geldiğinde bir yahudiden ailesi için tahıl borçlanacak kadar zahidane bir hayat yaşaması;[108] müslümanlara ahiret önceliği düşüncesini kazandırmış ve onları mal kazanma ve biriktirme hırsından, dolayısıyla ihtirasın yol açtığı haksızlıklardan uzak tutmuştur. Nitekim ahiret inancının dünya hayatına dönük bu kazanımlarından faydalandığı anlaşılan Süleyt adındaki ensarlı bir sahabînin, Hz. Peygamber'in kendisine verdiği araziyle meşgul olmanın kendisini onun sohbetlerinden mahrum bıraktığını görünce araziyi geri verdiği rivayet edilmektedir.[109] Aynı şekilde müslümanlara bu dünyanın imtihan yeri olduğu,[110] zerre kadar küçük olsa dahi, burada yapılan iyilik ve kötülüklere ahirette karşılık verileceği[111] ve ahirette, servetin nasıl kazanılıp nerede harcandığının sorulacağı[112] inancı ve bilincinin kazandırılması; ölümden sonraki hayatta azaptan korunmak ve daha büyük nimetlere kavuşmak amacıyla, onları ticarette haksız yollara başvurmaktan ve iktisadî tasallut kurup, işçilerin haklarını gasp etmekten sakındırmış, çalı-

105 el-Kehf 18:15; el-Hadîd 57:20.
106 et-Tevbe 9:38; el-Gâfir 40:39; A'lâ 87:16-17.
107 el-Kasas 28:77.
108 Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/184.
109 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 286.
110 el-Ankebût 29:2-3.
111 el-Zilzâl 99:7-8.
112 Tirmizî, "Sıfetü'l-Kıyâme", 1.

şanları da ücret karşılığı yaptıkları işleri ellerinden geldiğince güzel yapmaya yönlendirmiştir.[113]

6. Kadere İman

Cahiliye döneminde müşriklerin bereketlenmek ve dilekte bulunmak gibi amaçlarla putların yanında kurban kesmeleri yahut kurban keserken putların isimlerini anmaları ve yine benzer gayelerle sadaka vermeleri;[114] putların veya putlarla bağlantı içinde olan metafizik bir gücün, ekonomik durumlarına müdahalede bulunduğuna inandıklarını göstermektedir. Kur'an'da putların rızık vermeye güç yetiremedikleri bildirilip, rızkın Allah'tan istenmesi gerektiğinin ifade edilmesinden[115] de müşriklerin rızkın dağıtımında putların etkili olduğuna dair bir inanç taşıdıkları anlaşılmaktadır. Ancak putperestlerin putlarla olan ilişkilerinin yüzeysel olması, hayır ve şerrin metafizik gücün iradesine bağlı olduğuna dair inancın ticarî hayatlarında çok da etkili olmadığını düşündürmektedir.

Vahiy döneminde ise mümin olmanın ayrılmaz bir vasfı olarak kabul edilen kadere iman ilkesi,[116] ticarî düşünce ve davranışları tamamen etkileyecek boyutta idi. Bu dönemde, herkese çalıştığının karşılığı verileceği, ancak Allah'ın, özel yönlendirmelerle kimisine hak ettiğinden fazla mal vereceği, kimisini de bu imkândan mahrum bıraktığı haber verildi.[117] Buna inanmak, bir taraftan çalışmayı, öbür taraftan rızkın artması için Allah'a dua etmeyi gerekli kılmaktadır. Rızkın Allah'ın takdirinde olduğuna inanmak, aynı zamanda kişinin arzu edip de ulaşamadığı nimetin kendisi için takdir edilmediğini düşünüp, üzülmemesi ve hırsa kapılmaması gerektiği bilinciyle hareket etmesini temin etmektedir.[118] Öte yandan bütün nimetleri Al-

113 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 123.
114 el-En'âm 6:136-8; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/94.
115 el-Ankebût 29:17.
116 et-Tevbe 9:51; el-Hadîd 57:22.
117 er-Ra'd 13:26; el-İsrâ 17:30; el-Ankebût 29:62; Rûm 30:37.
118 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 152; Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 114.

lah'ın yarattığı[119] ve O'na dayanılması gerektiği inancı,[120] ekonomik krizin yaşandığı ortamlarda bile kişinin ümid ile hareket etmesini sağlamakta ve girişimde bulunup, başarılı olmasına vesile olabilmektedir.[121]

Vahiy döneminde, ayrıca kader ekonomik hayat ilişkisi ile ilgili olarak, Allah'ın insanlar taşkınlık yapmasınlar diye rızkı belirli bir ölçü dâhilinde dağıttığı,[122] kullarına, manevî olgunluğa ermeleri için zaman zaman yoksulluk yaşattığı[123] ve işbölümüne ortam sağlamak üzere herkese farklı yetenek ve maddî imkânlar takdir ettiği anlatıldı.[124] Müminlerin bu hususlarda bilgilendirilmiş olmaları, onları çok mal sahibi olabilmek için hileli yollara başvurmaktan ve daha varlıklı insanlara haset etmekten uzak tutmuştur. Vahyin nazil olduğu dönemde bu bilgilendirmelerin yanı sıra, fazla mal sahibi olmanın zararları da anlatılarak, müminler, kendileri için takdir edilen maddî imkânlara rıza göstermeleri hususunda yönlendiriliyordu. Örneğin servetin artmasıyla birlikte kişinin dünyaya daha sıkı bir şekilde sarılabileceği, bencillik ve cimrilik duygusunun artabileceği,[125] böylece insanlara karşı kibirlenebileceği ve malın mutlak sahibi olan Allah'ı unutup, ondan yüz çevirebileceği,[126] yaşanmış ibretlik hikâyelerle[127] anlatılarak müminler çalışma hayatında hukukî ve ahlâkî ilkelere uymaya teşvik ediliyordu.

---

119 en-Neml 27:64.
120 Âl-i İmrân 3:159.
121 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 151; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 52.
122 eş-Şûrâ 42:27.
123 el-En'âm 6:42; el-A'râf 94-96, 130.
124 ez-Zuhruf 43:32.
125 el-Me'âric 70:21.
126 el-İsrâ 17:83.
127 Bu hikâyelerden bir tanesi Hz. Musa zamanında yaşamış ve hazinesinin anahtarlarını bir grup insanın taşımakta zorlanacak kadar zengin olduğu söylenen Kârûn ile ilgilidir. Kârûn'a, infakta bulunması gerektiği söylenince o, kibir, bencillik ve cimrilik duygularına yenik düşüp, zenginliğini bilgisi sayesinde elde ettiğini ileri sürmüş ve Allah'ın mal üzerindeki otoritesini reddetmiştir. Bunun üzerine zenginliği ile birlikte yerin dibine batırılmıştır. Önceden Kârûn'a gıpta ile bakarak onun yerinde olmak isteyenler, akibetini görünce "Demek ki Allah dilediği kullarına rızkı genişletiyor, dilediğine daraltıyor. Allah bize lütfetmemiş olsaydı, bizi de yere batırırdı..." (Kasas

b. İbadetteki Değişimin Etkisi

Cahiliye dönemindeki sathî şirk inancına paralel olarak ibadetler de düzensiz bir yapıya sahipti. Ancak buna rağmen icra edilen bazı ibadetlerin, sosyoekonomik hayatta yansımaları olmaktaydı. Örneğin putların yanında kesilen kurban, Mekke'de yapılan hac ibadeti ve çeşitli amaçlarla değişik yerlerde ihtiyaç sahiplerine verilen sadakalar, malî yönü ağır basan ibadetler olduğu için, doğal olarak ticarî hayatı da etkiliyordu. Vahiy döneminde amaç ve form değişimine tabi tutularak devam ettirilen bu ibadetler, sistematik bir hale getirildi. İhdas edilen diğer çeşitleri ile birlikte bu ibadetler, müslüman toplumda ticarî faaliyetleri de etkiyecek özelliğe kavuşturuldu. Örneğin ibadetlerin belirli bir düzen dâhilinde eda edilmesinin istenmesi, müslümanları çalışma hayatında da düzenli olmaya motive etmiştir.[128] Aynı şekilde bütün nimetlerin sahibi olan Allah'a kulluk borcunun yerine getirilmesi bilinciyle ibadetlerin ifa edilmesi, müslümanların ticarî meselelerde birbirlerine karşı sorumluluk duygusuyla hareket etmelerine katkı sağlamıştır.[129]

Vahiy döneminde ibadetin ekonomiyle ilişkisi açısından değinilmesi gereken diğer bir konu da ibadetlerin ekonomik çabalar uğruna terk edilmemesi ile ilgilidir. Bu hususla ilgili nazil olan ayetlerde, ticarî meşgalelerin "Allah'ı anmak, namaz kılmak ve zekât vermek" gibi ibadetlerden alıkoymayacak şekilde sürdürülmesi istendi ve buna riayet edenler övüldü.[130] Böyle bir prensip ortaya konularak, müslümanlar ibadet düzenine uyma hususunda yönlendirildikleri gibi ibadeti ihmal

---

28:76-82) diyerek fazla mal sahibi olmanın bazı tehlikeli durumlara yol açabileceğini ifade etmişlerdir.

128 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 133.

129 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 243.

130 en-Nûr 24:37; Cum'a 62:11. Abdullah b. Ömer (ö.73/692), "Öyle adamlar ki, ne ticaret, ne de alışveriş onları Allah'ı zikretmekten, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyar. Onlar kalplerin ve gözlerin dehşetten allak bulak olacağı günden korkarlar." (en-Nûr 24:37) mealindeki ayetin, ezanı duyunca işlerini bırakıp namaza koşan esnaf hakkında nazil olduğunu söylemiştir (Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/174; Kettânî, etTerâtibü'l-İdâriyye, II/10).

edecek derecede mala aşırı bağlanma, hırs ve bencillik gibi duyguların etkisinde kalmaktan ve bu duygularla haksız kazanca tevessül etmekten de sakındırıldılar.

Sadaka, kurban ve hac ibadeti, hem cahiliye ve hem de vahiy döneminde bilinen ibadetler olmakla birlikte bunların icra ediliş şekli ve bunlara yüklenen anlam, bu iki dönemde birbirinden farklı olduğundan, bu ibadetlerin ekonomik yansımaları da her iki dönemde farklı tezahür etti. Sosyoekonomik hayatla ilişkisi daha yoğun olan bu ibadetlerin ekonomik faaliyetlere etkisini ayrı başlıklar altında genel olarak izah etmeye çalışacağız.

1. Zekât ve Sadaka

Müşrikler, bereketlenmek, musibetlerden korunmak ve dualarını kabul ettirmek amacıyla, maddî imkânları ölçüsünde bazı sunularda bulunurlardı. Bir yerde sabit bir şekilde yaşayanlar, ziraî ürünlerinin onda birini,[131] göçebeler ise yaşlarını veya yavrulama sayısını dikkate alarak bazı hayvanlarını tanrılarına adarlardı.[132] Faydalanmayı kendilerine haram kıldıkları bu adakların[133] bir kısmını Allah'a, bir kısmını ise putlarına tahsis ederlerdi.[134] Allah'a ayırdıklarını ihtiyaç sahiplerine, putlarına ayırdıklarını ise puthane yetkililerine verirlerdi. Putlarına ayırdıkları ekin iyi mahsul vermez yahut afetten etkilenirse Allah için ayırdıklarından putlarınkine aktarırlar; Allah için ayırdıkları yerden iyi mahsul almazlarsa, putlarınkine dokunmaz ve "Allah zengindir, ihtiyacı yoktur. Putlarımız ise muhtaçtırlar." derlerdi.[135] Onların, putları adına puthane görevlilerine verme-

131 Cevâd, *el-Mufassal*, VII/484.

132 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 330. Müşrikler, tanrıya adadıkları, bahîre ve sâibe diye adlandırdıkları hayvanlardan sağ olarak doğan yavruyu sadece erkeklerin, ölü doğan veya doğum esnasında ölen yavruyu ise hem erkekler hem de kadınların yiyebileceğini düşünürlerdi (Karaman v.d., Kur'ân Yolu, I/258).

[illegible]raman v.d., Kur'ân Yolu, I/257.

[illegible]136.

[illegible], *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/94; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar* [illegible]*i*, s. 85; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 943; Aksu, *İslâm'ın Doğu*[illegible]*lumsal Realite*, s. 60.

yi plânladıkları mahsulün beklenenden az çıkması durumunda taksimde değişikliğe gitmeleri, muhtaçlara yaptıkları bu ödemelerin düzensiz olduğunu ve ihtiyaç sahiplerinden ziyade mabedin bakımını üstlenenleri gözettiklerini göstermektedir.

Cahiliyede putlara yapılan takdimlerin yanı sıra zenginlerin fakirlere yönelik yedirme ve giydirme türünden yardımları da oluyordu. Örneğin Amr b. Luhay'in bir panayırda veya hac döneminde yaklaşık on bin deve kestirdiği ve yine on binlerce insanı giydirdiği,[136] yemek yedirme ve misafirleri ağırlamadaki genişliği ile şöhret bulan Abdullah b. Cüd'ân'ın[137] zaman zaman evinin önünde büyük tencerelerde yemek pişirttiği ve gelen geçeni münadiler aracılığıyla yemeğe davet ettiği nakledilmektedir.[138] Aynı şekilde geniş maddî imkânlara sahip insanların, geçimin zor sağlandığı dönemlerde fakir insanlara yardımcı olmak amacıyla "meysir" kumarını oynadıkları ve oyun sonunda kazandıkları develerin etini ihtiyaç sahiplerine dağıttıkları, bu oyunu oynamayan zenginlerin ise kınandığı ifade edilmektedir.[139] Bütün bu yardım ve iyiliklerin daha çok, şöhret bulmak amacıyla yapıldığı düşünülse bile özellikle hedef kitle olarak fakirlerin seçilmesi ve bir kısmının da hac gibi önemli bir ibadet döneminde yapılması, söz konusu faaliyetlerde ibadet düşüncesinin de bulunduğunu göstermektedir.

Cahiliye döneminde yapılan bu türden yardım ve iyilikler, vahiy döneminde zekât, öşür ve sadaka gibi isimlerle adlandırılıp, Allah'ın emrini yerine getirmek ve rızasını kazanmak amacıyla belirli bir sistem dahilinde yapılan ibadetler haline dönüştürüldü.[140] Devlete veya vatandaşa yapılan bu malî ödemelere ibadet niteliğinin verilmesi, bunların içtenlikle yapılmasını sağlamış ve ödemelerden kaçınma teşebbüsüne engel

136 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/166.
137 Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/244.
138 Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/222-3; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 204.
139 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/70; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/216.
140 Buhârî, "Zekât", 38-42.

olmuştur.[141] Ayrıca Hz. Peygamber'in yapılan bağış ve zorunlu ödemelerden faydalanmanın kendisine[142] ve yakın akrabalarına haram olduğunu bildirip,[143] bunları ihtiyaç sahiplerine tahsis etmesi; onun ve yakınlarının yüksek itibarlarını halk nazarında daha da yükselttiği gibi ödemelerin güven ve samimiyet duygusu içinde yapılmasını da sağlamıştır. Öte yandan zekât, öşür ve sadakaların cahiliyeden farklı olarak idarî ve dinî makamlarda bulunanlara değil de yardıma muhtaç kimselere verilmesi, toplumun genelinde yaşam kalitesini yükseltmiştir.[144] Vatandaşlar arasında mal varlığı açısından yapay bir eşitlik oluşturmaktan ziyade, zenginliği alabildiğine kötüye kullanmaya mani olmak ve yoksulun durumunu düzeltmek gibi hedefleriyle ön plâna çıkan bu ibadetler[145] sayesinde fakirlerin satın alma gücüne kavuşması, piyasanın hareketlenmesine vesile olmuştur.[146] Aynı şekilde yardımlaşma niteliği ağır basan zekât ve sadaka ibadeti, müslüman toplumda bencilliğin yerine digerkâm bir karakterin gelişmesine de katkı sağlamıştır.[147]

2. Kurban

Cahiliye döneminde müşrikler müstakil bir ibadetten ziyade putlara bağlılıklarını göstermek, manen yaklaşmak, onlarla bereketlenmek ve bazı önemli konularda onların görüşüne müracaat etmek üzere kurban keserlerdi. Örneğin çocuğunun nesebi konusunda bir karışıklıkla karşılaşan insanlar, Hübel'e bir kurban kestikten sonra onun görüşünü öğrenmek için fal

141 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 418.
142 Buhârî, "Zekât", 60.
143 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, s. 214; Buhârî, "Zekât", 57. Hz. Peygamber, odasında gördüğü hurma tanesini, canı çekmesine rağmen, zekât malından olabilir ihtimaline karşı yemekten sakınmıştır (Buhârî, "Lukata", 6; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XI/171; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1018). Aynı şekilde o, torunu Hasan'ın yemek üzere aldığı hurmayı, zekât mallarından olduğu gerekçesi ile, ağzından çıkartmıştır (Müslim, "Zekât", 50). Hz. Peygamber'in bu davranışı, onun bu hususta ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.
144 Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/391; Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/56.
145 Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 192; Karakoç, *İslâm Toplumunun Strüktürü*, s. 27.
146 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 171, 350; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 93; Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 152.
147 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 244; Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 92.

okunu çekerlerdi.[148] Aynı şekilde müşrik Araplar, putlarına tazim amacıyla ve bereket beklentisiyle koyunun ilk yavrusunu, fera' adını verdikleri deveyi ve receb ayında atîra adında bir koyun keserlerdi.[149] Putların yanında kestikleri kurbanların kanını onların üzerine sürer ve etlerini yırtıcı hayvanların yemesine bırakırlardı.[150] Aynı şekilde Araplar hac ibadeti için yola çıktıklarında, boyunlarına gerdanlık taktıkları kurbanlıklar Mekke'ye sevk ederlerdi.[151] Hac ibadetini tamamladıktan sonra kestikleri bu kurbanlıkların etinden kendileri yemeyip, tamamını ihtiyaç sahiplerine bırakırlardı.[152] Bu uygulama neticesinde yoksulların et ihtiyaçlarının kısa bir süreliğine de olsa giderildiğini ve bununla birlikte hayvancılık sektörüne de bir hareketlilik geldiğini düşünebiliriz.

Vahiy döneminde devam ettirilen kurban ibadeti, İslâm'ın inanç ve ibadet ölçülerine göre yeniden şekillendirildi. Şöyle ki, kurbanın Allah'ın emrini yerine getirip, rızasına ulaşmak amacıyla kesilmesi emredildi ve maddî durumu uygun olan bütün müslümanlarca bu ibadetin ifa edilmesi istendi.[153] Hac ibadetinden sonra kurban kesilmesi de belirli kurallara bağlandı.[154] Ayrıca cahiliyede fera' ve atîra adı verilen kurban ibadeti uygulaması kaldırıldı.[155] Böylece kurban ibadeti daha sistemli ve düzenli bir hale kavuşturuldu. Vahiy döneminde hayvancılığın, bu vesilesiyle daha da geliştiğini ve hayvan piyasasındaki canlılığın arttığını ifade edebiliriz.[156]

3. Hac

Cahiliye döneminde hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'de oluşan kalabalıklar, ticareti önemli ölçüde hareket-

148 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/156; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, II/205.
149 Buhârî, "Akîka", 3, 4; Nesâî, "Fer' ve'l-Atîra", 2-3.
150 Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, s. 172.
151 Merzûkî, *el-Ezmine ve'l-Emkine*, II/156.
152 Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 302.
153 Tirmizî, "Edâhî", 1, 11; İbn Mâce, "Edâhî", 2.
154 el-Bakara 2:196.
155 Buhârî, "Akîka", 3, 4; Nesâî, "Fer' ve'l-Atîra", 1.
156 Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 101; Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 157.

lendiriyor;[157] Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz panayırlarının kurulmasına zemin hazırlıyordu.[158] Bununla birlikte, hac ve umre ibadetleri esnasında Kureyşliler rifâde (yemek ikramı)[159] ve sikâye (tatlı su ikramı) hizmetleri[160] çerçevesinde hacı adayları için büyük meblağlara varan masraflarda bulunuyorlardı. Örneğin bu görevleri üstlenen Hâşim b. Abdümenâf'ın (ö.524m.) hac döneminde Kureyşlilerden de aldığı yardımlarla bazen binlerce deve kestiği,[161] kıtlığın olduğu bir yıl ise bütün malını Şam'a götürüp onunla simit ve un aldığı nakledilmektedir.[162] Ancak Kureyşlilerin bu misafirperverlikleri karşılıksız kalmamış, kendilerine uluslararası çapta prestij kazandırmıştı.[163] Kureyşliler, edindikleri bu saygınlık sayesinde güzergâhları üzerindeki kabilelerden zarar görmeden ticarî yolculuklarda bulunma imkânına kavuşmuşlardı.[164] Kureyşlilerin rifâde ve sikâyeyle Mekke'ye daha çok yabancı çekerek müşteri potansiyelini arttırmayı amaçladıkları da söylenmektedir.[165] Ayrıca hac ve umre yapmak üzere Mekke'ye gelen yabancılar orada alışveriş yapıyor,[166] putlara manevî yakınlık sağlamak düşüncesiyle infaklarda bulunuyor[167] ve hac ibadeti sonunda özellikle elbise ile ayakkabı tasadduk

157 Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, I/33; Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 23; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 236-7.

158 Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm*, s. 23; Cemîlî, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 84.

159 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/136; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/376-7.

160 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/66; Sakar, *et-Târîf fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm* s. 29; Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, s. 91.

161 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 203.

162 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/136. Hâşim b. Abdümenâf (ö.524) hacılar için aldığı simitleri ufaltıp, tiride benzer bir yemek yaptığı için kendisine ufalayan, parçalayan manasında Hâşim denildiği söylenmektedir (Süheylî, *er-Ravdu'l-Ünf*, I/249; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/230).

163 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 71; Şelebî, *Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmiyyi*, I/126; Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", VIII/1, s. 79; Aldemir, "*İslâm Öncesi Mekke* Ekonomisinin Kur'ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi", s. 289.

164 İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye*, s. 203, 205.

165 Efgânî, *Esvâku'l-Arab*, s. 123; Berru, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 176.

166 Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, s. 56; Sâlim, *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye*, s. 245; Kılıç, "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", VIII/1, s. 79.

167 Cevâd, *el-Mufassal*, IV/113.

ediyorlardı.[168] Bütün bunlar Mekkelilerin bütçesine önemli ölçüde girdiler sağlamıştır.[169]

Vahiy döneminde hac ibadetinin iktisadî hayatta etkisi artarak devam etti. Kâbe'yi ziyarete gelenlerle ilgilenmeyi ve onlara saygı göstermeyi emreden ayet-i kerime[170] doğrultusunda, rifâde[171] ve sikâye[172] hizmetleri bu dönemde de sürdürüldü.[173] Bu hizmetler yerine getirilirken yapılan masraflar, nüfusu yaklaşık on bin olan Mekke'de piyasanın canlanmasına vesile olmuştur. Ayrıca hac ibadetinin Mekke'ye gitmeye "yol bulabilen" bütün müslümanlara farz kılınması[174] ve umrenin hac döneminde de yapılmasına müsaade edilmesi,[175] cahiliye döneminden daha fazla sayıda insanın Mekke'ye gelmesini ve orada daha uzun süre kalmasını sağlamıştır. Hac ibadeti vesilesi ile Mekke'de oluşan kalabalık, ticarî faaliyetlerin daha yoğun bir şekilde gerçekleşmesine zemin oluşturmuştur. Aynı şekilde hac ibadeti esnasında alışveriş yapmakla ilgili cahiliye yasağının kaldırılmasıyla birlikte Mekke'deki ticaret hacmi daha da artmıştır. Nitekim bu uygulama neticesinde, alışveriş alanları hakkında bilgi verirken de ifade ettiğimiz gibi, Arafat ve Minâ'da pazarlar kurulmuştu.

VII. Ahlâkî İlkelerdeki Değişimin Sosyoekonomik Değişimle Etkileşimi

Ahlâkî ilkeler, iktisadî ve ticarî hayatın hakkaniyet ölçüsünde ve belli bir düzen içinde sürdürülebilmesi için en az,

168 İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, s. 181; Âkil, *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm*, s. 293-4; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/433.

169 Zeydân, *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî*, I/36.

170 el-Mâide 5:2.

171 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/136; Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/376-7.

172 Abbas b. Abdulmüttâlib'in (ö.32/653) cahiliye döneminde Tâif'teki üzüm bağından üzüm şerbeti yapıp, hacılara ikram ettiği (İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 108) ve bu âdetini müslüman olduktan sonra da devam ettirdiği nakledilmektedir (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I/179; İbrahim, *Esvâku'l-Arabi*'t-Ticâriyye, s. 203).

173 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/348.

174 Âl-i İmrân 3:97.

175 Buhârî, "Hac", 33.

kanunlar kadar gerekli ve tesirlidir.[176] Ekonomik kalkınmanın temel faktörlerinden sayılan ahlâkî ilkeler,[177] cahiliye döneminde ticarî ilişkileri olumlu yönde etkileyecek ölçüde özümsenmemişti. Mertlik ve cömertlik gerçek manada ahlâkî değer olarak değil de güç yarışında üstünlük aracı olarak kullanıldığından;[178] hoşgörü, dürüstlük ve güvenilirlik ise bireylerin şahsiyetlerine tam olarak yerleşemediğinden[179] erdemler, toplum genelinde huzur ve güvenin sağlanmasında, ticarî faaliyetlerin hakkaniyete uygun bir şekilde gerçekleşmesinde etkin rol oynayamıyordu. Toplumda ahlâkî faziletlerin yerine reziletlerin hâkim olması, malî meseleler başta olmak üzere sosyal ilişkilerde küçük ailelere mensup, sahipsiz veya yabancı kimselerin çeşitli haksızlıklara maruz kalmasına yol açıyordu. Güzel ahlâkın dinin ayrılmaz bir parçası sayıldığı vahiy döneminde ise ahlâkî meziyetler, müslüman bireylerde huy haline getirilmeye çalışılarak moral faktörler olarak sosyal ilişkileri yönlendirici niteliğe kavuşturuldu. Ticarî hayatın hakkaniyete uygun bir şekilde sürdürülmesini sağlamak üzere bazı erdemlere özellikle vurgu yapıldı. Çalışmamızın bu kısmında ahlâkî faziletlerin sosyoekonomik hayatla ilişkisini bu erdemler bağlamında incelemeye çalışacağız.

a. Dürüstlük ve Güvenilirlik

Dürüstlük ve güvenilirlik, ticarî hayatı etkileyen önemli faktörlerdir.[180] Cahiliye döneminde dürüstlük yüksek bir fazilet olarak biliniyor olmasına rağmen[181] pratikte davranışları yönlendirecek ölçüde özümsenemediğinden, ticarî ilişkilerde taraflar birbirlerini yalan, hile ve aldatmalarla mağdur edebiliyordu. Bazı panayırlarda hile ve yalandan sakındırmak

176 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 419.
177 Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 447.
178 Aydın, *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi*, s. 100.
179 Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, 120-1; Çağrıcı, "Ahlâk", II/1; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 42.
180 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 91.
181 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/122.

üzere hemhemeye çokça başvurulması (boğuk bir sesin çıkarılması),[182] bu durumu açıkça göstermektedir. Doğruluk ve dürüstlüğün yüksek erdemler olarak tanıtılıp, yalan ve sahteciliğin müslüman şahsiyetiyle bağdaştırılmadığı vahiy döneminde[183] ise hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ticarî ilişkilerde de dürüstlüğün egemen olmasına çalışıldı. Aldatan tüccarın, yaptığını bu dünyada gizleyebilse dahi, ahirette cezasını muhakkak çekeceği; aldatma imkânına sahip olmasına rağmen dürüst davranan tüccarın ise ahirette peygamberlerle beraber olmak gibi yüksek mükâfatlarla ödüllendirileceği haber verildi.[184] Ticarî muamelelerde müslümanlar bir taraftan bu şekilde, dürüst olmaya teşvik edilip, hilelerden sakmdırılırken, öbür taraftan hilenin tespit edilmesi durumunda mağdur olan tarafa hakkını alabilme imkânı tanındı. Örneğin sütünü olduğundan daha çok göstermek amacıyla birkaç gün sağılmadan bekletilen bir hayvanı satın alan kişiye, bunu öğrendiğinde akdi bozup, ücretini geri alma hakkı verildi. Aynı şekilde, beynindeki rahatsızlıktan dolayı çoğunlukla zararla neticelenen alışverişler yapan bir sahabîye, alışveriş esnasında muhayyerlik hakkını da talep etmesi tavsiye edildi.[185]

Vahiy döneminde müslümanların dürüst ve güvenilir bir kimliğe sahip olmalarını sağlamak üzere gerekli uyarılar yapılıp, piyasada güvenin hâkim olmasına yönelik bazı hukukî önlemler alındığı gibi, özellikle bazı ahlâkî ilkeler üzerinde önemle duruldu. Ticarî muamelelerle doğrudan ilişkili olan bu ilkeleri başlıklar halinde özetle anlatmaya çalışacağız.

---

182 Dürüst ve güvenilir şahsiyete sahip bir toplumun inşa edildiği vahiy döneminde hemhemeye devam edildiğine dair herhangi bir bilginin nakledilmemesi, ticarî işlemler esnasında tarafların birbirlerini bu şekilde uyarmalarına ihtiyaç duymayacak derecede dürüst davrandıklarını göstermektedir.

183 el-Câsiye 45:7; el-Furkân 25:72; Hûd 11:85-6; Buhârî, "Büyû'", 48.

184 Tirmizî, "Büyû'", 4.

185 Buhârî, "Büyû'", 48; Müslim, "Büyû'", 12; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/424.

1. Ürün ve Ücreti Hakkında Doğru Bilgi Vermek

Ticarî muamelelerin problemsiz bir şekilde gerçekleşmesi için satıcı ve alıcının satış konusu ürün ve ücreti hakkında birbirlerini doğru bilgilendirmeleri gerekmektedir. Doğruluğun bir yaşam tarzı olarak benimsendiği vahiy döneminde, ticarî muameleler esnasında dürüst davranma hassasiyeti oluşturulmaya çalışıldı. Bu amaç doğrultusunda, hileye başvurmanın uhrevî cezası, dürüst davranmanın ise mükâfatı anlatıldı.[186] Örneğin ayıplı bir malın kusurunu söylemeden satmanın helâl olmayacağı ve satılık eşyadaki ayıbı müşteriden saklayan satıcıya Allah ve meleklerin lânet edeceği bildirilerek,[187] insanlar hile ve dolandırıcılıktan sakındırıldı. Ayrıca tarafların yapacakları alışverişle ilgili hususlarda doğru konuşmalarının bereketi; yalan söylemelerinin ise bereketsizliğe sebep olacağı haber verilerek[188] alışverişte dürüst davranmaya teşvik edildi.

Hz. Peygamber ürünün kalitesi veya ayıbı hakkında müşterinin doğru bilgilendirilmesi konusunda sözlü uyarılar yaptığı gibi müslümanların bu erdemi tabiat haline getirmelerini sağlamak amacıyla fiilî takibatta da bulunurdu. Rivayet edildiğine göre, o bir gün pazarda dolaşırken satışa arz edilmiş bir gıda yığınına elini daldırdı. Alt kısmında ıslaklık hissetmesi üzerine satıcıyı uyardı. Satıcı, yağmurun ürünü ıslattığını söyleyince, Hz. Peygamber ona, ıslak kısmını insanların görecekleri şekilde üste çıkarması gerektiğini söyleyip, "Bizi aldatan bizden değildir." uyarısını yaptı.[189] Aynı şekilde Hz. Peygamber, müslümanları, kalitesiz hurmayı kalitelisiyle karıştırıp, kalitelisi üste gelecek şekilde istiflemek suretiyle göz boyamaktan da sakındırırdı.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed, ashabına ürünün özellikleri konusunda dürüst davranmayı telkin etmesinin yanı sıra ücreti konusunda şeffaf olmanın gerekliliğini de anlatırdı.

186 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/311.
187 İbn Mâce, "Ticârât", 45.
188 Buhârî, "Büyû'", 22.
189 Müslim, "Îmân", 45; Tirmizî, "Büyû'", 74; İbn Mâce, "Ticârât", 36.

Onun bu hususta yönlendirmede bulunduğuna dair şöyle bir örnek nakledilmektedir. Rivayet edildiğine göre ticaretle iştigal eden Kayle Ümmü Benî Enmâr adındaki bir kadın, satın almak istediği bir şeyi düşündüğü fiyattan alabilmek için önce piyasasından düşük bir fiyat söyler, sonra pazarlık yapa yapa ürünü istediği fiyattan satın alırdı. Bir şey satarken de satmak istediği fiyattan daha yüksek bir fiyat söyler, pazarlık neticesinde indirim yaparak ürünü düşündüğü fiyattan satardı. Uyguladığı bu yöntemin uygun olup olmadığını Hz. Peygamber'e sorduğunda o kendisine, bir şey satmak veya almak istediğinde karşı tarafı yanıltmamak için düşündüğü fiyatı veya miktarı olduğu gibi söylemesini tavsiye etti.[190]

2. *Alışverişte Yemin Etmemek*

Ticarî hayatta dürüstlük ve güvenilirlik ilkelerinin yerleşebilmesi için üzerinde durulan temalardan bir tanesi de alışverişlerde yemin etmekten kaçınma hususudur. Mümini kendisine güvenilen kişi olarak tanıtan Hz. Peygamber, alıcı ve satıcıyı yemin etmekten sakındırır, tarafların yemine ihtiyaç duymaksızın birbirlerine güvenmelerini arzu ederdi. Ticarî sözleşme esnasında taraflardan birinin diğerini doğru söylediğine ikna etmek amacıyla yemine başvurmasının, görünüşte satış miktarını arttırsa da yapılan alışverişin bereketini gidereceğini söylerdi.[191] Öte yandan yemin gibi ağır bir ifadenin alışveriş için kullanılması da uygun görülmüyordu. Nitekim çarşıda bir satıcının Allah'a yemin ederek malına daha yüksek bir fiyat biçildiğini söylemesi üzerine Allah'ın ahdini ve yeminleri az bir paraya satanlara ahirette hiçbir payın olmayacağını ifade eden ayetin[192] nazil olduğu nakledilmektedir.[193]

Yemin desteğiyle satış yapmanın uygun görülmediği o dönemde, gerçeği ters yüz eden yalan yemin ise kesin bir dille

190 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VIII/311; İbn Mâce, "Ticârât", 29; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/77.
191 Buhârî, "Büyû'", 26; İbn Mâce, "Ticârât", 30.
192 Âl-i İmrân 3:77.
193 Buhârî, "Büyû'", 27.

haram kılındı.[194] Hz. Peygamber manevî sorumluluğunu da hatırlatarak ashabını asılsız yeminlerle alışveriş yapmaktan mennederdi. O, Allah'ın yalan yeminle satış yapan kişiye rahmet nazarıyla bakmayacağını, yalan yeminde bulunarak satış yapan kişinin acı bir azabı hak kettiğini,[195] yaptığı o satıştan bereket göremeyeceğini[196] söyler ve esnafa bu türden yanlışlarda bulunmuş olma ihtimaline karşı sadaka vermelerini tavsiye ederdi.[197]

3. Borcu Zamanında Ödemek

Borcu vaktinde ödemek, ticarî muamelelerde güvenilirlikle doğrudan ilgili bir husustur. Hz. Peygamber, güvenin zedelenmemesi ve mağduriyetlerin yaşanmaması için, mecbur kalınmadıkça borca girmemeyi, borçlanıldığında ise ödemeyi zamanında yapmayı önemle tavsiye ederdi. Aynı şekilde o, borçlanırken, geri ödeme bilinci ve sorumluluğunu taşımanın gerekliliğini bildirir ve bu şekilde borçlanan kişiye Allah'ın yardım edeceğini,[198] geri ödememek düşüncesiyle borç alan kişinin ise borcunu ödemekte zorlanacağını söylerdi.[199] Borcu ödeme imkânı bulunmasına rağmen geciktirmeyi ise haksızlıktan öte zulüm olarak nitelerdi.[200] Hz. Peygamber, bu tür ifadelerle müslümanlarda borç ödeme duyarlılığını geliştirmeye gayret gösteriyordu. Öte yandan iflâs eden borçlusunun ya-

194 Buhârî, "Şirb ve'l-Müsâkât", 10.
195 Tirmizî, "Büyû'", 5.
196 Müslim, "Müsâkât", 27; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/316.
197 Tirmizî, "Büyû'", 4; İbn Mâce, "Ticârât", 3.
198 Ödemek düşüncesiyle borçlanan kişinin borcunu kapatması ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den şu hikâye nakledilmektedir: İsrailoğullarından birisi Allah'ı şahit ve kefil göstererek bin dinar borçlandı. Borcunu ödemek üzere alacaklısına gelebilmek için araç bulamayınca, borçlandığı altınları alacaklısının adını yazdığı bir kâğıtla birlikte odun parçasına yerleştirdi ve odunu denize bıraktı. Yüce Allah, o odun parçasını denizin öbür ucunda borçlusunun yolunu gözleyen alacaklıya yönlendirdi. Alacaklı şahıs onu suda görünce, evde yakacak olarak kullanmak üzere aldı ve parçalayınca içindeki dinarlarla kâğıdı gördü. Borçlu, daha sonra ilk fırsatta bin dinar daha yanına alıp alacaklısının yanına gidince, borçlanırken şahit ve kefil tuttuğu Yüce Allah'ın, suya bıraktığı dinarları sahibine ulaştırdığını gördü (Buhârî, "Kefâle", 1).
199 Buhârî, "İstikrâz", 2.
200 Buhârî, "Havâlât", 2; Tirmizî, "Büyû'", 68.

nında malını bulan kişinin bunu almaya hakkının olduğunu söyleyerek, borç verilen şeyi bu şekilde teminat altına almaya çalışıyordı.[201] Aynı şekilde borçlu olarak ölüp, geride mal bırakmayanın borcunu ödemeyi birisi üstleninceye kadar onun cenaze namazını kılmaktan imtina ederek,[202] insanları hayattayken borçlarını ödemeye teşvik ediyordu. Bu yöntemle, bir başkası tarafından da olsa borcun ödenmesini sağlayarak, alacaklının mağdur olmasını önlediği gibi geri ödememe riskinden dolayı insanların birbirlerine yardım etmekten kaçınmalarını da engelliyordu.[203] Mekke'nin fethinden sonra hazinenin güçlenmesi ile birlikte, Hz. Peygamber'in geride mal bırakmadan vefat eden yoksulların borçlarını kendisinin üstlenmesinin[204] ve zekât gelirlerinden borçlulara fon tahsis edilerek [205] borç ödemenin kolaylaştırılmasının bir amacı da, sözkonusu güven ortamının korunması ve güçlendirilmesi olmalıdır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in işçinin hakkının zamanında ödenmesi ile ilgili olarak kinayeli bir ifadeyle "işçiye alnının teri kurumadan ücretinin verilmesini" istemesi,[206] hakkı teslim etme gerekliliğini bildirmenin yanı sıra işçi ile işveren arasında bulunması gereken güven duygusunun temin ve artışı amacına da matuf olmalıdır.

b. Müsamahakârlık

Ticarî münasebetlerin sağlıklı bir şekilde sürdürülüp neticelendirilebilmesi için gerekli erdemlerden bir tanesi de tarafların birbirlerine karşı müsamahakâr davranmalarıdır. Yardımlaşmanın menfaat odaklı olup, kabile ile sınırlı tutulduğu, affetme ve hoşgörmenin acizlik addedildiği cahiliye döneminin aksine, hoşgörü, yardımlaşma ve soruna çözüm üretme an-

201 Müslim, "Müsâkât", 5; Tirmizî, "Büyû'", 36.
202 Buhârî, "Kefâle", 3, 5.
203 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/478; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1039.
204 Buhârî, "Kefâle", 5; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II/203.
205 et-Tevbe 9:60.
206 İbn Mâce, "Ruhûn", 4.

layışıyla yaklaşma duyarlılığının[207] yerleştirilmeye çalışıldığı vahiy döneminde, ticarî ilişkilerde de toleranslı davranmanın gerekliliğine vurgu yapıldı. Ticarî münasebetlerde işlemleri kolaylaştırmak üzere müsamahakâr davranmayı ifade eden bazı ahlâkî ilkelerin üzerinde önemle duruldu. Bunları, borçluya kolaylık tanımak ve alıp satarken kolaylık sağlamak şeklinde ifade edebiliriz.

1. Darlık Çeken Borçluya Kolaylık Sağlamak

Borçluya, ödeme süresi veya miktarında kolaylık sağlamak, ticarî ilişkilerdeki müsamahakârlığın önemli bir şeklidir. Borçlunun daha da sıkışıp faize bulaşmasına engel olabilecek bu yöntem, vahiy döneminde ayetle[208] gündeme getirilip, müslümanların bu hususta fedakâr davranmaları istendi. Sakîflilere borçlarını ödeyemeyen Mügireoğullarının mühlet istemelerine karşılık olumsuz cevap almaları üzerine, borçluya kolaylık tanımaya teşvik eden ayetin nazil olduğu nakledilmektedir.[209] Hz. Peygamber, bu doğrultuda, alacaklının darlık içindeki boçlusuna mühlet vermesini tavsiye ediyor ve yeri geldiğinde alacağını sadaka olarak bağışlamasının daha hayırlı olacağı söylüyordu.[210] O, zor durumdaki borçluya mühlet tanımanın ve mümkünse alacaktan vazgeçmenin, kıyametin koptuğu sırada yaşanacak sıkıntıdan kurtulmaya vesile olabileceğini haber veriyor,[211] önceki ümmetlerden örnekler[212] anlatarak ashabını borcu

207 Sahabenin yardımsever, fedakâr ve müsamahakâr bir şahsiyete sahip olmalarında, Hz. Peygamber'den nakledilen şu ifadelerin etkisi büyük olmuştur: "Kim bir müslümanın dünya sıkıntılarından birisini giderirse, Yüce Allah da onun kıyamet sıkıntılarından bir sıkıntısını giderir. Kim dünyada darda kalmışa kolaylık gösterirse, Yüce Allah da ona dünya ve ahirette kolaylık gösterir. Kim, bir müslümanın dünyada bir ayıbını örterse, Yüce Allah da onun kusurlarını dünya ve ahirette örter. Kul, mümin kardeşinin yardımında bulundukça, Allah da onun yardımcısıdır." (Müslim, "Zikr", 11; Buhârî, "Mezâlim", 3).

208 el-Bakara 2:280.

209 Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, III/371.

210 Buhârî, "Büyû'", 17-8.

211 Müslim, "Müsâkât", 6; Tirmizî, "Büyû'", 67.

212 Bu örneklerden bir tanesi şu şekildedir: Hz. Peygamber'in bildirdiğine göre geçmiş ümmetlerin birinde bir kişi vefat eder ve kendisine, yaptığı hayırları

tahsil ederken müsamahakâr davranmaya teşvik ediyordu.[213] Öte yandan borcunu kapatacak kadar mal geride bırakmadan ölen kişinin cenaze namazını kılmayarak maddî durumu iyi olan alacaklıyı borcu düşürmeye yönlendiriyordu.[214]

2. Alıp Satarken Kolaylık Göstermek

Alışverişin gönül rahatlığı içinde tamamlanması ve ticarî ilişkinin sürdürülebilmesi için akdi yapan tarafların ücret ve miktar konularında birbirlerine kolaylık göstermeleri gerekmektedir. Çarşı, pazar ve panayırlarda ticarî münasebette bulunan insanların anlayış seviyesi bakımından birbirlerinden farklı olması, satıcı ve alıcının birbirlerine kolaylık göstermelerinin önemini bir kat daha artırmaktadır. Öte yandan köylünün ürününü bizzat kendisinin satması için yapılan yönlendirmeler ile Medine'ye daha çok yabancı tüccar çekmek için uygulanan siyaset sonucunda alışveriş alanlarında kültür ve dil bakımından birbirinden farklı, çok sayıda insanın ticarî münasebette bulunması, bu konunun üzerinde özellikle durmayı gerektirmekteydi. Bu realitenin farkında olan Hz. Peygamber, alıcı ve satıcıya alışverişte birbirlerine kolaylık göstermelerini tavsiye ederdi. O, alıp satarken veya borcunu öderken müsamahalı olana Allah'ın rahmet edeceğini haber vererek veya böyle bir temennide bulunarak[215] ashabını ticarette yeri geldiğinde hakkından feragat edebilme erdemini göstermeye yönlendirirdi.[216] Aynı şekilde hukukî sorumluluk doğuran bir satım akdinin sonunda taraflardan birinin pişman olup alışverişi bozmak istemesi durumunda, diğerinin buna rıza göstermesi karşılığında Allah'ın kıyamet gününde onun sıkıntısını gidereceğini bildire-

sorulur. O da kölelerine/oğullarına, borcunu ödemekte zorlanan borçlulara mühlet tanıyarak, borcu indirerek veya tamamen düşürerek kolaylık sağlamalarını vasiyet ettiğini ve bunu da Allah'ın ona olan haklarından vazgeçer ümidiyle yaptığını söyler. Bunun üzerine Allah, meleklerine ona hesap sormaktan vazgeçmelerini söyler (Buhârî, "Büyû'", 17-8).

213 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/309; Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, VI/384.

214 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/478; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1039.

215 Buhârî, "Büyû'", 16; Tirmizî, "Büyû'", 76; İbn Mâce, "Ticârât", 28.

216 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV/307.

rek[217] taraflardan birinin memnun kalmadığı bir sözleşmenin, diğerinin fedakârlığıyla düzeltilmesini telkin ederdi.

Vahiy döneminde insanları ticarî muameleler esnasında bu şekilde hoşgörülü olmaya özendirmenin, ihtirastan ve iletişim eksikliğinden kaynaklanabilecek sorunların önlenmesi ve huzurlu bir ticaret ortamının oluşması açısından büyük katkısı olmuştur. Öte yandan ticarî sözleşmelerde tarafların aşırı yüksek veya düşük fiyat tekliflerinden kaçınması, az kârlı ama çok sayıda ticarî muamelenin gerçekleşmesini sağlamıştır. Nitekim Abdurrahman b. Avf'ın (ö.32/652) bu şekilde hareket ederek sürümden çok kazandığı, örneğin bazı günlerde bin deveyi alış fiyatına satıp, yularını ise bir dirhemden sayarak bin dirhem gelir edindiği anlatılmaktadır.[218] Her iki tarafın da kazançlı çıkmasına vesile olan bu yöntem, piyasadaki hareketliliği de artırmıştır.

c. Cömertlik

Ticarî muamelelerde insanları ihtirastan koruyan ve taraflar arasında sıcak ilişkilerin yaşanmasını sağlayan ahlâkî erdemlerden biri de cömertliktir. Cahiliye dönemindeki cömertlik anlayışı, belirli menfaatleri elde etme amacına matuf olup, ticarî hayatta bireyleri fedakâr davranmaya yönlendirecek nitelikte değildi. Mahza Allah rızasını kazanmak gibi dürüst bir düşünceyle cömertlikte bulunma ahlâkının kazandırılmaya çalışıldığı vahiy döneminde ise bu ahlâkî ilkenin ticarî münasebetlere de yansımaları olmaktaydı. Genel olarak cimrilikten sakındırılıp cömertlik duygusunun güçlendirildiği bu dönemde,[219] ticarî münasebetlerde de tarafların birbirlerine cömertçe davranmaları ve memnuniyet duygusuyla sözleşmelerini tamamlamaları tavsiye ediliyordu. Şart koşulmamışsa, borcu fazlasıyla ödemenin güzelliği insanlara işlenmeye çalışılıyordu.[220]

217 Ebû Dâvûd, "İcâre", 52; İbn Mâce, "Ticârât", 26.
218 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 370.
219 el-Me'âric 70:18-25.
220 Nevevî,*eş-Şerhu alâ Sahîhi Müslim*, XI/37; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, s. 1033.

Hz. Peygamber, müminleri ticarî münasebetlerde cömertçe hareket etmeye teşvik ettiği gibi kendisi de bu hususta imrendirici, örnek davranışlar sergilemekteydi. Rivayet edildiğine göre o, alışverişte pazarlık yapsa dahi ödemede bulunurken ücreti fazlasıyla verirdi. Örneğin onun pantolon/sirval satın alıp, ücretini fazlasıyla ödediği[221] ve bu alışverişin ücretini ayarlayan tartıcının Hz. Peygamber'in bu davranışını hayranlıkla izlediği nakledilmektedir.[222] Yine borçlandığı yaştan deve bulamayınca daha değerlisini alacaklısına verdiği ve "Sizin en hayırlınız ödemede en iyi olanınızdır." dediği rivayet edilmektedir.[223] O, bu şekilde müşterinin ödemede cömertçe davranmasını isterken öbür taraftan aynı erdemi satıcının da göstermesini arzu eder ve müşteriye üzerinde anlaşılan miktardan biraz fazla vermesini tavsiye ederdi.[224]

d. Kanaatkârlık

Huzurlu bir ticaret ortamının tesisinde, kanaatkârlığın oldukça önemli bir yeri vardır. Kanaatkârlık, zengin ve fakir insanların iç içe yaşadıkları bu dünya hayatında hased duygusunu önleyebilecek güçlü bir haslettir. Aynı şekilde aşırı hırs; üzüntü ve haksızlığa sürüklediğinden, bunlardan korunmak için de kanaatkâr olmak gerekmektedir.[225] İşte böylesine faydalı ve gerekli olan kanaat hasleti müslümanlara kazandırılmak üzere vahiy döneminde çeşitli yönlendirmelerde bulunuldu. Örneğin, miktarca daha fazla olsa dahi, gayri meşru veya pis olan şeylerin, temiz ve helâl olan şeylerin yerini tutamayacağı bildirildi.[226] Aynı şekilde dürüstlükle kazanılan kâra razı olunması gerektiği belirtildi.[227] Müslüman olma nimetine erişen ve yeterli miktarda rızka sahip olup, buna kanaat eden kişi-

221 Tirmizî, "Büyû'", 66; İbn Mâce, "Ticârât", 34.
222 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/27, 30.
223 Buhârî, "Vekâle", 5; Müslim, "Müsâkât", 22; Tirmizî, "Büyû'", 75.
224 İbn Mâce, "Ticârât", 34.
225 Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, s. 193.
226 el-Mâide 5:100.
227 Hûd 11:86.

nin övülecek bir konumda bulunduğu anlatıldı.[228] Ayrıca asıl zenginliğin, mal çokluğu değil de gönül zenginliği olduğu ifade edildi[229] ve kanaatkârlık şükrün en ileri derecesi sayıldı.[230] Bu şekilde kanaatın hakikati anlatılıp, faydaları zikredilerek bu ahlâkî fazileti edinmeye teşvik edilirken aynı zamanda da "İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa, o üçüncüsünü de ister." gibi veciz ifadelerle[231] insan tabiatında bulunan mal, mülk ve makam tutkusuna [232] karşı uyanık olma hususunda uyarılar yapıldı.

Vahiy döneminde müslümanlara, gelir ve makam sahibi olurken kanaatkâr olma ahlâkı verilmeye çalışıldığı gibi serveti tüketirken de kanaatkâr bir şekilde davranma hasleti kazandırılmaya gayret gösterildi. Zira kanaatkâr ve dengeli tüketim, mal biriktirmeye imkân sağlarken, israf olarak isimlendirilen aşırı veya lüzümsüz tüketim, malın zayi olmasına dolayısıyla ihtiyaç duyulan ürünlerin daha çok azalmasına ve fiyatların da yükselmesine yol açmaktadır.[233] Öte yandan gerekli harcama ve ödemelerden sonra arta kalan malı koruyup, miras olarak sonrakilere bırakmanın, toplumun ekonomik gelişiminde önemli bir yeri vardır. Varislerin, ellerine geçen serveti değerlendirip, daha da arttırarak bir sonraki nesle miras bırakmaları, toplumun refah seviyesinin yükselen bir artışla gelişmesini temin etmektedir. Kaldı ki İslâm inancına göre mülkün asıl sahibi Allah olup,[234] mülk insanların tasarrufunda emanet olarak durmaktadır. İnsanoğlu, bu emanetten sahibi tarafından müsaade edildiği kadarıyla yararlanma hakkına sahiptir. Dolayısıyla gereksiz harcamalarla malı tüketmek, emaneti zayi

228 Müslim, "Zekât", 43; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, II/168.
229 Buhârî, "Rikâk", 15; Müslim, "Zekât", 40.
230 İbn Mâce, "Zühd", 24.
231 Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V/117; Müslim, "Zekât", 39.
232 el-Â'diyât 100:8.
233 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/495.
234 Âl-i İmrân 3:189; el-Câsiye 45:27; el-Hadîd 57:2. Mülkiyetin kutsallığı anlayışının gerisindeki etkenlerden biri de mutlak manada mülkiyetin Allah'a izafe edilmesidir (Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 195).

etmektir.[235] İsraf etmek, aynı zamanda Allah'ın nimetlerine karşılık nankörlük yapmaktır. İsrafta, malı yaratılış maksadına göre değerlendirmemek söz konusu olduğu için onu yaratan Allah'a karşı saygısızlık suçu da bulunmaktadır. Aynı şekilde bir ürünün oluşmasında birçok kişinin alın teri bulunduğu için israf, aynı zamanda onların emeklerine karşı bir çeşit saygısızlıktır.[236] Kişinin malını israf etmesi, bakmakla mükellef olduğu aile fertlerine,[237] sadaka ve zekât vermekle sorumlu olduğu toplumun diğer bireylerine[238] haksızlıkta bulunması manasına da gelir.[239] Öte yandan müsrif, harcamalarına, parayı yetiştirebilmek için daha çok kazanma ihtiyacı hisseder. Bu da onun hırsını kamçılayıp, haksız yollarla kazanç elde etmeye yönelmesine sebep olabilir.[240] İşte iktisadî, hukukî ve ahlâkî alanda birçok problemlere yol açan israfı önlemek ve bunun yerine iktisadlı harcama ahlâkını kazandırmak üzere vahiy döneminde çeşitli yönlendirmelerde bulunuldu. Örneğin ölümden sonraki hayatta kişinin kendisine verilen nimetleri ne şekilde kullandığından hesaba çekileceği,[241] Allah'ın müsrifleri sevmediği,[242] Rahman'ın has kullarının harcamalarında israf ve cimriliğe kaçmadan orta bir yol izledikleri[243] bildirildi. Akrabaya, düşküne ve yolda kalmışa yardım ederken bile saçıp savurmaktan sakınmak gerektiği ve saçıp savuranların şeytanın arkadaşları oldukları ifade edildi.[244] Bu uyarı ve telkinler neticesinde vahiy döneminin müslüman toplumunda kazanırken olduğu gibi tüketirken de kanaatkârane bir şekilde davranma anlayışı yerleştirilmiştir. Nitekim sahabîlerin ganimetler saye-

235 el-İsrâ 17:26-27.
236 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 223.
237 et-Talak 65:6-7.
238 et-Tevbe 9:60; Buhârî, "Zekât", 21.
239 Geçit, *Ekonomi ve İnanç*, s. 181.
240 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/508, 528.
241 et-Tekâsür 102:8.
242 el-A'râf 7:31; el-Gâfir 40:28.
243 el-Furkân 25:67.
244 el-İsrâ 17:26-27, 29.

sinde bolluğa kavuşmalarına rağmen lükse dalmadan zahidane yaşamaya devam ettikleri nakledilmektedir.[245]

e. Alçakgönüllülük

Alçakgönüllülük, insanı gösteriş ve kibrin yol açtığı gereksiz harcamalardan koruyan önemli hasletlerdendir. Cahiliye döneminde insanlar, saygınlık kazanmak, güçlü olduklarını ispat etmek veya öyle görünmek amacıyla[246] gösteriş tüketiminde bulunuyorlardı. Çevrelerinde daha güçlü veya cömert oldukları intibaını uyandırmak için daha çok harcamak zorunda kalıyorlardı. Varlıklı görünmek hevesiyle bol bol harcayanlar, kısa sürede bütün mal varlıklarını kaybediyor, bu sefer de "yığın yığın mal telef ettim"[247] diyerek harcadıkları malların çokluğu ile övünüyorlardı.[248] Öte yandan toplumun alt tabakasında bulunanlar, gösterişli bir hayat sürdüren üst kesime nefret ve kin duyguları besledikleri gibi özenerek onlar gibi harcamaya çalışıyorlardı. Bu da onları, tasarruf etme ve yatırım yapma imkânından mahrum bırakıyordu.[249] Gösterişin/riyanın yasaklanıp,[250] alçakgönüllülük ahlâkının yerleştirilmek istendiği vahiy döneminde[251] ise bireysel ve toplumsal bazda çeşitli sorunlara yol açan gösteriş tüketimi de yasaklandı. Bu hususta gerekli uyarı ve yönlendirmelerde bulunuldu. Örneğin yeme, içme, giyinme ve yardım yapma gibi hususlarda kibir ve gösterişten kaçınmanın gerekliliği üzerinde duruldu.[252] Dünyada gösteriş amaçlı elbise giyenlerin, ölümden sonraki hayatta zillet elbisesine bürünecekleri haber verildi.[253] Erkeklerin ipek elbise giymesi, büyüklenme ve dolayısıyla da başkalarını hor görme işareti olarak kabul edildiğinden, uygun görülme-

245 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/287.
246 Çağrıcı, "Ahlâk", II/1; Aksu, *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite*, s. 42.
247 el-Beled 90:6.
248 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 198.
249 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 201-2.
250 el-Bakara 2:264; en-Nisâ 4:38.
251 el-Furkân 25:63.
252 Buhârî, "Libâs", 1.
253 İbn Mâce, "Libâs", 24.

di.[254] Aynı şekilde kalbinde zerre kadar kibir bulunan kişinin cennete giremeyeceği ifade edildi.[255] Öte yandan servetin gerçek sahibi ve ihsan edenin Allah olduğu inancı doğrultusunda, Allah'ın malını yine onun kullarına karşı gösteriş yaparak tüketmenin yanlış olacağı şeklinde bir anlayış geliştirildi.[256]

Cahiliye döneminde kibirlenmek, mesleklerin gelişmesini de olumsuz etkilemekteydi. Zira bu hasletin tesiriyle zanaatkârlık hürlere yakıştırılmıyor, kölelerin yapacağı şeyler olarak görülüyordu.[257] Kibrin yerilip, mütevazılığın bir erdem olarak benimsetildiği vahiy döneminde ise hür insanlar da meslek edinmeye teşvik edildi.[258] Bu dönemde alçakgönüllü olmaya yapılan yönlendirmeler sonucunda gösterişten kaynaklanan israf önlenmiş ve zanaatçılık gelişmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in eşlerinden Zeyneb bnt. Cahş (ö.20/641) ile Sevde bnt. Zem'a'nın (ö.23/644) bile deri işleyip sattıkları nakledilmiştir.[259]

f. Girişimcilik ve Üretkenlik

Toplumun kalkınması ve piyasaların canlanması, insanların kazanç elde etmek için ortaya koydukları gayretleri ile doğru orantılıdır. İnsanlar çalışmazlarsa, piyasalar durgunlaşır ve geçim sıkıntısı baş gösterir, dolayısıyla da ekonomik büyüme de geriler.[260]

Cahiliye döneminde kumar çok yaygın bir şekilde oynanmakta[261] ve faizli muameleler sıradan ticarî işlemler gibi görülmekteydi.[262] Kolay yoldan kazanma hırsını kamçılayan bu iki uygulama, insanları çalışmaya karşı soğutmakta ve atalete sevk etmekteydi. Cahiliye toplumunda mesleklerin gelişmemiş ol-

254 İbn Mâce, "Libâs", 16, 18, 19.
255 Müslim, "Îmân", 39.
256 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 199.
257 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, III/388.
258 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/406.
259 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/41.
260 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/380..
261 Âlûsî, *Bülûğu'l-Ereb*, I/70; Hammûr, *Mevâsimü'l-Arab*, I/216.
262 el-Bakara 2:275.

masının arka plânında bu tembellik hasletinin de bulunduğunu söylemek mümkündür. Vahiy döneminde kumar[263] ve faiz haram kılınmakla birlikte tembellik ve dilenmekten de sakındırılıp, çalışma ve üretmeye teşvik edildi. Yeni yeni yapılanan ve nüfusunun bir kısmı hicret ederek malını mülkünü geride bırakan insanlardan oluşan müslüman toplumun güçlenebilmesi için çalışması zorunluydu. Öte yandan çalışmak, fertlerde emeğe saygı bilincini geliştirmektedir. Kendi emeğiyle geçinmeye çabalayan kişinin, kazanmanın meşakkatini görünce israftan kaçınması da kolaylaşır. Aynı şekilde usulüne uygun bir şekilde çalışan insanın, bir müddet sonra müreffeh bir hayata kavuşması durumunda, başkalarına hased duygusunu besleme ihtimali de zayıflar. İşte, çalışma sonucunda elde edilen bütün bu kazanımlar, çalışan kişiyi başkasının kazancını haksız yollarla ele geçirme düşünce ve teşebbüsünden de uzak tutar.

Vahiy döneminde siyasî konjonktür ve kendisinden beklenen ahlâkî şahsiyet gereği çalışkan niteliğine sahip olmak zorunda olan müslümanlara bu yönde çeşitli telkinlerde bulunuldu. Örneğin nazil olan ayetlerle, Cuma namazı için mabette toplanan cemaatin namaz bittikten sonra çalışmak üzere dağılmaları istenerek,[264] çalışmanın gerekliliğine ve ibadet için bile olsa bir araya gelmenin çalışmaya engel olmadığına dikkat çekildi. Aynı şekilde canlıların geçimliklerini kazanmalarına imkân sağlamak üzere gündüzlerin yaratıldığına vurgu yapıldı.[265] Yine hırsızlık suçuna el kesme gibi caydırıcı bir ceza belirlenerek, mal koruma altına alındığı gibi mal mülk edinmek için sarfedilen emeğin de saygıdeğer olduğu vurgulanmıştır.[266]

---

263 el-Mâide 5:90.

264 el-Cum'a 62:10. Hz. Ömer b. Hattâb'ın (ö.23/643) insanları çalışmaya teşvik ederken, oturup Allah'tan rızık istmenin yanlış olduğunu, gökten altın ve gümüş yağmayacağına göre rızka ulaşmak için çalışmak gerektiğini söylediği ve akabinde bu ayeti (el-Cum'a 62:10) okuduğu nakledilmektedir (Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/20).

265 en-Nebe 78:11.

266 el-Mâide 5:38.

Ayetlerde bu şekilde çalışmaya teşvik edildiği gibi Hz. Peygamber de ashabına çalışma azmini aşılamak üzere, birtakım telkinlerde bulunurdu. Örneğin o, kişinin gerektiğinde sırtında odun taşıyarak da olsa çalışıp, kendi emeğiyle geçinmesinin dilenmesinden daha hayırlı olduğunu söylerdi.[267] Ayrıca, çalışabilecek güçte olanların zekât istemelerinin veya dilenmelerinin doğru bir davranış olmadığını ifade ederdi.[268] Aynı şekilde veren elin, alan elden üstün olduğunu söyleyerek,[269] kinayeli bir üslûpla, çalışarak kazanıp yardım etmenin, tembellik yaparak yardıma muhtaç durumda olmaktan faziletli olduğunu anlatırdı.

Hz. Peygamber çalışmaya teşvik ettiği gibi, yeri geldiğinde verimli çalışma yöntemlerini de ashabına gösterirdi. O, "Allah'ım ümmetim için erkende bereket ver" şeklinde duada bulunarak, günün ilk vakitlerinden itibaren çalışmaya teşvik ederdi.[270] Hz. Peygamber'in çalışma yöntemini öğretmesi ile ilgili bir rivayette onun, sadece bir kilim ile bir bardağı olan bir dilencinin bu iki eşyasını sattırarak bir dirhemle evine gıda eşyası, diğeri ile balta satın alıp, odun kesmesini ve satmasını tavsiye ettiği ifade edilmektedir. Hz. Peygamber, böylece onu dilenmekten kurtarıp, kendi emeğiyle geçinmesini sağlamıştır.[271] Ayrıca o, mesleklerin müslümanlar arasında gelişmesine gayret sarfederdi.[272] Örneğin Hayber'in fethi esnasında esirler arasında bulunan yaklaşık otuz kaynakçıya esir muamelesinin yapılmamasını ve sahabenin onlardan sanat öğrenmelerini istemişti.[273] Aynı şekilde Huneyn Savaşı ve Tâif Mühasarası öncesinde Urve b. Mes'ûd ve Gaydan b. Seleme'yi Cüraş'a bazı savaş âletlerinin yapımını öğrenmek üzere göndermişti.[274]

---

267 Buhârî, "Büyû'", 15.
268 Müslim, "Zekât", 35; Mâlik b. Enes, "Sadaka", 2; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV/333.
269 Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 33.
270 Tirmizî, "Büyû'", 6; İbn Mâce, "Ticârât", 41.
271 İbn Mâce, "Ticârât", 25.
272 Betâyine, *fi Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, II/41.
273 Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, II/52; Bedr, *et-Târîhu'ş-Şâmil*, I/234.
274 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II/406.

Vahiy döneminde çalışmanın oldukça önemsenmesi ve girişimcilik ruhunun aşılanması, müslümanların mal varlıklarını artırmalarında etkili olmuştur. Bu da ticarî faaliyetlerin yoğunlaşmasını ve istihdam alanının genişlemesini sağlamıştır. Ayrıca bireylerin gelirlerini artırmalarına paralel olarak toplumsal kalkınma da gerçekleşmiştir.

Sonuç

Vahiy döneminde İslâm ticaret hukuku ile ilgili kurallar oluşturulurken toplumsal gerçekliklerin ne derece gözetildiğinin ve vazedilen hukukî kuralların toplumu nasıl dönüştürdüğünün tespiti amacıyla yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Vahiy öncesi dönemde Hicaz bölgesinin tamamına hâkim olan siyasî bir yönetimin bulunmaması, bölgede emniyet zafiyetine zemin hazırlamıştır. Haram aylar olarak bilinen el-Eşhüru'l-hurum ile, yılın sadece dört ayında bölge genelinde güvenliğin sağlanması hedeflenmiş, ancak haram ayların yerlerini değiştiren Nesî denilen bir başka kurumla bunun işlevi engellenmiştir. Hilfü'l-fudûl ve Îlâf ise sadece Mekkelilerin ticarî güvenliğini sağlamaya çalışan kurumlar olarak faaliyet göstermiştir. Bu durum, bölgede ticareti olumsuz yönde etkilemiştir.

2. Kabile milliyetçiliği ve sınıfsal ayırımcılık, alt tabakadakilerin ekonomik açıdan gelişmelerinin önünde bir engel olarak durmuştur. Bölgede temel hukuk kuralları bilinmesine rağmen düzenli bir yargı teşkilâtının olmaması, ticarî alandaki haksızlıkların artmasına zemin hazırlamıştır. Kadının aşağılanması, mehir ve mirastan faydalanamaması, onu ekonomik hayattan da uzaklaştırmış; ailedeki düzensizlik çalışma hayatına yansımıştır. Dönemin eğitim ve öğretim imkânlarına paralel olarak okuryazarlık oranının çok düşük olması, ticarette en önemli

hususlardan olan hesaplama ve sözleşmeyi kaydetme konularında zorlukların yaşanmasına sebep olmuştur.

3. Bölge geneline hâkim olan putperestlik inancı yüzeysel olup, putperestlerin tanrı sevgisi veya korkusu onları ticarette dürüst davranmaya sevk edememiştir. Arapların ahiretin ve meleklerin varlığını inkâr etmeleri, kaza ve kadere inanmamaları, kendilerini daha çok mal biriktirme ihtirasından ve bundan kaynaklanan haksız kazanca teşebbüsten engelleyecek manevî kontrolden yoksun kalmalarına yol açmıştır. Cahiliye Arapları arasında herhangi bir peygamberin bulunmaması veya sünnetinin bilinmemesi, onların, ticaret hukuku ve ahlâkı konusunda örnek alacakları bir modelden mahrum kalmalarına sebep olmuştur. Öte yandan Mekkelilerin Kâbe'nin kutsiyetinden edindikleri itibar, kendilerine ekonomik açıdan ayrıcalığı, yabancılara ise baskıyı ifade eden Hums müessesesini ortaya çıkarmıştır. Cahiliye dönemi ibadetlerinden hac, Mekke'de ticaret hacmini arttırmış, şehrin çevresinde büyük panayırların kurulmasına zemin hazırlamıştır. Düzensiz kurban ve sadaka ibadetleri ise kısa bir süreliğine de olsa fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesine katkı sağlamıştır. Cahiliye Arapları'ndaki şeref, şöhret ve asabiyet eksenli olan ahlâkî yapı, gösteriş tüketimini beraberinde getirmiş; ticarî münasebetlerde dürüst ve fedakâr davranmaya yönlendirmekten uzak kalmıştır.

4. Vahiy öncesi dönemde ganimet, en önemli gelir kaynağı olarak görülmüştür. Ganimetin savaş neticesinde ele geçirilmesi, savaşabilen bireylerin diğerlerinden daha değerli ve daha çok hak sahibi olma anlayışını beraberinde getirmiştir. Bu anlayışın bir sonucu olarak miras, ailenin savaşta görev alabilecek erkek çocuğunun hakkı kabul edilmiştir.

5. Cahiliye döneminde çarşı ve pazarların yanı sıra panayırlar da kurulmuştur. Mekke çevresinde düzenlenen panayırların hac aylarına denk gelmesi, buralara katılımı diğerlerine göre daha da artırmıştır. Düzenli aralıklarla kurulan bu panayırlar sayesinde Hicazlılar özellikle de Kureyşliler, milletlerarası çapta ticaret yapma imkânına kavuşmuşlardır. Necid,

Irak, Bahreyn ve Uman'daki panayırlara katılan ve yılın uygun mevsimlerinde Şam ve Yemen istikametine ticarî seyahatler düzenleyen Kureyşliler, ticarette büyük bir şöhret yakalamışlardır. Güvenlikleri genelde bölgedeki yöneticiler tarafından sağlanan ve buna karşılık katılımcılardan vergi alınan panayırlar vesilesiyle bölgelerarası kültürel alışveriş gerçekleşmiş ve evrensel ticaret kuralları gelişmiştir.

6. Hicaz'ın önde gelen şehirlerinden Mekke'nin tarıma elverişli olmaması sebebiyle insanlar geçimlerini sağlamak üzere ticaretle uğraşmışlardır. Önemli ticaret yollarının Mekke'den geçmesi, Mekkelilerin ticaret şevkini arttırmış ve Kureyşlilerin yaygın bir şekilde müşârake ve müdârebe yöntemleriyle ortaklık yapmalarını sağlamıştır. Münbit arazileri olan Medine ve Tâif'te ise tarım oldukça gelişmiş ve buralarda müzâra'a, muhâbere ve müsâkât adı altında ziraî ortaklık yöntemleri yaygın olarak uygulanmıştır. Hicaz bölgesine daha çok, silah, kumaş ve esans ithal edilmiştir.

7. Cahiliye döneminde mübadele aracı olarak altın, gümüş, bunlardan imal edilen dinar ve dirhem ile diğer madenlerden yapılan fels kullanılmıştır. Hicaz'da bölgenin tamamına hâkim bir iktidar bulunmadığı için para basılamamış, başta Sâsânî ve Rum olmak üzere başka ülkelere ait, ağırlık ve değerleri birbirinden farklı olan dinar ve dirhemler kullanılmıştır. Bu durum ölçü ve tartıya da yansımış ve Hicaz'da farklı ölçü birimlerinin kullanılmasına yol açmıştır. Mübadele ve ölçü birimlerindeki farklılıklar ise ticarette zorlukların yaşanmasına sebep olmuştur.

8. Vahiy öncesi dönemde alışveriş, kredi borçlanmaları ve ortaklık çeşitleri sınırsız akdî serbestîlik anlayışı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Tarafların razı olmaları durumunda akdin konusu veya şeklinin taraflardan birinin aleyhine kesin veya kuvvetle muhtemel bir şekilde sonuç verici olmasında herhangi bir sakınca görülmemiş ve bu yönde herhangi bir engelle karşılaşılmamıştır. Örneğin daha doğmamış bir yavru veya çıkmamış ürün satışa konu yapılabilmiş, faizli borç vermek bir eşyayı kârıyla satmak gibi değerlendirilmiş, ürünü çıksın veya

çıkmasın tarlanın ortaklar arasında bölüştürülmesi suretiyle ortaklık kurmak normal karşılanmıştır. Bu türden uygulamaları reddeden herhangi bir hukukî kural bulunmadığı gibi dinî ve ahlâkî müeyyide de söz konusu olmamıştır. O dönemin ticarî şartları haksızlığa bu derece açık olduğu için ticarette muhatabından zarar görmek istemeyenler, alışveriş esnasında şahit tutmak, yapılan muameleyi kayıt altına almak ve borç karşılığında rehin almak gibi yöntemlere başvurmuşlardır.

9. Hicaz bölgesinde böyle bir sosyokültürel ve ekonomik ortamla karşılaşan İslâm dini belirli bir plân dâhilinde ekonomik adaletsizliği ve ticarî keşmekeşliği ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Vahyin Mekke devrinde, dinî ve siyasî lider olan Hz. Peygamber'in şahsında temessül eden siyasî otorite, henüz kanun koyup uygulayacak güçte bulunmadığı için, hayatın diğer alanlarında olduğu gibi ticarette de hakperestlilik, doğruluk, güvenilirlik ve fedakârlık gibi hasletler müslüman tebaaya benimsetilmekle yetinilmiştir. Medine'ye hicretten sonra, farklı yerlerde yaşayan müslümanlar orada bir araya getirilip, din kardeşliği etrafında bütünleştirilerek belirli bir güce ulaşılmıştır. Her geçen gün yeni ihtida ve fetihlerle siyasî ve askerî bakımdan yeterli güce kavuşulunca ekonomik sisteme müdahale edilmeye başlanmıştır. Bir önceki dönemden devralınan ticarî kurum ve kuruluşlar adalet eksenli yeni hukukî ve ahlâkî kurallara göre değerlendirilmeye tabi tutulmuş, ayrıcalıklı bir sınıfı ortaya çıkaran Hums ve haksızlığa zemin hazırlayan Nesî kurumları ilga edilmiştir. Zekât kurumu sistemleştirilmiş ve böylece müslümanların varlıklılarından belirli bir oranda vergi alınıp, muhtaçlara ulaştırılmıştır. Bu düzenli ödemelerle yoksulların temel ihtiyaçları giderildiği gibi onların ekonomik kaygılarla gayri meşru yollara başvurmalarına da engel olunmuştur. Öte yandan düşman gruplarla yapılan mücadeleler neticesinde alınan ganimetlerden, özellikle de feylerden toplumun yoksul kesimine menkul ve gayrimenkul mallar verilerek onların da belirli bir ekonomik seviyeye ulaşmaları sağlanmıştır.

10. Vahiy döneminde cahiliyeden kalma alışveriş alanları umumiyetle kullanılmaya devam edilmiştir. Ancak buralardaki putlar tevhid inancına aykırı görüldüğü için kaldırılmıştır. Aynı şekilde yaygın bir panayır etkinliği olan mühâfere denen övgü yarışı İslâm ahlâkıyla uyuşmadığından terkedilmiştir. Panayırlardaki bu değişimler, gayri müslimlerin buralara katılımını azaltmıştır. Çevredeki kabile ve ülkelerce hazmedilemeyecek derecede günden güne güçlendikleri için karşılarında devamlı bir düşman grup bulan müslümanlar da savaşlardan dolayı panayırlara bir önceki döneme oranla daha az katılmak zorunda kalmışlardır. Öte yandan hac ibadeti esnasında alışverişin haram olduğuna dair cahiliye inancının ortadan kaldırılması, hac menasikinin yapıldığı Mekke merkez, Arafat ve Minâ'da alışveriş alanlarının oluşturulmasına vesile olmuş, bu da Mekke çevresinde düzenlenen panayırlara ilgiyi azaltmıştır. Alışveriş alanları ile ilgili söylenmesi gereken diğer bir husus da Medine'de yeni bir pazaryerinin belirlenmesidir. Burada müslümanları yahudilerin ekonomik tahakkümünden kurtarmak ve müslümanların güven içinde alışveriş yapabilmelerini sağlamak üzere alternatif bir pazaryeri tespit edilmiştir. Böylece yeni ticarî kuralların tatbikine ve takibine de ortam hazırlanmıştır.

11. Alışverişin yapıldığı meydanlarda İslâm dininin ruhuna aykırı görülen şeylerin satışı yasaklanmıştır. Örneğin tevhid inancına aykırı olduğu için put satışı, İslâm hukuk ve ahlâk anlayışıyla uyuşmadığından, hür insan ve içki satışı haram kılınmıştır. Aynı şekilde hukukî uyuşmazlığa yol açtığı için henüz çıkmamış ürün ve kaçak köle gibi mevcut olmayan ve vücut bulması da belirsiz olan şeylerin alınıp satılması yasaklanmıştır.

12. Mübadele araçlarında ve ölçü birimlerinde düzenlemeye gidilmiştir. Özellikle paralı mübadelede uzmanlaşmış Mekkelilerin tartı tecrübesinden faydalanmak üzere, kendilerine ait tartı birimleri, ölçekle tahıl alıp satmakta uzmanlaşan Medinelilerin ise hacim tecrübesinden istifade etmek amacıyla, kul-

lanmış oldukları hacim birimleri esas alınmıştır. Böylece bu iki alanda karşılaşılan karışıklıkların giderilmesine çalışılmıştır.

13. Ticarî sözleşme isimleri korunmakla birlikte cahiliyedeki sınırsız akdî serbestîyet konu ve şekil itibariyle belirli ilkelerle sınırlandırılmıştır. Mevcut ticarî yöntemler hukukî ve ahlâkî açıdan değerlendirilmiş, ribâ ve ihtikâr gibi tamamen haksız kazanca dayalı olanları reddedilmiştir. Müslümanlar, şehirlinin köylü adına satışı ve mülkiyette bulunmayan şeyin satışı gibi taraflar arasında münakaşaya veya taraflardan birinin haksızlığa uğramasına yol açması muhtemel ticarî faaliyetlerden sakındırılmış; yazıyla kayıt altına almak, şahit tutmak ve rehin almak gibi tedbir nitelikli uygulamalara teşvik edilmiştir. Devam ettirilmesi uygun görülen sarf ve selem gibi alışveriş çeşitleri müşârake ve müsâkât gibi ortaklık usulleri ile karz gibi faizsiz kredi yöntemine hukukî bir kimlik ve ahlâkî bir nitelik kazandırılmıştır.

14. Ticarî hayattaki bütün bu değişiklikler içtimaî kurallara uygun bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Yeni hukukî düzenlemelerin kargaşaya sebep olmaması için toplumda yaygın bir şekilde yapılan işlemler kaldırılırken tedricîlik yöntemine başvurulmuş ve alternatif uygulamalar devreye sokulmuştur. Örneğin ribânın haram kılınmasında böyle bir yol izlenmiştir. Ribâ yasaklanmadan önce karz işleminin önemi üzerinde durulmuş, karşılıksız yardımda bulunmaya teşvik edilmiş ve alacaklıdan borçlusuna kolaylık tanıması, onu faizli borç almaya zorlamaması istenmiştir. Vahyin son yıllarına doğru da zekât gelirlerinden borçlulara bir pay tahsis edilerek onların ribâya bulaşmadan borçlarını ödeyebilmeleri ve ihtiyaçlarını giderebilmeleri arzu edilmiştir.

15. Vahiy döneminde ticaret hukukunun yerleşmesi yönünde özel yöntemler uygulandığı gibi etkin inanç ilkeleri ve düzenli ibadet şekilleri de müslümanları ticarî kurallara uymaya yönlendirmiştir. Allah ve ahiret inancı, müminlerde otokontrol mekanizmasını çalıştırmıştır. Peygamberlere iman ilkesi gereğince Hz. Peygamber'in rehberliğinin kabul edilmesi, yeni ticarî

sistemin anlaşılması ve uygulanmasını oldukça kolaylaştırmıştır. Kurban ibadetinin daha düzenli bir hale getirilmesi, yoksulların bundan istifadesini artırmış ve hayvancılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Aynı şekilde hac ibadetinin farz kılınması, bir önceki döneme nispetle Mekke'ye daha çok insanın gelmesini temin etmiş ve oranın ekonomik aktivitesini geliştirmiştir.

16. Müminlere kazandırılmaya çalışılan güzel ahlâk, çalışma ve ticaret alanındaki ilişkilere de yansımıştır. Dürüstlük ve güvenilirlik gibi ahlâkî faziletler çalışma ve ticaret hayatında hile ve dolandırıcılığın asgarîye inmesinde etkili olmuştur. Fedakârlık ve müsamahakârlık gibi erdemler; borçluya kolaylık sağlanmasını ve alım satımlarda tarafların birbirlerine karşı hoşgörülü davranmalarını temin ettiği gibi muhtemel hukukî anlaşmazlıkların önlenmesinde ve vuku bulan tartışmaların yatışmasında etkin rol oynamıştır. Cömertlik ve kanaatkârlık; cimrilik ve ihtiras hasletlerine kapılıp, gayri meşru yollarla sermaye biriktirmeye engel olmuştur. Alçakgönüllülük erdemi, gösteriş tüketimine mani olurken, girişimcilik ruhu en azından temel ihtiyaçları meşru yollarla karşılayacak miktarda gelir edinmeyi sağlamıştır.

17. Üstünlüğün takvaya (Allah'a duyulan derin saygıya) bağlanması sayesinde toplumun yoksul kesimi, eşit çalışma şartlarından faydalanarak gelirlerini artırma imkânına kavuşmuştur. Aynı şekilde temel haklardan faydalanması açısından kadının erkekle eşit tutulması, kadınlara mehir ve mirasın belirli bir ölçüde verilmesinin kararlaştırılması onların, sermayelerini değerlendirmek üzere çarşı pazarda aktif rol almalarına olanak tanımıştır. Ailede huzuru temin etmek üzere aile bireylerine hak ve sorumlulukların dengeli bir şekilde dağıtılması, düzenli çalışma ortamını hazırlamıştır. Eğitim ve öğretim alanında yapılan çalışmalarla okuryazarlık oranının yükseltilmesi ticarî işlemlerin kolaylaşmasını sağlamıştır.

18. Vahiy döneminde Hicazlıların iktisadî tecrübe ve ihtiyaçları göz önünde bulundurularak takip edilen bu değişim stratejisi sayesinde, yaklaşık on yıl gibi kısa bir sürede yeni ti-

caret hukuku topluma mal edilmiştir. Bu dönüşüm neticesinde ticarî işlemlerin güvenli bir ortamda yapılması sağlanmıştır.

19. Faiz ve ihtikâr gibi toplusal çözülmeye yol açan muamelelerin yasaklanması ve bireyler arasında sevgi ve saygı duygularını geliştiren karz yönteminin teşvik edilmesi müslümanlar arasında oluşturulması arzu edilen toplumsal bütünlüğün gerçekleşmesine katkı sağlamıştır.

20. Ticarî ilişkilerin vazedilen hukukî düzlemde gerçekleştirilmesinin istenmesi ve bunun yasal takibinin yapılması, yeni yeni teşekkül eden müslüman toplumun hukukî huviyet kazanmasında etkili olmuştur.

21. Çalışma ve ticaret alanında yapılan değişikliklerin de etkisiyle meydana gelen ekonomik gelişmeler, diğer kurumlara daha çok yatırımın yapılmasına olanak tanımış ve böylece toplum, topyekûn kalkınmasını gerçekleştirmiştir.

22. Cahiliye dönemi ekonomik yapısının temel unsurlarından olan ribânın kaldırılması ticarî iş ve işlemlerin öz ve formunda değişikliğe gidilmesi ve ticarî teşebbüslere paylaşımcı bir ruhun verilmesi, vahiy döneminde ahlâkî niteliği ağır basan yeni bir ekonomik sistemin vazedildiğini göstermektedir.

Kaynakça

ABDÜLMENNÂN, Muhammed, 1989. *İslâm Ekonomi Toplumunun Kuruluşu,* **(Çev.), Ahmed Saidoğlu, İst.: Fikir Yay.**

ADEVÎ, Ahmed, 1958. *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve İmbarâtûriyyetü'r-Rûm,* **Mısır: Mektebetü'l-Anclo'l-Mısriyye.**

AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, 1982. *el-Müsned,* **C.I-VI, İst.: Çağrı Yay.**

AHMED EMİN, 1976. *Fecru'l-İslâm,* **(Çev.), Ahmed Serdaroğlu, Ankara: Kılıç Kitabevi.**

AKGÜL, Ahmet, 2001. "Cahiliye'den Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Ünv. Sosyal Bil. Enst.

AKIN, Cihangir, 1986. *Faizsiz Bankacılık ve Kalkınma,* **İst.: Kayıhan Yay.**

ÂKİL, Nebih, 1983. *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm,* **Dımaşk: Dâru'l-Fikr.**

AKSU, Zâhid, 2005. *İslâm'ın Doğuşunda Toplumsal Realite,* **Ankara: İlahiyat Yay.**

ALDEMİR, Halil, 2010. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İhtilâf,* **İst.: Kitâbî Yay.**

....., 2011. "İslâm Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu*, **İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yay.**

ALGÜL, Hüseyin, 1986. *İslâm Tarihi*, **C.I-IV, İst.: Gonca Yayınevi.**

ALİ, Salih Ahmed, 1990. *el-Hicaz fî Sadri'l-İslâm*, **Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.**

ÂLÛSÎ, Seyyid Mahmûd Şükrî el-Bağdâdî, 1314h. *Bülûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, **C.I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**

ATAR, Fahrettin, 1995. "Asr-ı Saadet'te Adliye Teşkilâtı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, **C.III, İst.: Beyan Yay.**

AYDIN, Mehmet Akif, 1989. "Aile", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.II*, **s.s. 196-200, İst.: TDVY.**

AYDIN, Mehmet Akif, Muhammed Hamidullah, 2002. *"Köle", DİA*, **C.XXVI, s.s. 237-246, Ankara: TDVY.**

AYDIN, Mustafa, 2001. *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi (İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenişi)*, **İst.: Pınar Yay.**

AYNÎ, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, t.y. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, **C.I-XXV, Beyrut: İdâratü't-Tıbâ'ati'l-Münîriyye.**

AZAMÎ, Mustafa, 1995. "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, **C.I, İst.: Beyan Yay.**

AZİZOVA, Elnure, 2007. "Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bil. Enst.

BAL, Hüseyin, 2007. *Hukuk Sosyolojisi*, **Isparta: Fakülte Kita-**

bevi Yay.

BARDAKOĞLU, Ali, 1992. *"Bey'"*, *DİA,* **C.VI, s.s. 13-19, İst.: TDVY.**

....., 2000. "İcâre", *DİA,* **C.XXI, s.s. 379-388, İst.: TDVY.**

BAŞ, Mustafa, 2001. *İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık,* **Ankara: Rüya Matbaa Market Yay.**

BEDR, Abdülbasıt, 1993. *et-Târîhu'ş-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere,* **C.I-III, Medine: y.y.**

BEKRÎ, Abdullah b. Abdülazîz Ebû Ubeyd, 1403h. *Mu'cemu Me'ste'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzî,* **C.I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.**

BERRU, Tevfîk, 1996. *Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm,* **Dımaşk: Dâru'l-Fikr.**

BETÂYİNE, Muhammed Dayfüllah, 1987. *fî Târîhi'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye,* **C.I-II, Amman: Dâru'l-Furkân.**

BEYHAKÎ, Ahmed b. el-Hüseyn, 1994. *es-Sünenü'l-Kübrâ,* **C.I-X, Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz.**

BOZKURT, Nebi, Mustafa Sabri Küçükaşçı, 2003. "Mekke", *DİA,* **C.XXVIII, s.s. 555-563, Ankara: TDVY.**

BROCKELMANN, Carl, 1992. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,* **(Çev.), Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.**

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, 1981. *es-Sahîh,* **C.I-VIII, İst.: Çağrı Yay.**

CAN, Cahit, 2002. *Hukuk Sosyolojisinin Antropolojik Temelleri ve Genel Gelişim Çizgisi,* **Ankara: Seçkin Yay.**

CEMÎLÎ, Raşid Abdullah, 1983. *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye-*

ti'l-İslâmiyye, **Bağdat: Mektebetü'l-Meâ'rif.**

CESSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, 1985. *Ahkâmu'l-Kur'ân,* **C.I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.**

CEVÂD, Ali, 2006. *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm,* **C.I-X, Beyrut: Avend-i Daniş.**

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *t.y. es-Sıhâh fi'l-Lüga,* **C.I-II, y.y.**

CRONE, Patricia, 1987. *Meccan Trade And Rise of Islam,* **Oxford: Basil Blackwell Ltd.**

ÇAĞATAY, Neşet, 1989. *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi,* **Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.**

ÇAĞATAY, Neşet, 1993. *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar (Dinî-İctimâî-İktisadî-Siyasî Açıdan) İslâm Tarihi,* **Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.**

ÇAĞRICI, Mustafa, 1989. "Ahlâk", *DİA,* **C.II, s.s. 1-9, İst.: TDVY.**

....., 1995. "Asr-ı Saadet'te Oluşan İslâm Ahlakı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm,* **İst.: Beyan Yay.**

....., 1991. "Arap", *DİA, C.III,* **s.s. 316-321, İst.: TDVY.**

ÇELİKKOL, Yaşar, 2003. *İslâm Öncesi Mekke,* **Ankara: Ankara Okulu Yay.**

DALGIN, Nihat, 2001. *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi,* **İst.: Marmara Ünv. İlahiyat Fak. Yay.**

....., 2005. "Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Naslardaki Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* **V/1, s.s. 7-38.**

....., 2005. *İslâm Hukukuna Göre Müslüman Gayri Müslim Evliliği,* **Samsun: Etüt Yay.**

....., **2010.** *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular 2*, **Samsun: Etüt Yay.**

DANIŞMAN, Zuhuri, 1967. *Büyük İslâm Tarihi*, **C.I-II, İst.: Zuhuri Danışman Yayınevi.**

DÖNDÜREN, Hamdi, 2006. "Müsâkât", *DİA*, **C.XXXII, s.s. 70-71, İst.: TDVY.**

EBÛ DAYF, Mustafa Ahmed, 1982. *Dirâsât fî Târîhil-Arab Münzü mâ Kable'l-İslâm ilâ Zuhûri'l-Emeviyyîn*, **İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia.**

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, 1981. *es-Sünen*, **C.I-V, İst.: Çağrı Yay.**

EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm, 1986. *Kitâbu'l-Emvâl*, **Mekke: Dâru'l-Bâz.**

EFGÂNÎ, Sa'îd, 1960. *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, **Dımaşk: Dâru'l-Fikr.**

ERDOĞAN, Mehmet, 2005. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, **İst.: Ensar Neşriyat.**

ERKAL, Mehmet, 1993. "Cizye", *DİA*, **C.VIII, s.s. 42-45, İst.: TDVY.**

....., **1995. "Asr-ı Saadet'te Vergi",** *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, **C.III, İst.: Beyan Yay.**

EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh, t.y. *Ahbâru Mekke*, **C.I-III, y.y.**

FÂKİHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, 1407h. *Ahbâru Mekke*, **C.I-VII, Mekke: Mektebetü'n-Nehdati'l-Hadîse.**

FATİŞ, Emrullah, 2013. *Kur'an'a Göre Ahirete İmanın Önemi*, **İst.: Ravza Yay.**

FAYDA, Mustafa, 1993. "Câhiliye", *DİA*, **C.VII, s.s. 17-19, İst: TDVY.**

....., 2005. "Muhammed", *DİA*, C.XXX, s.s. 408-423, İst.: TDVY.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, 1996. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İst.: Beyan Yay.

FERRÂ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn, 1994. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, 1993. "Dârünnedve", *DİA*, C.VIII, s.s. 555-556, İst.: TDVY.

FİRUZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Ebü't-Tâhir, 1976. *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

GEÇİT, Mehmet Salih, 2009. *Ekonomi ve İnanç*, Ankara: TDV Yay.

GÖLCÜK, Şerafeddin, 2007. *Kur'an ve Mekke*, İst.: İz Yay.

GÖRMEZ, Mehmet, 2000. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDVY.

GÜL, Ali Rıza, 2001. "Tarihi Bağlamı Çerçevesinde Kur'ân'da Ribâ Yasağı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ünv. Sosyal Bil. Enst.

GÜNAY, Ünver, 2005. *Din Sosyolojisi*, İst.: İnsan Yay.

GÜNER, Osman, 1995. "Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'la İlişkileri (Medine Dönemi)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Ünv. Sosyal Bil. Enst.

HALLÂK, Hassân, 1989. *Dirâsât fî Târîhi'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye.

HAMİDULLAH, Muhammed, 1980. "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", Ankara Ünv. İslâmî İlimler Fak. Dergisi, C.IV, (Çev.), Abdullah Aydınlı, s.s. 327-342.

....., 1995. "Asr-ı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-ekonomik Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te*

İslâm, **C.I, (Çev.), İhsan Süreyya Sırma, İst.: Beyan Yay.**

....., 2003. *İslâm Peygamberi,* **C.I-II, (Çev.) Salih Tuğ, İst.: İrfan Yay.**

HAMMÛR, İrfân Muhammed, 2000. *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac,* **Beyrut: Müessesetü'r-Rihâbi'l-Hadîse.**

....., 2006. *Mevâsimü'l-Arab,* **C.I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**

HASAN, Huseyn el-Hâc, 1992. *Hadâratü'l-Arab fî Sadri'l-İslâm,* **Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmiiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.**

HASENÎ, Ahmed Hasen, 1996. *Fıkhî ve İktisadî Açıdan İslâm'da Para,* **(Çev.), Adem Esen, İst.: İz Yay.**

HEMŞERÎ, Mustafa, 1985. *en-Nizâmü'l-İktisâdî fi'l-İslâm min Ahdi Bi'seti'r-Rasûl ilâ Nihâyeti Asri Benî Ümeyye,* **Riyad: Dâru'l-Ulûm.**

HITTI, Philip Khuri, 1980. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* **C.I-IV, (Çev.), Salih Tuğ, İst.: Boğaziçi Yay.**

HÖKELEKLİ, Hayati, 2008. *Din Psikolojisi,* **Ankara: TDV Yay.**

HUZÂ'Î, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, 1985. *Tahrîcu'd-Delâlâti's-Sem'iyye alâ mâ Kâne fî Ahdi Rasûlillâhi mine'l-Hıraf ve's-Sanâ'i ve'l-Amâlât,* **Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.**

İBN EBÛ NASR, Muhammed el-Ezdî, 1995. *Tefsîru Garîb mâ fi's-Sahîhayni'l-Buhârî ve Müslim,* **Kahire: Mektebetü's-Sünne.**

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed, 1361h. *Kitâbu'l-Muhabber,* **Beyrut: Dâru'l-Ufuki'l-Cedîde.**

İBN HACER, Ahmed b. Ali Ebü'l-Fadl el-Askalânî, 1379h. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî,* **C.I-XIII, Riyad: Mektebetü'l-Meâ'rif.**

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, 2004. *Mukaddime,* **C.I-II, (Çev.), Halil Kendir, Ankara: Yeni Şafak Yay.**

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım en-Nesîbî, t.y. *Kitâbu Sûrati'l-Arz,* **Beyrut: Dâru Sâder.**

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî, 2006. *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* **C.I-II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.**

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, 1981. *es-Sünen,* **C.I-II, İst.: Çağrı Yay.**

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-İfrîkî, 1300h. *Lisânü'l-Arab,* **C.I-XV, Beyrut: Dâru Sâder.**

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed, 1968. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ,* **C.I-VIII, Beyrut: Dâru Sâder.**

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer en-Nümeyrî, 1996. *Kitâbu Târihi'l-Medîneti'l-Münevvere,* **C.I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, 1979. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser,* **C.I-V, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye.**

İBRAHİM, Hakkî İsmail, 2002. *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîrati'l-Arabiyye,* **Amman: Dâru'l-Fikr.**

İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Râgıb, t.y. *Müfradâtü Elfâzi'l-Kur'ân,* **C.I-II, Dımaşk: Dâru'l-Kalem.**

KALLEK, Cengiz, 1992. *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa,* **İst.: Bilim ve Sanat Vakfı Yay.**

....., 2005. *"***Mudârebe***", DİA,* **C.XXX, s.s. 359-363, İst.: TDVY.**

KAPAR, Mehmet Ali, 1995. "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm,* **C.II, İst.: Beyan Yay.**

KARAKOÇ, Sezai, 2009. *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü,* **İst.: Diriliş Yay.**

KARAMAN, Hayreddin v.d., 2006. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* **C.I-V, Ankara: DİB Yay.**

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, 1973. *Dirâsâtün İctimâiyye fi'l-U'sûri'l-İslâmiyye,* **Dımaşk: el-Matbaatü't-Te'âvuniyye.**

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, 1962. *Nizâmu'l-Hukûmeti'n-Nebeviyye el-Müsemmâ et-Terâtîbü'l-İdâriyye,* **C.I-II, Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm.**

KILIÇ, Ünal, 2004. "Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums", *Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* **C.VIII/1, s.s. 75-91.**

KISTER, Meir Jacob, 2002. "Peygamber'in Pazarı", *Cumhuriyet Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* **C.VIII/1, (Çev.), Abdullah Kahraman, s.s. 25-29.**

KOÇAK, Muhsin, 1997. *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları,* **Samsun: Kardeşler Ofset ve Matbaası.**

KOÇAK, Muhsin, Kemal Sandıkçı, 2008. *Câmiu'l-Usûl Tercüme ve Şerhi,* **C.I-XIX, İst.: Ensar Neşriyat.**

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, 1985. *el-Câmi' lî Ahkâmi'l-Kur'ân,* **C.I-XX, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.**

KÜÇÜKESKİCİ, Mustafa, 1999. "Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst.

KÜRDÎ, Muhammed Necmüddin, 1996. *Şer'i Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri,* **(Çev.), İbrahim Tüfekçi, İst.: Buruc Yay.**

LECKER, Michael, 2003. "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Yesrib/Medine Pazarı Üzerine", *Gazi Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi,* **C.II/4, (Çev.), M. Mahfuz Söyle-**

mez, s.s. 157-172.

MÂLİK b. ENES, Ebû Abdullah el-Asbahî, 1981. *el-Muvatta,* **C.I-II, İst.: Çağrı Yay.**

MERZÛKÎ, Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan, 2002. *el-Ezmine ve'l-Emkine,* **C.I-II, Beyrut: Â'lemü'l-Kütüb.**

MIQUEL, Andre, 1991. *Doğuştan Günümüze İslâm ve Medeniyeti,* **(Çev.), Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.**

MİRAS, Kâmil, Ahmed Naim, 1980. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi,* **C.I-XII, Ankara: DİB Yay.**

MUHAMMED, Kürd Ali, 1968. *el-İslâm ve'l-Hadâratü'l-Arabiyye,* **C.I-II, Kahire: Matbaatü Mecenneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr.**

MÜSLİM, Ebü'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî, 1981. *es-Sahîh,* **C.I-III, İst.: Çağrı Yay.**

NESÂÎ, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, 1981. *es-Sünen,* **C.I-VIII, İst.: Çağrı Yay.**

NESEFÎ, Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed, 1999. *Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl),* **C.I-III, Beyrut: Dâru İbni Kesîr.**

NEVEVÎ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, 1929. *Şerhu'n-Nevevî (Sahîh-i Müslim ile Birlikte),* **C.I-XVIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.**

NÛRAH, bnt. Abdülmelik b. İbrahim Âli'ş-Şeyh, 1983. *el-Hayâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Medîneti'l-Münevvere fi Sadri'l-İslâm,* **Cidde: y.y.**

O'LEARY, De Lancy, 1927. *Arabia Before Muhammed,* **London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. LTD.**

ÖĞÜT, Salim, 1997. *"Harem", DİA,* **C.XVI, s.s. 127-132, İst.: TDVY.**

ÖMERÎ, Abdülaziz b. İbrahim, 1975. *el-Hıraf ve's-Sınâ'ât fi'l-Hicâz fi Asri'r-Rasûl,* **y.y.**

ÖZCAN, Mehmet Tevfik, 2001. *Hukuk Sosyolojisine Giriş,* **İst.: Donkişot Yay.**

ÖZSOY, İsmail, 1995. *"Faiz", DİA,* **C.XII, s.s. 110-126, İst.: TDVY.**

ÖZSOY, Ömer, 2004. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları,* **Ankara: Kitâbiyât Yay.**

PARLADIR, Selahaddin, 1995. "Asr-ı Saadet'te Eğitim", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm,* **C.IV, İst.: Beyan Yay.**

RÂZÎ, Zeynüddin Muhammed b. Ebû Bekr, 1996. *Muhtâru's-Sıhâh,* **Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.**

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, 2001. *Muhtasaru Tefsîri İbni Kesîr,* **C.I-III, Beyrut: Dâru'l-Fikr.**

SAKAR, Nâdiye Husnî, 1981. *et-Tâif fi'l-Asri'l-Câhiliyye ve Sadri'l-İslâm,* **Cidde: Dâru'ş-Şurûk.**

SÂLİM, Abdülaziz, 1986. *Târîhu'd-Devleti'l-Arabiyye,* **Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye.**

SARIÇAM, İbrahim, 2004. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı,* **Ankara: DİB Yay.**

SEHHÂB, Fektûr, 1992. *Îlâfu Kureyş Rihletüş-Şitâi ve's-Sayf,* **Beyrut: ed-Dâru'l-Beydâ.**

SEMHÛDÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Abdullah, 1326h. *Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ,* **C.I-II, Mısır: Matbaatü'l-Âdâb ve'l-Müeyyed.**

SEYDİŞEHRÎ, Mahmud Es'ad, 1329h. *Tarih-i Din-i İslâm,* **C.I-IV. Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye.**

SEZEN, Yümni, 1998. *Sosyoloji Açısından Din,* **İst.: İFAV Yay.**

SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman, 2009. *er-Ravdu'l-Ünf*

fî Tefsîri's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm, **C.I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**

ŞEHBENDERZÂDE, Filibeli Ahmed Hilmi, 1979. *İslâm Tarihi*, **İst.: Sağlam Kitabevi.**

ŞELEBÎ, Ahmed, 1983. *Mevsûatü't-Târihi'l-İslâmiyyi ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, **C.I-IX, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye.**

ŞERİF, Ahmed İbrahim, 1985. *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve Ahdi'r-Resûl*, **Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.**

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, 2004. *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, **Beyrut: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye.**

ŞÜRRÂB, Muhammed Hasan, 1994. *el-Medînetü'n-Nebeviyye fî Fecri'l-İslâm ve'l-Asri'r-Râşidî*, **C.I-II, Beyrut: ed-Dâru'ş-Şâmiyye.**

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, 1987. *et-Târîh*, **C.I-V, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.**

....., 2000. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l- Kur'ân*, **C.I-XXIV, y.y.: Müessesetü'r-Risâle.**

TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, 1981. *es-Sünen*, **C.I-V, İst.: Çağrı Yay.**

UĞUR, Mücteba, 1995. "Asr-ı Saadet'te Sosyal Hayat", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, **C.I, İst.: Beyan Yay.**

ULUDAĞ, Süleyman, 2007. *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, **Ankara: TDV Yay.**

WATT, William Montgomery, 2001. *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*, **(Çev.), Ünal Çağlar, İst.: Yöneliş Yay.**

YAKÛT, Ebû Abdullah el-Hamevî, 1957. *Mu'cemü'l-Buldân*, **C.I-V, Beyrut: Dâru Sâder.**

YENİÇERİ, Celal, 1980. *İslâm İktisadının Esasları*, **İst.: Şamil**

Yay.

....., 1995. "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm,* **C.III, İst.: Beyan Yay.**

....., 2006. "Mülâmese", DİA, C.XXXI, s.s. 536-537, İst.: TDVY.

YILDIZ, Hakkı Dursun v.d., 1992. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* **C.I-XIV, İst.: Çağ Yay.**

YILMAZ, İbrahim, 1997. "Panayırlar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişiminde Oynadığı Rol", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Ünv. Sosyal Bil. Enst.

YİĞİT, İsmail, 2004. "Mevâlî", *DİA,* **C.XXIX, s.s. 424-426, Ankara: TDVY.**

YÜKSEL, Ahmet Turan, 1999. *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat,* **İst.: Beyan Yay.**

ZEBÎDÎ, Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Feyz, t.y. *Tâcul-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs,* **y.y.**

ZEYDÂN, Corcî b. Habîb, 1902. *Târîhu't-Temedduni'l-İslâmî,* **C.I-III, Kahire: Dâru'l-Hilâl.**

HÜSEYİN BAYSA

Kureyş Kervanları

Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy döneminde Ticarî Hayat

Modern dönemde sosyal şartların değişmesi ve ekonomik imkânların artması doğrultusunda ticarî muameleler ile ilgili yeni mübadele yöntemleri geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin İslâm hukuku açısından incelenmesi ve doğru şekilde değerlendirilmesi için öncelikle vahiy dönemindeki ticaret hukukunun tespit edilmesi gerekmektedir. Hz. Peygamber devrinde vazedilen ticarete dair hukukî kuralların isabetli olarak yorumlanması için ise bunların sosyolojik açıdan incelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda yazılan elinizdeki kitapta, vahiy dönemindeki sosyoekonomik ve kültürel hayat, cahiliye dönemindeki hayatla mukayeseli olarak ele alınmış ve İslâm ticaret hukuku, sosyolojik bağlamda tetkik edilmeye çalışılmıştır.

ISBN: 978-605-326-064-6

İZ YAYINCILIK 850

İNCELEME ARASTIRMA DİZİSİ

